

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

№ 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Засновник
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Адреса редакції:
03057, Україна, м. Київ, просп. Берестейський, 54/1
адреси електронної пошти: documents@kneu.edu.ua, office@kneu.edu.ua,
тел.: (044) 371-6112
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1525 від 09.05.2024 року
(ідентифікатор медіа - R30-04590)

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України
№ 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3) журнал внесений
до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі юридичних наук (081 – Право)

Рекомендовано до друку Вченою Радою
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 9 від 24 квітня 2025 р.

Головний редактор – О. В. Кузьменко, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного та міжнародного права,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Редакційна колегія:

Т. О. Гуржій, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Київський національний торговельно-економічний університет; *Е. С. Дмитренко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Л. О. Кожура*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії права, «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Н. В. Ортинська*, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права, Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; *О. Г. Стрельченко*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ; *В. Г. Фатхутдінов*, доктор юридичних наук, професор, начальник, Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області; *В. Г. Чорна*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного та міжнародного права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; *Д-р Войцех Войтила*, доктор гуманітарних наук, науковий співробітник, Технологіко-гуманітарний університет ім. Казимера Пуласького в Радомі, Польща.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
[StrikePlagiarism.com](https://www.strikeplagiarism.com) від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний сайт видання: kyivchasprava.kneu.in.ua

Мови видання: українська, англійська, німецька, французька, італійська, польська, литовська.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Савуляк Р. В. ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ У ШЛЮБНОМУ ПРАВІ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.....	7
--	---

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Богданов О. М. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ ЯК ВИМОГИ ЕФЕКТИВНОГО ПРАВОСУДДЯ.....	14
Константин О. В. ЩОДО НАСЛІДКІВ ПОРУШЕНЬ ОСНОВОПОЛОЖНОГО ПРАВА ОСОБИ НА ДОСТУП ДО ЗАХИСНИКА	20
Нікітін А. С. МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО В УКРАЇНІ: СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	27
Сівков С. В. ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ.....	34

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Бакулін Д. О. ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	41
Євстіфєєв О. К. ПОДАТКОВЕ РЕЗИДЕНСТВО БІЖЕНЦІВ: ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ В УМОВАХ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ОПОДАТКУВАННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	48
Ігошин М. М. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРАХУВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	54
Чеховська І. В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ ПОСЛУГ З НЕТРАДИЦІЙНОЇ МЕДИЦИНИ.....	60

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Скоробагатько А. В. ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДДІВ І ПРОКУРОРІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ	68
--	----

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Горішній О. О., Грінь А. А., Мкртчян Р. С. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	75
--	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бєликов В. І. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕДУР МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	82
Бочаров Д. О., Циндра Р. А. СПЕЦИФІЧНІ РИСИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА НАЛЕЖНЕ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК РІЗНОВИДУ ПРАВАЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ... ..	88
Бузницький Д. М. ПОВНОВАЖЕННЯ УПОВНОВАЖЕНИХ ПІДРОЗДІЛІВ (УПОВНОВАЖЕНИХ ОСІБ) З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ: СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	96
Ivanova R. Yu. LEGAL DIMENSIONS OF THE COOPERATION OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS.....	103
Ковбас І. В., Михайлюк В. С. ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	108
Мурашко І. С. КОНВЕРГЕНЦІЯ ПОДАТКОВИХ СИСТЕМ ЄС ТА УКРАЇНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: АНАЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА СТРАТЕГІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ ФІСКАЛЬНОЇ УНІФІКАЦІЇ.....	114

Розсоха С. С. ВИДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ АКТИВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	121
Савіцька В. В. ЕЛЕКТРОННІ ПОСЛУГИ: МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	128
Самойленко Г. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИПУСКУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ НУМІЗМАТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ.....	133
Співак В. М., Співак М. В. ЗОВНІШНІ ПОДІЇ, ПРОЦЕСИ, СЕРЕДОВИЩА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ	140

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

Андрєєв І. П. ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ДОКАЗОВОЇ БАЗИ АДВОКАТОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	147
Богданова С. О. КРИМІНОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ГРУПОВОЇ НЕКОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ДІТЕЙ ТА ЇЇ ОЗНАК.....	153
Гавриленко А. А. ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НА ФОНДОВОМУ РИНКУ.....	160
Ткаченко П. І., Яцюк Т. С. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ФОРМА ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗАКОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ	165

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Чуб А. В., Крилов Д. В. ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД У ЗАСТОСУВАННІ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ ТА ДОКУМЕНТІВ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	171
Юрчишин П. В. НАУКОВИЙ ГЕНЕЗИС ДОСЛІДЖЕНЬ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРОКУРОРА У СФЕРІ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ТА ПРАВАЗАСТОСОВНА ПРАКТИКА	177

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Галіахметов І. А., Кузьменко О. В., Чорна В. Г. «ПРАВО АНЕКСОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ» В СУЧАСНІЙ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	183
Задерейко С. Ю. САНКЦІЇ ЯК МЕХАНІЗМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ	192
Коренев А. О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: СТАНДАРТИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	199
Черній Є. В. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ВІДНОВЛЕННЯ ТА БЕЗПЕКИ АВІАЦІЙНОГО РУХУ В УМОВАХ МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....	206
Шуліка Є. Є. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ.....	212

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Savuliak R. V. GROUNDS OF INVALIDITY OF MARRIAGE IN THE MATRIMONIAL LAW OF THE HABSBURG MONARCHY AT THE END OF THE 18TH – AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY.....	7
--	---

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

Bogdanov O. M. THE CONCEPT AND SIGNIFICANCE OF THE QUALITY OF A JUDICIAL DECISION AS A REQUIREMENT OF EFFECTIVE JUSTICE.....	14
Konstantyi O. V. REGARDING THE CONSEQUENCES OF VIOLATIONS OF A PERSON'S FUNDAMENTAL RIGHT TO ACCESS TO A LAWYER.....	20
Nikitin A. S. MULTIPLE CITIZENSHIP IN UKRAINE: PRESENT AND PROSPECTS.....	27
Sivkov S. V. LOCAL GOVERNMENT BODIES AS ENTITIES OF REINTEGRATION OF WAR VETERANS IN THE CONDITIONS OF A SPECIAL PERIOD.....	34

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Bakulin D. O. EVOLUTION OF LEGAL REGULATION OF THE USE OF FIREARMS BY POLICE OFFICERS IN UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	41
Yevstifeev O. K. TAX RESIDENCY OF REFUGEES: LEGAL CONFLICTS AND PRACTICAL CHALLENGES IN THE TERMS OF INTERNATIONAL TAXATION STANDARDS AND NATIONAL LEGISLATION.....	48
Igoshin M. M. LEGAL PROVISION OF INSURANCE IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE NATIONAL ECONOMY OF UKRAINE AS A COMPONENT OF REGIONAL SECURITY.....	54
Chekhovska I. V. LEGAL REGULATION OF TAXATION OF NON-TRADITIONAL MEDICINE SERVICES.....	60

LABOUR LAW, SOCIAL WELFARE LAW

Skorobahatko A. V. PENSION PROVISION OF JUDGES AND PROSECUTORS THROUGH THE PRISM OF THE PRINCIPLE OF SOCIAL JUSTICE.....	68
---	----

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Horishniy O. O., Grin A. A., Mkrtychyan R. S. LEGAL LIABILITY FOR VIOLATION OF AGRICULTURAL LEGISLATION.....	75
---	----

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Belykov V. I. STATE REGULATION OF URBAN PLANNING PROCEDURES: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE.....	82
Bocharov D. O., Tsyndra R. A. SPECIFIC FEATURES OF THE JUDICIAL PROTECTION OF THE PENSION RIGHTS OF FORMER MILITARY PERSONNEL AS A TYPE OF LAW-APPLICATION ACTIVITY.....	88
Buznytskyi D. M. POWERS OF AUTHORIZED UNITS (AUTHORIZED PERSONS) ON CORRUPTION PREVENTION: CURRENT STATE AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT.....	96
Ivanova R. Yu. LEGAL DIMENSIONS OF THE COOPERATION OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS.....	103
Kovbas I. V., Mykhailiuk V. S. EFFECTIVENESS OF PROTECTION OF VIOLATED HUMAN RIGHTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....	108
Murashko I. S. CONVERGENCE OF THE TAX SYSTEMS OF THE EU AND UKRAINE AS AN INSTRUMENT OF INTEGRATION POLICY: ANALYTICAL DISCOURSE ON CONTEMPORARY CHALLENGES AND STRATEGIC PROSPECTS OF FISCAL UNIFICATION.....	114

Rozsokha S. S. ISSUANCE OF ADMINISTRATIVE ACTS AS A TOOL OF PUBLIC ADMINISTRATION OF NOTARIAL ACTIVITIES IN UKRAINE.....	121
Savitska V. V. ELECTRONIC SERVICES: MODELS OF LEGAL REGULATION.....	128
Samoilenko H. CONCEPT AND ELEMENTS OF THE MECHANISM OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE ISSUE AND SALE OF NUMISMATIC PRODUCTS OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE.....	133
Spivak V. M., Spivak M. V. EXTERNAL EVENTS, PROCESSES, ENVIRONMENTS AND THEIR INFLUENCE ON MANAGEMENT DECISIONS	140

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Andrieiev I. P. INSTITUTIONAL AND LEGAL DETERMINANTS OF EVIDENCE FORMATION BY AN ATTORNEY IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	147
Bohdanova S. O. CRIMINOLOGICAL APPROACHES TO GROUP DISINTERESTED VIOLENT CRIME OF CHILDREN AND ITS FEATURES.....	153
Gavrylenko A. A. GENERAL SOCIAL MEASURES TO PREVENT CRIMINAL OFFENCES COMMITTED ON THE STOCK MARKET.....	160
Tkachenko P. I., Yatsiuk T. S. INTELLECTUAL FORM OF COMMITTING OBSTRUCTION OF THE LAWFUL ACTIVITIES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE: CRIMINAL LEGAL ASPECTS.....	165

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Chub A. V., Krylov D. V. PROSECUTORIAL OVERSIGHT IN THE APPLICATION OF TEMPORARY ACCESS TO THINGS AND DOCUMENTS: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	171
Yurchyshyn P. V. SCIENTIFIC GENESIS OF RESEARCH ON THE PROSECUTOR'S POWERS IN THE FIELD OF CONTROL OVER THE COMMISSION OF A CRIME: EVOLUTION OF DOCTRINAL APPROACHES AND LAW ENFORCEMENT PRACTICE.....	177

INTERNATIONAL LAW

Haliakhmetov I. A., Kuzmenko O. V., Chorna V. H. 'THE LAW OF ANNEXED TERRITORY' IN THE MODERN CONCEPT OF INTERNATIONAL LAW.....	183
Zadereiko S. Yu. SANCTIONS AS A MECHANISM OF INTERNATIONAL JUSTICE: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS.....	192
Korenev A. O. ENSURING THE RIGHT TO A FAIR TRIAL IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: STANDARDS, CHALLENGES AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....	199
Chernii E. V. ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF LEGAL MECHANISMS FOR AVIATION TRAFFIC RESTORATION AND SAFETY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS.....	206
Shulika Ye. Ye. INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE FORMATION AND OPERATION OF COMMERCIAL BANKS.....	212

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК [94(439.5)]:347.62

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.1>

Савуляк Р. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії держави, права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПІДСТАВИ НЕДІЙНОСТІ ШЛЮБУ У ШЛЮБНОМУ ПРАВІ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Анотація. Стаття присвячена висвітленню закріплених у трьох цивільних кодексах Габсбурзької монархії (Йозефінському кодексі 1787 р., Цивільному кодексі для Галичини 1797 р. та Загальному цивільному уложенні Австрійської імперії 1811 р.) підстав недійсності шлюбу. Автором опрацьовано першоджерела, у т. ч. німецькомовний текст Йозефінського кодексу. Та, відтак, здійснено порівняльний аналіз відповідних норм названих кодексів.

У статті детально охарактеризовано такі підстави визнання шлюбу недійсним, як: 1) відсутність згоди внаслідок нездатності виявляти її (відтак, встановлено, що недійсними були шлюби божевільних і слабоумних, та малолітніх, а також неповнолітніх і обмежено дієздатних повнолітніх без згоди їхнього законного представника); 2) відсутність згоди внаслідок недостатності дійсної згоди (тобто, незаконні способи отримання згоди на укладення шлюбу, а саме шляхом залякування, викрадення, омани щодо особи майбутнього подружжя); 3) відсутність фізичної здатності до подружнього співжиття; 4) ув'язнення за тяжкий злочин; 5) перебування в іншому дійсному шлюбі; 6) наявність духовного сану або чернечої обітниці; 7) відмінність у вірі (а саме, недійсним був шлюб між християнами та особами нехристиянської віри); 8) кровна спорідненість (по висхідній та низхідній лініях, а також по бічній лінії до другого ступеня); 9) свояцтво (з родичами колишнього подружжя по висхідній та низхідній лініях, а також по бічній лінії до другого ступеня); 10) перелюб, вчинений сторонами поміж собою при перебуванні їх (обох чи одного з них) у попередньому шлюбі; 11) вбивство (чи замах на вбивство) попереднього подружжя.

Автором констатовано, що Йозефінський та т. зв. Галицький кодекси передбачали аналогічний, як і в Уложенні, перелік підстав недійсності шлюбу, за винятком засудження до тяжкого кримінального покарання.

Ключові слова: підстави недійсності шлюбу, Йозефінський кодекс 1787 р., Цивільний кодекс для Галичини 1797 р., Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р., шлюбне право, Габсбурзька монархія.

Savuliak R. V. Grounds of invalidity of marriage in the matrimonial law of the Habsburg monarchy at the end of the 18th – at the beginning of the 19th century

Abstract. The article is devoted to highlighting the grounds for invalidity of marriage enshrined in three civil codes of the Habsburg Monarchy: the Josephine Code of 1787, the Civil Code for Galicia of 1797 and the General Civil Code of the Austrian Empire of 1811. The author elaborated primary sources, including the German-language text of the Josephine Code. Therefore, a comparative analysis of the relevant norms of the mentioned codes was carried out.

The article describes in detail the grounds for invalidating a marriage, such as: 1) lack of consent due to the inability to express it (therefore, it was established that marriages of insane and demented people, minors, as well as minors and adults with limited legal capacity without the consent of their legal representative were invalid); 2) lack of consent due to insufficient valid consent (that is, illegal methods of obtaining consent to enter into marriage, namely by intimidation, kidnapping, delusion about the identity of the future spouse); 3) lack of physical capacity for marital cohabitation; 4) imprisonment for a serious crime; 5) staying in another valid marriage; 6) the presence of a spiritual rank or monastic vow; 7) difference in faith (namely, marriage between Christians and persons of non-Christian faith was invalid); 8) blood relationship (in the ascending and

descending lines, as well as in the lateral line up to the second degree); 9) consanguinity by law (with relatives of the former spouse on the ascending and descending lines, as well as on the side line up to the second degree); 10) adultery committed by the parties between themselves while they (both or one of them) were in a previous marriage; 11) murder (or attempted murder) of a previous spouse.

The author stated that Josephine and Galician codes provided for a similar list of grounds for invalidity of marriage, as in the Code, with the exception of a conviction for a severe criminal penalty.

Key words: *grounds of invalidity of marriage, Josephine Code of 1787, Civil Code for Galicia of 1797, General Civil Code of the Austrian Empire of 1811, matrimonial law, Habsburg monarchy.*

Вступ. Західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорської монархії упродовж 1772-1918 рр., тож очевидно, що шлюбне право Габсбурзької монархії здійснило певний вплив на становлення сучасного сімейного права України. Притому наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Австрійській імперії було укладено аж три цивільні кодекси, котрі регламентували шлюбне право, зокрема визначали підстави визнання шлюбу недійсним. Так, Йозефінський кодекс 1787 р. (у вигляді його першої частини «Про особове право»), котрий був чинним у Габсбурзькій імперії упродовж 25 р. (до впровадження Австрійського цивільного уложення 1811 р.) та в Галичині упродовж 10 р. (до поширення там т. зв. Галицького кодексу), врегулював такі підстави у третьому розділі «Про права подружжя» (§ 5-23, 28-32, 43-46) [1; 2, с. 80-85, 87-88]. Надалі діючий у Галичині упродовж 15 р. Цивільний кодекс для Галичини 1797 р. закріплював означені підстави теж у третьому розділі «Про права подружжя» першої частини (§ 64-78, 99-100) [3, с. 41-43, 46]. І, врешті, запроваджене на зміну Йозефінському (надалі – ЙК) і Галицькому (надалі – ГК) кодексам Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. (надалі – Уложення) присвятило підставам недійсності шлюбу ст. 48-68 і 100-101 у главі 2 «Про шлюбне право» частини першої «Про право осіб» [4, с. 1031-1033, 1035-1036].

Оскільки Уложення діяло на західноукраїнських землях і після розпаду Австро-Угорської монархії, а саме: в Галичині, анексованій Польщею, – до 1933 р., в Буковині, захопленій Румунією, – до 1938 р., у Закарпатті, приєднаному до Чехословаччини, – до 1939 р., то, безсумнівно, воно мало вагомий вплив на розвиток українського сімейного права. Більше того, воно вже понад 200 р. і дотепер чинне, з відповідними змінами і доповне-

ннями, в Австрії. А тому, на наше переконання, є актуальним врахування його позитивного досвіду, перевіреного часом, сучасною українською наукою сімейного права.

Разом з тим, попри перебування західноукраїнських земель у складі Габсбурзької монархії упродовж майже 150 р., австрійське шлюбне право, а зокрема встановлені ним підстави недійсності шлюбу, фактично майже не досліджувалися українськими вченими. Отож, у статті маємо на меті детально розглянути передбачені трьома згаданими кодексами підстави визнання шлюбу недійсним. Притому, зважаючи на історико-правову значущість та актуальність саме Уложення, нами розкрито передусім і головню його норми з означеного питання, шляхом проведення порівняльного аналізу їх із відповідними нормами ЙК і ГК. У цьому контексті слід наголосити, що нами вперше в українській історико-правовій науці виявлено німецькомовний текст ЙК та здійснено його переклад, а відтак, представлено зміст його як шлюбних норм загалом, так і положень про підстави недійсності шлюбу зокрема [5]. Крім того, оскільки зміст ГК доволі мало досліджений сучасною історико-правовою наукою, очевидно, є актуальним ознайомлення з його розумінням підстав недійсності шлюбу. Більше того, з огляду на те, що текст Уложення в українській науці представлений лише у вигляді російськомовного перекладу Г. Вербловського, здійсненого ще у 1884 р., то, безперечно, особливо доцільним і значущим вважаємо викладення постатейно норм його україномовного тексту, а саме змісту їхніх положень щодо підстав недійсності шлюбу.

Виклад основного матеріалу. Уложення визначало підстави недійсності шлюбу, закріплюючи низку перешкод до укладення шлюбу, а саме: 1) відсутність згоди – а) внаслідок нездатності виявляти її; б) внаслідок

недостатності дійсної згоди; 2) відсутність здатності до досягнення мети шлюбу – а) фізичної здатності; б) моральної здатності внаслідок – засудження до тяжкого кримінального покарання; наявності дійсного подружнього союзу; священства або духовної обітниць (Weihe oder Gelübde); відмінності у вірі (Religionsverschiedenheit); спорідненості; свояцтва; перелюбу (Ehebruch); вбивства попереднього подружжя (ст. 48-68) [4, с. 1031-1033].

Висвітliamo цей перелік перешкод до укладення шлюбу детальніше. Так, за Уложенням, відсутність згоди внаслідок нездатності виявляти її (ст. 48-54) [4, с. 1031-1032] полягала у наступному. Навіжені, божевільні, слабоумні та малолітні не могли укласти шлюбний договір (ст. 48). ГК теж передбачав аналогічну умову недійсності шлюбу – нездатність достовірно виражати свою волю; а тому божевільні і слабоумні, а також діти і неповнолітні не могли укласти шлюб (§ 64) [3, с. 41]. ЙК закріплював, що все, що перешкоджало вільній згоді, перешкоджало і дійсності шлюбного контракту; відтак, слабоумні і божевільні не могли вступати в дійсний шлюб (а, натомість, наприклад, глухонімі, які могли висловити свою згоду знаками, могли укласти шлюб) (§ 28) [1; 2, с. 84; 5, р. 184].

Зауважимо, що, відповідно до Уложення, неповнолітні, а також повнолітні, які з будь-яких підстав не могли самостійно вступати в законне зобов'язання (тобто були обмежені у дієздатності. – *Примітка Р. С.*) могли вступати у шлюб лише зі згоди їхнього батька. Якщо батько вже помер або нездатний бути представником (Vertreter) (тобто був недієздатним. – *Примітка Р. С.*), то для дійсності шлюбу вимагалось, разом з волевиявленням відповідного представника, також дозвіл суду (ст. 49) [4, с. 1031]. Фактично аналогічне положення щодо умови вступу неповнолітніх у шлюб закріплював і ГК, щоправда зазначалося, що у разі смерті батька згоду надавав дід по батьківській лінії, і лиш в разі смерті обох – представник (опікун. – *Примітка Р. С.*), а крім нього надавав дозвіл ще й суд (§ 76) [3, с. 43]. Ідентичну, як у ГК, вимогу щодо шлюбу неповнолітніх містив ЙК (§ 5 і 10) [1; 2, с. 80, 81; 5, р. 183].

Звернемо увагу, що, за Уложенням, для дійсності шлюбу неповнолітніх позашлюбних дітей також вимагався, разом із волевиявленням їхнього опікуна, дозвіл суду (ст. 50) [4, с. 1031]. Неповнолітньому іноземцю, який бажав одружитися в Австрії і не міг подати необхідного дозволу, місцевий (Hierländisches) суд, якому іноземець був би підвідомчий за своїм станом та місцем перебування, призначав представника, зобов'язаного оголосити суду про свою згоду або незгоду на укладення шлюбу (ст. 51). Передбачалося, що якщо неповнолітньому або опікуваному (Pflegebefohlener) відмовлено у дозволі одружитися, вони мали право звернутися за сприянням до суду (ст. 52). Аналогічне право надавав їм і ГК (§ 77) [3, с. 43]. Варто відзначити, що ЙК наділяв таким правом звернення до суду значно ширше коло осіб: того з наречених, хто не отримав згоди батька/діда та другого з наречених, а також її/його батька чи опікуна (§ 6). Більше того, якщо в разі смерті батька/діда опікун не бажав давати згоду або звертатися до суду згідно з § 6, то сам неповнолітній або інші особи від його імені могли звернутися до суду за дозволом на шлюб (§ 11) [1; 2, с. 80, 81; 5, р. 183].

Слід зацентувати, що законними підставами для відмови у згоді та дозволі на укладення шлюбу неповнолітніми були, як в Уложенні (ст. 53) [4, с. 1031], так і в ГК (§ 78) [3, с. 43]: недостатність необхідного доходу (Einkommen), доведена чи загальновідома погана поведінка (у ГК – звички. – *Примітка Р. С.*), заразливі хвороби чи перешкоджаючі меті шлюбу недуги того, з ким особа бажала одружитися.

Відзначимо, що ЙК детальніше регламентував розгляд судом клопотання про дозвіл на шлюб. Так, якщо після допиту батька/діда суд визнавав причину відмови вагомою, то теж повинен був відмовити в укладенні шлюбу. Якщо ж батько/дід не міг назвати важливу причину своєї відмови, то суд повинен був спробувати переконати його дати свою згоду; а в разі все-таки категоричної відмови батька, суд мав надати згоду на шлюб ex officio. При тому шлюб, укладений з дозволу суду, мав повну дійсність та у подальшому не повинен був завдавати шкоди правам дітей такого

подружжя (§ 7). Якщо ж неповнолітній одружувався без згоди батька/діда або всупереч його чіткій забороні, без звернення за дозволом до суду, або навіть після відмови суду, то шлюб вважався повністю недійсним і не мав жодних правових наслідків (§ 8). Натомість, шлюб повнолітніх, навіть якщо він укладений без або проти згоди батька/діда, вважався дійсним. Але якщо причина відмови батька/діда буде визнана судом обґрунтованою, то батько не лише повністю звільнявся від будь-яких зобов'язань щодо своєї дитини, а й мав право позбавити її спадщини (§ 12) [1; 2, с. 80, 81; 5, р. 183].

За Уложением, відсутність згоди внаслідок недостатності дійсної згоди (ст. 55-59) [4, с. 1032] полягала у наступному. Не мала законної сили згода на укладення шлюбу, отримана шляхом залякування особи. При тому, чи мав страх особи вагомій підставі, визначалося залежно від ступеня ймовірності небезпеки, а також за фізичними і душевними властивостями особи, якій були адресовані погрози (ст. 55). ГК подібно визнавав недійсною згоду, здобуту навмисно шляхом сили чи страху (тобто погрози. – *Примітка Р. С.*) (§ 65) [3, с. 42]. ЙК теж передбачав, що дійсність шлюбу виключалася, якщо згода була вимушена через страх і насильство (§ 31) [1; 2, с. 85; 5, р. 184].

Відповідно до Уложения (ст. 56), як і ГК (§ 65) [3, с. 42] та ЙК (§ 21) [1; 2, с. 83; 5, р. 183], також була недійсною згода, дана викраденою особою, якщо вона після такої згоди все ще не звільнена.

Особливу увагу привертає положення як Уложения (ст. 57), так і ГК (§ 65) [3, с. 42] про те, що недійсною визнавалася згода на укладення шлюбу, дана внаслідок омани (*Irrthum*) (помилки, хибності, хибного трактування. – *Примітка Р. С.*) щодо особи майбутнього подружжя. ЙК теж вказував, що шлюбний договір вважався недійсним в разі помилки в особі, з якою було укладено шлюб; проте, помилка в якостях особи не перешкоджала дійсності шлюбного контракту, якщо вони не змінювали всю природу особи або якщо ця помилка не була наслідком омани, вчиненої іншою стороною (§ 29) [1; 2, с. 84; 5, р. 184].

Слід вказати, що під такою оманою, помилкою щодо особи майбутнього подружжя австрійський законодавець розумів, зокрема, вагітність дружини від іншого чоловіка. Так, за Уложением, якщо після укладення шлюбу чоловік виявляв, що дружина вже вагітна від іншого, він міг вимагати, щоб шлюб був оголошений недійсним (ст. 58). Аналогічну норму містив і ГК (§ 66). Тотожну умову встановлював і ЙК, регламентуючи, що, відповідно до зазначеного у § 29 про помилку в особі, недійсним визнавався шлюб, якщо жінка на момент його укладення була вагітна від третьої особи і її майбутній чоловік не знав про це (§ 30) [1; 2, с. 85; 5, р. 184]. Варто зауважити, що ГК, на відміну від Уложения, передбачав випадки, коли чоловік позбувався свого права оскаржити дійсність шлюбу, а саме: 1) якщо чоловік проживав зі своєю дружиною, знаючи про цю вагітність (подібно, § 30 ЙК визнавав шлюб недійсним лише в разі необізнаності чоловіка про таку вагітність. – *Примітка Р. С.*); 2) якщо чоловік одружився із вдовою, яка, як згодом з'ясувалося, була вагітною, – раніше одинадцятого місяця з моменту її вдовства (§ 66) [3, с. 42].

Звернемо увагу, що, за Уложением, всі інші помилки (омани, хиби. – *Примітка Р. С.*) подружжя, а також їхні очікування щодо презюмованих або навіть обговорених ними умов, котрі не здійснилися, не перешкоджають дійсності шлюбного договору (ст. 59). ГК також встановлював, що всі інші справжні чи надумані помилки подружжя не впливали на дійсність шлюбу (§ 67) [3, с. 42]. Зауважимо, що ЙК ще не закріплював такого положення. Натомість, ЙК наголошував, що лише сторона, яка зазнала помилки або страху чи примусу, мала право оскаржити шлюб як недійсний. Разом з тим, вона втрачала таке право, якщо після виявлення помилки чи вже минулого страху чи примусу виявляла свою згоду на цей шлюб прямо чи шляхом добровільного продовження подружнього співжиття (§ 32) [1; 2, с. 85; 5, р. 184].

Стосовно відсутності фізичної здатності до досягнення мети шлюбу Уложением передбачало наступні умови. Постійна нездатність до виконання подружнього обов'язку становила перешкоду до шлюбу, якщо вона

вже існувала на момент укладання шлюбного договору. Натомість, лише тимчасова нездатність або виникла вже в час існування шлюбу, навіть невиліковна, нездатність не тягнули за собою розірвання подружнього союзу (ст. 60) [4, с. 1032]. Ідентичне положення щодо такої природної перешкоди для шлюбу, як фізична неспроможність виконувати подружній, містив і ГК (§ 68) [3, с. 42]. ЙК акцентував, що, оскільки головним і найважливішим обов'язком подружжя є подружнє співжиття, відтак, якщо було встановлено, що один із подружжя не може виконати цей обов'язок через неспроможність, то інший з подружжя мав право подати позов про визнання шлюбу недійсним (§ 43). Надалі якщо виявлялися достовірні ознаки подружньої неспроможності, причому незалежно від того, існувала вона взагалі чи тільки щодо другого з подружжя, шлюб мав бути визнаний недійсним (§ 45). Аналогічно до Уложення і ГК, ЙК регламентував, що, якщо було виявлено, що імпотенція є лише тимчасовою і можна використати відповідні засоби протидії їй, то позов мав бути відхилений. А також, як і за Уложенням і ГК, шлюб не міг бути розірваний, якщо неспроможність не існувала на момент шлюбу, а була спричинена хворобою чи іншими нещасними випадками під час шлюбу (§ 46) [1; 2, с. 87-88; 5, р. 184].

Крім того, Уложення закріплювало вимогу, що для підтвердження попередньої і постійної нездатності до виконання подружнього обов'язку, мало бути проведене дослідження обізнаними людьми, зокрема досвідченими лікарями і хірургами, та, з огляду на обставини, повитухами (ст. 100) [4, с. 1035-1036]. Тотожне положення щодо доказів такої стійкої нездатності сторони подружжя компетентними фахівцями встановлював і ГК (§ 99) [3, с. 46]. ЙК теж наголошував, що у разі таких позовів суд не повинен задовольнятися тим фактом, що неспроможність іншої сторони, про яку стверджує позивач, визнається цією стороною в суді; натомість, істинність відповідної нездатності завжди повинна перевірятися досвідченими лікарями, хірургом чи акушеркою (§ 44) [1; 2, с. 87-88; 5, р. 184]. Притому Уложення передбачало, що якщо неможливо

було достовірно визначити, чи ця нездатність постійна, чи лише тимчасова, то подружжя було зобов'язане жити разом ще упродовж одного року, і якщо нездатність увесь цей час тривала, то шлюб оголошувався недійсним (ст. 101) [4, с. 1036]. ГК (§ 100) [3, с. 46] і ЙК (§ 45) [1; 2, с. 87-88; 5, р. 184] містили майже ідентичну вказівку, проте обидва Кодекси вимагали продовження подружнього співжиття упродовж трьох років.

Уложення регламентувало, що злочинець, засуджений до найтяжчого або тяжкого тюремного ув'язнення (*Kerkerstrafe*), не міг одружуватися з дня оголошення йому вироку і упродовж усього часу відбування ним покарання (ст. 61) [4, с. 1032]. Варто наголосити, що ні ЙК, ні ГК не визначали такої умови недійсності шлюбу.

Відповідно до Уложення, чоловік міг перебувати у шлюбі у поточний момент лише з однією дружиною, а дружина тільки з одним чоловіком. Особа, яка раніше вже перебувала у шлюбі і забажала знову вступити у шлюб, мала законним чином довести, що шлюб припинено, тобто, що подружній союз повністю розірваний (ст. 62) [4, с. 1032]. Ідентичне положення містив і ГК (§ 69) [3, с. 42]. ЙК теж регламентував заборону на вступ у другий шлюб вже перебуваючих у шлюбі сторін подружжя; якщо ж такий другий шлюб все-таки був укладений, він вважався недійсним (§ 15) [1; 2, с. 82; 5, р. 183].

Уложення (ст. 63) [4, с. 1032], як і ГК (§ 73) [3, с. 42] встановлювали, що духовні особи, які вже отримали найвищі ступені священства, а також ченці (*Ordenspersonen*) обох статей, які дали урочисту обітницю безшлюбності (целібату. – *Примітка Р. С.*), не могли укладати дійсних договорів про шлюб. ЙК теж містив схоже положення про те, що стосовно неможливості духовенства одружитися, пов'язаної з прийняттям релігійних обітниць, залишаються незмінними існуючі в Католицькій Церкві умови (§ 25) [1; 2, с. 84].

Австрійський законодавець закріплював, як в Уложенні (ст. 64) [4, с. 1032], так і в ГК (§ 72) [3, с. 42] та в ЙК (§ 14) [1; 2, с. 82; 5, р. 183], що не могли укладатися дійсні договори про шлюб між християнами та особами нехристиянської віри.

Згідно з Уложенням, не міг бути укладений дійсний шлюб між родичами по висхідній та низхідній лініях, а також по бічній лінії – між повнорідними (мають спільних батька і матір. – *Примітка Р. С.*) і неповнорідними (*voll und halbbürtige*) (єдинокровні – мають спільного батька, але різних матерів; та єдинокровні – народжені від однієї матері, але від різних батьків. – *Примітка Р. С.*) братами і сестрами, між двоюрідними братами і сестрами, а також з дядьком і тіткою з боку батька та матері, причому незалежно, чи походить спорідненість від законного чи від позашлюбного народження (ст. 65) [4, с. 1032]. Аналогічні положення щодо недійсності шлюбу родичів містив і ГК, причому до вказаного переліку він додавав також зведених братів і сестер (зведеними братами і сестрами є діти обох із подружжя від їхнього попереднього шлюбу, тобто між ними нема біологічної спорідненості, але вони вважаються родичами внаслідок нового шлюбу їхніх, з одного боку, батька та, з іншого боку, матері. – *Примітка Р. С.*) (§ 70) [3, с. 42]. ЙК поширював заборону на шлюб на коло родичів (§ 17 і 18) [1; 2, s. 82-83; 5, p. 183], ідентичне, як в Уложенні.

За Уложенням, перешкода до шлюбу внаслідок свояцтва полягала у тому, що особа не могла одружитися зі згаданими в ст. 65 родичами свого колишнього чи покійного подружжя (ст. 66) [4, с. 1033]. Тотожне положення щодо свояцтва закріплював і ГК, причому, слід відзначити, що він роз'яснював причину встановлення законодавцем такого обмеження на шлюб між свояками: подружжя відповідно до постулату сімейного права вважається однією особою, а тому навіть, якщо подружній союз розривається, колишні чоловік і дружина не можуть одружуватися з родичами одне одного в наведених заборонених ступенях споріднення (§ 71) [3, с. 42-43]. ЙК, подібно до ГК і Уложення, теж містив заборону на шлюб з вказаними в § 17 і 18 родичами колишнього подружжя (§ 19); однак, передбачав, що якщо в певному конкретному випадку існували дуже важливі причини доцільності такого шлюбу, то відповідне рішення приймав суверен (§ 20) [1; 2, s. 83; 5, p. 183].

Як Уложення (ст. 67) [4, с. 1033], так і ГК (§ 74) [3, с. 43] та ЙК (§ 22) [1; 2, s. 83; 5, p. 183] визнавали недійсним шлюб між двома особами, які раніше вчинили один з одним перелюб. Щоправда, за Уложенням (ст. 67) і ГК (§ 74), перелюб мав бути доведений ще до укладення шлюбу. Притому ГК зазначав, що доведення мало бути здійснене рішенням суду або за заявленими в передбаченому законом порядку свідченнями (§ 74); а ЙК вказував, що перелюб мав бути підтверджений судом (§ 22).

Уложення (ст. 68) [4, с. 1033], як і ГК (§ 75) [3, с. 43] передбачали, що якщо дві особи, хоч і без попереднього перелюбу, обіцяли одна одній одружитися, і якщо для досягнення цієї мети хоча б одна з них посягнула на життя подружжя, котрий перешкоджав їхньому шлюбу, то між ними не міг бути укладений дійсний шлюб, навіть якщо вбивство не було скоєно, а відбувся лише замах. Зверну увагу, що ЙК визнавав перешкодою для дійсного шлюбу виключно вбивство однієї зі сторін подружжя, а не замах на життя; причому незалежно, чи вбивство було здійснене тим, хто прагнув вступити у шлюб з іншою стороною подружжя, чи іншою особою за його підмовництвом, чи здійснене за згодою тієї іншої сторони подружжя, чи навіть без її волі та відома (§ 23) [3; 4, s. 83; 4a, p. 183].

Висновки. З огляду на проведений порівняльний аналіз підстав визнання шлюбу недійсним, регламентованих трьома цивільними кодексами Габсбурзької імперії, можемо констатувати, що австрійський законодавець закріплював такі підстави недійсності шлюбу: 1) відсутність згоди внаслідок нездатності виявляти її (тобто, недійсними були шлюби божевільних і слабоумних, та малолітніх, а також неповнолітніх і обмежено дієздатних повнолітніх без згоди їхнього законного представника); 2) відсутність згоди внаслідок недостатності дійсної згоди (тобто, незаконні способи отримання згоди на укладення шлюбу, а саме шляхом залякування, викрадення, омани особи майбутнього подружжя); 3) відсутність фізичної здатності до подружнього співжиття; 4) ув'язнення за тяжкий злочин; 5) перебування в іншому дійсному шлюбі; 6) наявність духовного сану або чернечої

обітниці; 7) відмінність у вірі (а саме, недійсним був шлюб між християнами та особами нехристиянської віри); 8) кровна спорідненість (по висхідній та низхідній лініях, а також по бічній лінії до другого ступеня); 9) свояцтво (з родичами колишнього подружжя по висхідній та низхідній лініях, а також по бічній лінії до другого ступеня); 10) перелюб; 11) вбивство (чи замах на вбивство) попереднього подружжя.

Можна підсумувати, що означені перешкоди до укладення шлюбу стосувалися таких двох чинників: а) передусім, категорій осіб, котрі не вправі укласти шлюб, а саме: 1) божевільні і слабоумні, та малолітні, а також неповнолітні і обмежено дієздатні повнолітні без згоди їхнього законного представника; 2) фізично нездатні до подружнього співжиття чоловіки-імпотенти та жінки; 3) ув'язнені за

тяжкий злочин; 4) вже перебуваючі у шлюбі; 5) духовні особи і ченці; 6) нехристияни з християнами; 7) кровні родичі; 8) свояки; 9) перелюбники – поміж собою; 10) вбивці (чи котрі вчинили замах на вбивство) попереднього подружжя; та б) незаконних способів отримання згоди на укладення шлюбу, а саме шляхом: 1) залякування; 2) викрадення; 3) омани особи майбутнього подружжя.

Слід наголосити, що ЙК і ГК передбачали аналогічний, як і в Уложенні, перелік підстав недійсності шлюбу, за винятком засудження до тяжкого кримінального покарання. А крім того, слід зауважити, що ЙК, на відміну від Уложення і ГК, визнавав перешкодою для дійсного шлюбу виключно вбивство однієї зі сторін подружжя, а не замах на життя; причому здійснене навіть без волі та відома іншої сторони подружжя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Josephinisches Gesetzbuch (1787). URL: <http://www.koeblergerhard.de/Fontes/JGB20070429-rund18800woerter.htm>.
2. Josephinisches Gesetzbuch (JGS 591). Faksimile des. Joseph des Zweyten, Römischen Kaisers, Gesetze und Verfassungen im Justitz-Fache. Jahrgang von 1785 bis 1786. Zweyte Fortsetzung (1786). *Justizgesetzsammlung. ALEX – Historische Rechts- und Gesetzestexte Online*. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staats-Serarial-Druckerei, 1817. S. 71-130. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=jgs&datum=10030003&zoom=2&seite=00000071&ues=on&x=16&y=9>.
3. Цивільний кодекс Галичини, 1797: [проект Карла-Антоні Мартіні / передм. К. Нешвара; вступ В. А. Васильєва; пер. з нім.: М. Мартинюк, О. Павлишинець]. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека; Юрид. компанія «Моріс Груп», 2017. 271 с.
4. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1* / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1168 с. С. 1025-1149.
5. Savuliak Roman. Marriage law according to the Josephine code of 1787 and the reception of Roman law in its provisions. *Journal on European History of Law*. 2024. Volume 15, Issue 2. P. 175-187. URL: http://www.historyoflaw.eu/czech/JHL_02_2024.pdf.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.56

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.2>

Богданов О. М.,

аспірант

Київського університету інтелектуальної власності та права

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ ЯК ВИМОГИ ЕФЕКТИВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Анотація. Статтю присвячено визначенню поняття та значення якості судового рішення як вимоги ефективності правосуддя. Автором доведено, що якість судового рішення є невід'ємною складовою ефективності правосуддя.

Аргументовано, що якість судового рішення детермінована дією принципу верховенства права, складовою якого є правова визначеність та єдність судової практики. Обґрунтовано, що в основі вимоги якості судового рішення знаходиться належна вмотивованість такого рішення та відповідність висновків, викладених у судовому рішенні, зі сталою судовою практикою.

Автором доведено, що вимоги до форми судового рішення включають наявність у судовому рішенні всіх необхідних реквізитів, обумовлених офіційністю судового рішення.

Встановлено, що окремою характеристикою якості судового рішення є вимоги до його змісту. Доведено, що такі вимоги слід розмежувати на окремі підгрупи. Охарактеризовано вимоги до структури судового рішення, тобто наявність у структурі судового рішення всіх складових елементів, включаючи вступну, мотивувальну, резолютивну частини.

Доведено, що складовою якості судового рішення є техніко-юридичні вимоги, які включають вимоги до мови та логіки викладення судового рішення. З'ясовано, що судові рішення має викладатися з дотриманням точного використання юридичних термінів, логічно та послідовно.

Автором аргументовано, що вимоги до належного мотивування судового рішення розкриваються через вимоги до мотивувальної частини відповідного рішення. Доведено, що обов'язковою складовою структури судового рішення є наведення основних доводів позовної заяви, апеляційної чи касаційної скарги з посиланням на встановлені обставини справи та здійснення їх правової оцінки з наведенням конкретних норм права.

Обґрунтовано, що вимоги до резолютивної частини судового рішення пов'язані з обов'язковістю його виконання, оскільки можливість швидкого та точного виконання судового рішення у значній мірі залежить від чіткості формулювання резолютивної частини.

Ключові слова: якість судового рішення, ефективність правосуддя, структура судового рішення, обов'язковість виконання судового рішення.

Bogdanov O. M. The concept and significance of the quality of a judicial decision as a requirement of effective justice

Abstract. The article is devoted to defining the concept and meaning of the quality of a court decision as a requirement for the effectiveness of justice. The author proved that the quality of the court decision is an integral component of the effectiveness of justice.

It is argued that the quality of a court decision is determined by the operation of the principle of the rule of law, a component of which is legal certainty and the unity of judicial practice. It is substantiated that the basis of the requirement of the quality of a court decision is the proper motivation of such a decision and the conformity of the conclusions set forth in the court decision with stable judicial practice.

The author has proven that the requirements for the form of a court decision include the presence in the court decision of all the necessary requisites due to the formality of the court decision.

It was established that a separate characteristic of the quality of a court decision is the requirements for its content. It has been proven that such requirements should be divided into separate subgroups. The requirements for the structure of the court decision are characterized, that is, the presence of all constituent elements in the structure of the court decision, including introductory, motivational, and resolute parts.

It has been proven that technical and legal requirements are part of the quality of a court decision, which include requirements for the language and logic of the presentation of the court decision. It has been found that the judgment should be presented in accordance with the precise use of legal terms, logically and consistently.

The author argues that the requirements for the proper reasoning of a court decision are revealed through the requirements for the motivational part of the corresponding decision. It has been proven that a mandatory component of the structure of the court decision is the presentation of the main arguments of the statement of claim, appeal or cassation complaint with reference to the established circumstances of the case and their legal assessment with reference to specific legal norms.

It is substantiated that the requirements for the final part of the court decision are related to the obligation of its execution, since the possibility of quick and accurate execution of the court decision largely depends on the clarity of the wording of the final part.

Key words: *the quality of the court decision, the effectiveness of justice, the structure of the court decision, the mandatory execution of the court decision.*

Постановка проблеми. Реалізація принципу ефективного судового захисту, гарантованого ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції, неможлива без дотримання вимоги щодо належної якості судового рішення. При цьому така вимога охоплює доволі широке коло характеристик, зокрема – обґрунтованість та вмотивованість судового рішення, логічність викладення, однозначність та точність формулювання висновків та резолютивної частини, обов'язковість виконання тощо.

На підставі ст. 129-1 Конституції України суд ухвалює рішення іменем України, яке є обов'язковим для виконання [1], що наділяє судові рішення публічно-владним характером та висуває не тільки до процедури його прийняття та оприлюднення, але й до його форми та змісту особливо підвищені вимоги щодо якості.

Зазначене обумовлює актуальність теми щодо визначення критеріїв якості судового рішення як складової ефективності правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти якості судового рішення як невід'ємної складової ефективності правосуддя досліджували такі науковці, як Я. О. Берназюк, О. Іванченко, А. Котелевець, Ю. І. Матвєєва, Л. М. Москвич, К. О. Мудрицька та ін. Водночас, у сучасній науці конституційного права недостатньо наукових досліджень присвячених визначенню критеріїв якості судового рішення з урахуванням положень міжнародних актів та практики Європейського суду з прав людини.

Постановка мети та завдань дослідження. Метою статті є виокремлення критеріїв якості судового рішення як скла-

дової ефективності правосуддя. Для виконання поставленої мети були реалізовані такі завдання: 1) досліджено міжнародне та національне законодавство у сфері регулювання якісних та структурних вимог до судового рішення; 2) виокремлено та охарактеризовано критерії якості судового рішення; 3) доведено, що якість судового рішення є невід'ємною складовою ефективності правосуддя.

Результати дослідження. Процесуальними кодексами України висуваються вимоги щодо законності й обґрунтованості судового рішення.

Зокрема, зі змісту ст. 342 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) [2], ст. 236 Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) [3] та ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) [4] вбачається, що законним вважається рішення, якщо воно ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права. Обґрунтованість судового рішення обумовлюється такими критеріями, як повнота і всебічність з'ясованих обставин, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні, з наданням оцінки всім аргументам учасників справи.

Додатковими вимогами до якості судового рішення вказаними статтями процесуальних кодексів віднесено відповідність судового рішення завданню конкретного виду судочинства (адміністративного, господарського чи цивільного), а також урахування під час вибору та застосування норми права правових висновків Верховного Суду, викладених цим судом як судом вищої

інстанції під час вирішення схожих спірних правовідносин.

Остання вимога до якості судового рішення детермінована дією принципу верховенства права, складовою якого є правова визначеність та єдність судової практики. Це означає, що законним та обґрунтованим може вважатися тільки таке судове рішення, висновки якого узгоджуються зі сталою судовою практикою. Вказане є вимогою певної правової визначеності для учасників справи, а також запорукою реалізації принципу рівності останніх.

Деякі науковці окремо виділяють таку вимогу до якості судового рішення, як його вмотивованість, відмежовуючи таку вимогу від обґрунтованості.

Зокрема, пояснюючи відмінність вимоги щодо обґрунтованості та вмотивованості судового рішення, К. О. Мудрицька зазначає, що мотивація судових рішень є механізмом прийняття обґрунтованих рішень. Тобто вмотивованим є таке судове рішення, в мотивувальній частині якого логічно та послідовно викладені обставини справи, встановлені судом, на підставі яких суд розглядає існування правових відносин між сторонами та робить висновки щодо тих чи інших правовідносин, за умови, що на підставі наведених у мотивувальній частині судового рішення мотивів можна зрозуміти висновки, викладені у резолютивній частині такого рішення [5, с. 28].

Інакше кажучи, мотивування судового рішення, як вважає К. О. Мудрицька, це процес формування мотивів такого рішення, повнота яких, фактично, наділяє судове рішення ознакою обґрунтованості. Тобто мотивування – це процес, а обґрунтованість – це результат належного мотивування судового рішення.

З такою думкою цілком можливо погодитися, враховуючи те, що у ст. 342 КАС України [2], ст. 236 ГПК України [3] та ст. 263 ЦПК України [4], які визначають вимоги до змісту судового рішення, не визначені вимоги «належної вмотивованості», натомість закріплено вимогу щодо законності та обґрунтованості такого рішення. Разом з тим, з положень ст. ст. 245 та 246 КАС України [2], ст. ст. 237

та 238 ГПК України [3] та ст. ст. 264 та 265 ЦПК України [4] вбачається, що у цих процесуальних нормах містяться приписи про те, що однією зі складових структури судового рішення є мотивувальна частина, в якій суддя зобов'язаних послідовно викласти мотиви судового рішення.

Конкретний перелік питань, що потребують вирішення суддею (судом) для того, щоб відповідне рішення вважалось обґрунтованим, визначений у згаданих статтях процесуальних кодексів.

Отже, із зазначеного вбачається висновок про те, що судове рішення є таким, що відповідає вимогам обґрунтованості, тобто є обґрунтованим, якщо в його мотивувальній частині логічно та послідовно викладені обставини справи, встановлені судом під час її розгляду з наданням їм правової оцінки (з точки зору правової норми), вирішенні інші питання, що згідно з процесуальними кодексами потребують викладення в мотивувальній частині судового рішення.

Деякі науковці також виокремлюють такий критерій якості судового рішення, як його визначеність, зазначаючи, що цей критерій висуває до судового рішення вимогу щодо надання судом чіткої і конкретної відповіді на усі поставлені перед судом питання із зазначенням: висновку суду про задоволення позову або відмову в задоволенні позову повністю чи частково; а) висновку суду по суті кожної позовної вимоги із вказівкою на те, які саме права позивача визнано або поновлено, розмір грошових сум чи перелік майна, присуджених стороні, вартість майна, яке належить стягнути з відповідача, якщо при виконанні рішення присудженого майна у наявності не буде; конкретні дії, які відповідач повинен вчинити та на чію користь, або інший передбачений законом спосіб захисту порушеного права; б) порядку та способу розподілу судових витрат; в) строку і порядку набрання рішенням суду законної сили та можливість його оскарження із встановленням строку такого оскарження; г) меж допустимості негайного виконання судового рішення або зобов'язання суду чи його право допустити негайне виконання судового рішення [6, с. 25].

На думку О. Іванченка, при визначенні критеріїв якості судового рішення слід керуватися тим, що такі критерії в сукупності повинні давати уявлення про те, яким має бути ефективне судочинство, тобто судочинство, в якому повною мірою реалізовані базові правові цінності демократичного суспільства: верховенство права, незалежність суду тощо. Такі критерії та показники, на думку вченого, повинні охоплювати всі основні аспекти діяльності суду, не обмежуючись лише показником «скасованих чи змінених рішень»; за допомогою відповідних критеріїв можна проводити внутрішню оцінку ефективності діяльності судів певної юрисдикції, зосереджуючи увагу саме на ефективності діяльності системи судів чи конкретного суду, спрямованої на захист прав, свобод людини та громадянина [7, с. 224].

Таким чином, визначаючи критерії якості судового рішення як однієї з вимог ефективності правосуддя, необхідно керуватися комплексним підходом, враховуючи всі аспекти ухвалення судового рішення.

Аналіз положень ст. 244 та ч. 4 ст. 245 КАС України [2], ст. 237 та ст. 238 ГПК України [3], а також ст. 264 та ст. 265 ЦПК України [4] дає підстави дійти висновку, що основними питаннями, на які суд повинен віднайти відповідь у процесі розгляду справи та послідовно відобразити в мотивувальній частині рішення, є: чи дійсно мали місце ті обставини, на які посилаються учасники справи, зокрема позивач або скаржник; чи доведено наявність цих обставин належними, допустимими, достатніми та достовірними доказами; чи мали місце інші обставини справи, які можуть мати значення для її правильного вирішення; який характер мають спірні правовідносини та, відповідно, чи слід розглянути справу за правилами адміністративного, господарського або цивільного судочинства; які правові норми регулюють спірні правовідносини та які правові висновки з позиції цих норм слід зробити за результатом розгляду справи – задовольнити (повністю або частково) позовні вимоги (вимоги апеляційної чи касаційної скарги) або відмовити у їх задоволенні. При цьому, якщо суд відхиляє певні докази або заявлені вимоги, він має про це

вказати у своєму рішенні з наведенням відповідної аргументації, щоб сторона або інший учасник справи зрозумів мотиви такого відхилення.

Вказані вище питання мають бути послідовно викладені в мотивувальній частині судового рішення. Водночас, зміст мотивувальної частини судового рішення в адміністративному та в господарському і цивільному судочинстві дещо відрізняються, оскільки, наприклад, для адміністративного судочинства характерним є зазначення мотивів, з яких у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень суд, відмовляючи у позові, дійшов висновку, що оскаржуване рішення, дія чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень визнано судом таким, що вчинено відповідно до вимог ч. 2 ст. 2 цього Кодексу [2]. Для мотивувальної частини судових рішень у господарському та цивільному судочинстві це не передбачено.

Стосовно особливих вимог до якості судового рішення саме в адміністративному судочинстві Верховний Суд у постанові від 29 жовтня 2018 р. під час касаційного розгляду справи № 360/530/17-а зазначив, що судові рішення повинні ухвалюватися з урахуванням необхідності дотримання справедливого балансу між ефективним способом захисту порушеного права і законністю такого рішення. У вказаній постанові також зазначено, що безпосереднє втручання суду в дискреційні повноваження суб'єкта владних повноважень допускається, як виняток, у випадку, коли обраний позивачем спосіб захисту порушеного права, положення законодавства, що регулюють спірні правовідносини у публічно-правовій сфері [8].

Тобто в адміністративному судочинстві додатковими критеріями якості судового рішення є відображення в судовому рішенні ефективного способу захисту прав та інтересів особи у правовідносинах із суб'єктом владних повноважень.

Отже, проведене вище дослідження показує, що в основі такої ознаки судового рішення, як належна якість, лежать два ключових критерії – законність, тобто відповідність висновків суду закону, узгодженість таких висновків

із судовою практикою, а також дотримання судом встановленого порядку прийняття рішення, та обґрунтованість, тобто належна вмотивованість судового рішення.

Деякі науковці пропонують більш широку систему критеріїв якості судового рішення.

Зокрема, Л. М. Москвич у своєму монографічному дослідженні, присвяченому ефективності судової системи, виокремлює такі критерії якості судового рішення: 1) відповідність судового рішення вимогам законності і справедливості, а також відповідність судового рішення сталій судовій практиці; 2) належна вмотивованість судового рішення, яка полягає: а) у правильній правовій позиції суду; б) в прозорості ухвалення судового рішення; в) в повноті наведеної аргументації, тобто в наданні правової оцінки; г) у зрозумілості викладенні обстави справи та наведеній правовій оцінці; 3) юридична грамотність, тобто правильність викладених у судовому рішенні аргументів та висновків з техніко-юридичної точки зору; 4) придатність до виконання, тобто зрозуміле та чітке формулювання резолютивної частини судового рішення [9, с. 178].

Наведені вченою критерії якості судового рішення достатньо повно відображають відповідні вимоги та узгоджуються з положеннями процесуального законодавства, а також практики Європейського суду з прав людини, зокрема викладеної у його рішеннях у справах «Moreira Ferreira v. Portugal» [10] та «Peleki v. Greece» [11]. З позитивної сторони також можна відзначити групування критеріїв.

Також необхідно зазначити про техніко-юридичні вимоги до змісту судового рішення, що є важливим відображенням логіко-граматичної основи юридичного документа, дотримання «чистоти» категоріального апарату (правильне застосування юридичних термінів).

У науковій літературі виокремлюють декілька видів юридичної техніки, у числі яких стосовно судового рішення необхідно виділити інтерпретаційну та правореалізаційну. Перший вид юридичної техніки або техніки тлумачення норм права, за висновком Ю. І. Матвєєвої, це сукупність правил та способів тлумачення норм права для з'ясування

їх реального змісту. Водночас, правореалізаційну та правозастосовну юридичну техніку вчена визначає, як сукупність правил складання та оформлення індивідуальних правових актів, включаючи правила судового правозастосування і техніки прийняття та оформлення судових рішень [12, с. 37].

Як зазначає з цього приводу Я. О. Берназюк, судові рішення, що відповідає вимогам якості, повинно бути викладено чіткою й недвозначною мовою, так щоб його можна було зрозуміти, ухвалено в розумні строки та сформульовано таким чином, щоб його можна було втілити в життя; ефективна процедура виконання судового рішення забезпечує фактичне поновлення в правах, протягом мінімального часу та не призводить до необґрунтованих витрат сторін [13, с. 151].

Висновки. Отже, критерії якості судового рішення можна згрупувати наступним чином:

1) вимоги до форми судового рішення, які включають наявність у судовому рішенні всі необхідні реквізити, включаючи ознаки офіційного проголошення такого рішення ім'я України; також ця група вимог включає необхідність дотримання всіх вимог, що висуваються до офіційного документа (шрифт, наявність підписів, дата, відстані тощо);

2) вимоги до змісту, які слід розмежувати на окремі підгрупи, а саме: а) вимоги до структури судового рішення, тобто наявність у структурі судового рішення всіх складових елементів, уключаючи вступну, мотивувальну, резолютивну частини; б) вимоги до мови та логіки викладення судового рішення, тобто техніко-юридичні вимоги, які висувають до судового рішення такі вимоги: воно має викладатися із дотриманням усіх основних вимог юридичної техніки, зокрема щодо точного використання юридичних термінів у тому значенні, якому вони наводяться у правовій нормі; логічного та послідовного викладення змісту судового рішення; в) вимоги до належного мотивування судового рішення, тобто вимоги до мотивувальної частини відповідного рішення, які виражаються в обов'язковому наведенні в судовому рішенні відповіді на всі основні доводи позовної заяви, апеляційної чи касаційної скарги з посиланням на встановлені

обставини справи та здійснення їх правової оцінки з наведенням конкретних норм права; г) вимоги до резолютивної частини судового рішення, які також пов'язані з обов'язковістю

його виконання, оскільки можливість швидкого та точного виконання судового рішення у значній мірі залежить від чіткості формулювання резолютивної частини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
5. Мудрицька К. О. Проблемні аспекти теоретико – процесуального розмежування понять «обґрунтованості» та «вмотивованості» судового рішення. Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права. 2022. Вип. 2. С. 25-29.
6. Котелевець А. Окремі питання щодо якості судових рішень. Слово Національної школи суддів України. 2015. № 3(12). С. 18-26.
7. Іванченко О. Система критеріїв оцінювання ефективності діяльності судів під час надання судових послуг. Підприємництво, господарство і право. 2017. Вип. 11. С. 222-225.
8. Постанова Верховного Суду від 29 жовтня 2018 року у справі № 360/530/17-а. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/77506881>.
9. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : Монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. 384 с.
10. The decision of European Court of Human Rights in case of *Moreira Ferreira v. Portugal*. 05.10.2011. № 19867/12. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-105519%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-105519%22]})
11. The decision of European Court of Human Rights in case of *Peleki v. Greece*. 07.09.2020. № 69291/12. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:\[%22Peleki%20v.%20Greece%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22Peleki%20v.%20Greece%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}).
12. Матвєєва Ю. І. Юридико-технічні характеристики принципу правової визначеності. Наукові записки. Юридичні науки. 2015. Т. 168. С. 37-39.
13. Берназюк Я. О. Ефективність судового рішення в адміністративному судочинстві як складова ефективного правосуддя. Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2022. Вип. 2 (98). С. 145-157.

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.3>

Константий О. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету

ЩОДО НАСЛІДКІВ ПОРУШЕНЬ ОСНОВОПОЛОЖНОГО ПРАВА ОСОБИ НА ДОСТУП ДО ЗАХИСНИКА

Анотація. Стаття присвячена актуальному питанню розуміння змісту, гарантій та наслідків порушень основоположного права людини на доступ до захисника. Відзначається, що у процесі реалізації стратегічного курсу на європейську інтеграцію правоохоронні органи і суди України мають неухильно дотримуватися права осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, на доступ до професійного захисника. При здійсненні функції кримінального переслідування уповноважені представники держави мають керуватися приписами Конституції, кримінально-процесуального законодавства України щодо гарантій права особи на захист та ураховувати відповідну прецедентну практику Європейського суду з прав людини щодо захисту цього права.

З'ясовано, що відповідно до правових позицій Європейського суду з прав людини право особи на захист професійним захисником є складовим права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право особи на захист захисником, обраним на власний розсуд, згідно з європейськими правозахисними стандартами має забезпечуватися з моменту першого допиту особи слідчим або першого затримання.

Досліджуються правові позиції Європейського суду з прав людини щодо змісту та обсягу гарантій основоположного права людини на захист, а також практика перегляду рішень національних судів після встановлення порушень цього права у порядку провадження за виключними обставинами.

Зроблено висновок, що наслідком встановлення Європейським судом з прав людини порушень права особи на доступ до захисника при перегляді справ на національному рівні за виключними обставинами виступає виключення з обсягу доказової бази первинних або наступних зізнавальних показань, даних явки з повинною, результатів інших процесуальних дій. Якщо відсутні інші законно отримані та належним чином оформлені докази вини особи, то Велика Палата Верховного Суду скасовує рішення, щодо яких подано заяву про перегляд за виключними обставинами, і направляє справу на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції для надання нової належної оцінки всім зібраним у справі доказам.

Key words: *право на захист, Конституція, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, адвокат, відновлення порушених прав, правова допомога, перегляд справ.*

Konstantyi O. V. Regarding the consequences of violations of a person's fundamental right to access to a lawyer

Abstract. The article is devoted to the topical issue of understanding the content, guarantees and consequences of violations of the fundamental human right to access to a lawyer.

It is noted that in the process of implementing the strategic course towards European integration, law enforcement agencies and courts of Ukraine must strictly observe the right of persons suspected of committing crimes to access a professional defense lawyer. When carrying out the function of criminal prosecution, authorized representatives of the state must be guided by the provisions of the Constitution, criminal procedural legislation of Ukraine regarding guarantees of the right of an individual to defense and take into account the relevant case law of the European Court of Human Rights regarding the protection of this right.

It has been found that, according to the legal positions of the European Court of Human Rights, the right of an individual to be defended by a professional lawyer is a component of the right to a fair trial, guaranteed by Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The right of a person to be defended by a lawyer of his own choosing, in accordance with European human rights standards, must be ensured from the moment of the person's first interrogation by an investigator or first detention.

The legal positions of the European Court of Human Rights on the content and scope of guarantees of the fundamental human right to protection are examined, as well as the practice of reviewing decisions of national courts after establishing violations of this right in proceedings under exceptional circumstances.

It is concluded that the consequence of the European Court of Human Rights' finding of violations of a person's right to access to a lawyer when reviewing cases at the national level under exceptional circumstances is the exclusion from the scope of the evidentiary base of initial or subsequent confessions, confession data, and the results of other procedural actions. If there is no other legally obtained and properly prepared evidence of the person's guilt, the Grand Chamber of the Supreme Court shall annul the decisions for which an application for review under exceptional circumstances has been filed and shall refer the case for a new hearing to the court of first or appellate instance for a new proper assessment of the evidence collected in the case.

Key words: *right to defense, Constitution, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, lawyer, restoration of violated rights, legal aid, review of cases.*

Україна реалізує визначений у Конституції стратегічний курс на європейську інтеграцію, активно впроваджує в царини національної юридичної освіти та практики правозастосування стандарти визнання і важливості ефективного забезпечення (захисту) прав і свобод людини, утвердження верховенства права, які складають ціннісні засади утворення та функціонування Європейського Союзу, а також Ради Європи.

Так, у преамбулі Хартії основних прав Європейського Союзу, яка є **первинним джерелом права ЄС** (primary EU law source), установлено, що «Союз ґрунтується на нероздільних та загальних цінностях – людській гідності, свободі, рівності та солідарності; він спирається на принципи демократії та верховенства права; ставить людину в основу своєї діяльності, запроваджуючи громадянство Союзу та створюючи простір свободи, безпеки та справедливості...». У площині визначення засобів забезпечення на європейському просторі справедливості у Хартії містяться положення: «кожен має мати можливість отримати пораду, захист та представництво; правова допомога надається тим, кому не вистачає ресурсів, оскільки така допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя» (друге речення частини другої, частина третя статті 47); «гарантується повага до прав на захист кожного, кому пред'явлено обвинувачення» (частина друга статті 48) [1].

Аналогічно в Конституції України (на вищому рівні національного правового регулювання) закріплено, що кожен має право на професійну правничу допомогу; у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно; кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (частина перша

статті 59); підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист (частина друга статті 63); захист від кримінального обвинувачення здійснює виключно адвокат (частина четверта статті 131²).

22 жовтня 2013 року Європейським Парламентом та Радою прийнято Директиву 2013/48/ЄС про право на доступ до адвоката в кримінальному провадженні та в провадженні за європейським ордером на арешт, а також про право на інформування третьої сторони під час позбавлення волі і на спілкування з третіми особами та консульськими органами під час позбавлення волі. У статті 3 цієї Директиви розкрито зміст обов'язків держав-членів ЄС у частині гарантування права на доступ до адвоката в кримінальному провадженні, а саме що держави-члени мають забезпечувати, щоб підозрювані та обвинувачені мали право на доступ до адвоката: *в такий час і таким чином*, щоб дозволити їм практично та ефективно здійснювати свої права на захист (частина перша); *без невинуватості затримки у будь-якому випадку ... з такого часу:* (а) до допиту поліцією або іншим правоохоронним чи судовим органом; (б) при проведенні компетентними органами слідчої чи іншої дії зі збору доказів, зокрема таких як: пред'явлення для впізнання, очна ставка, реконструкція місця злочину; (с) невідкладно після позбавлення волі; (d) якщо названих осіб викликано до суду у кримінальних справах, до того, як вони постануть перед цим судом (частина друга) [2].

Агентство Європейського Союзу з фундаментальних прав (European Union Agency for Fundamental Rights) у вступній нотатці до Звіту про проведене дослідження на тему «Права на практиці: доступ до адвоката та

процесуальні права в кримінальному провадженні та в провадженні за європейським ордером на арешт» (2019 р.) водночас акцентує увагу на тому, що «усі держави-члени ЄС зобов'язані дотримуватися мінімальних стандартів права на захист, розроблених у прецедентному праві Європейського суду з прав людини» [3, с. 11].

Отже підходи до шляхів і засобів гарантування основоположного права на захист на різних етапах кримінального переслідування особи, як їх визначає в своїх рішеннях Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), мають силу прецеденту, повинні дотримуватися під час провадження правоохоронної діяльності і в судочинстві в кримінальних справах в усіх державах-членах ЄС. Це також стосується держав, які прагнуть набути членства в цьому економічному та політичному Союзі.

Суди України, як визначено в статті 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, теж мають застосовувати при розгляді справ практику ЄСПЛ як джерело права [4]. Наведене стосується й сформованих у практиці ЄСПЛ підходів щодо гарантування різних аспектів основоположного права особи на доступ до захисника.

За змістом положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) право особи на захист є складовим елементом права на справедливий суд [5, с. 150]. Так, за приписами підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права: захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [6].

У пункті 31 рішення у справі *Pakelli v. German* від 25 квітня 1983 року ЄСПЛ в межах своєї компетенції тлумачити Конвенцію роз'яснив, що підпункт «с» пункту 3 статті 6 Конвенції надає особі, обвинуваченій у вчиненні кримінального правопорушення, три

права: захищати себе особисто, захищати себе за допомогою обраного за власним вибором захисника та, за певних умов, отримувати безоплатну юридичну допомогу [7].

Хоча стаття 6 Конвенції у цілому стосується гарантування права на справедливий суд, відповідних складових цього права людини під час розгляду справ у судах, Європейська комісія з прав людини, що діяла до реформи конвенційного механізму згідно з Протоколом № 11 до Конвенції (до листопада 1998 року), у пункті 54 доповіді у справі *Can v. Austria* від 12 липня 1984 року зазначила, що підпункт «с» пункту 3 цієї статті надає обвинуваченому загальне право на допомогу та підтримку адвоката *протягом усього процесу* (тобто також на стадії досудового слідства) [8].

ЄСПЛ розвинув наведену вище позицію в рішенні у справі *Salduz v. Turkey* від 27 листопада 2008 року, наголосивши у пункті 54 на важливості слідчої стадії для підготовки до судового розгляду кримінальної справи, з огляду на те, що отримані на цій стадії докази визначають рамки розгляду судом пред'явленого обвинувачення. На слідчій стадії обвинувачений часто опиняється в особливо вразливому становищі, ефект якого посилюється через те, що кримінальне законодавство, особливо норми, які регулюють питання збору та використання доказів, стають дедалі складнішими. У більшості випадків таку особливу уразливість можна належним чином компенсувати лише завдяки отриманню допомоги адвоката, завдання якого полягає, зокрема, в тому, щоб забезпечити дотримання права обвинуваченого не свідчити проти самого себе. Ураховуючи наведене, в пункті 55 рішення у цій справі Суд сформулював позицію, що для забезпечення достатньої «практичності та ефективності» права на справедливий судовий розгляд, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції, *необхідно, щоб доступ до адвоката надавався, як правило, з першого допиту підозрюваного співробітниками поліції*, за винятком випадків, коли за конкретних обставин справи існують вагомі підстави для обмеження такого права ... Суд також зробив висновок, що право на захист буде *в принципі непоправно порушено, якщо зізнавальні пока-*

зання, отримані під час поліцейського допиту без доступу до адвоката, використовуватимуться з метою засудження особи [9].

У рішенні у справі *Brusco v. France* від 14 жовтня 2010 року ЄСПЛ визначив позицію, що особа, взята під варту, має право на допомогу адвоката з самого початку цього заходу та під час допиту, і тим більше, якщо влада не повідомила їй про право зберігати мовчання (пункт 45). У цьому рішенні Суд також вказав, що ні з матеріалів справи, ні з протоколів показань не видно, що заявнику на початку допиту було повідомлено про його право зберігати мовчання, не відповідати на поставлені запитання або відповідати лише на запитання, які він бажає. Суд установив, що заявник не міг отримати допомоги адвоката впродовж двадцяти годин після початку тримання під вартою (періоду, передбаченого статтею 63-4 Кримінально-процесуального кодексу Франції). Таким чином, адвокат не зміг повідомити заявнику про право зберігати мовчання та не свідчити проти себе перед першим допитом або допомогти йому під час нього та наступних показань, як того вимагає стаття 6 Конвенції (пункт 54). Тому у рішенні у цій справі ЄСПЛ дійшов висновку, що мало місце порушення прав заявника не свідчити проти себе та зберігати мовчання, гарантованих пунктами 1 та 3 статті 6 Конвенції (пункт 55) [10].

Національна практика застосування Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), відзначає О.Р. Балацька, показує допущення фактів порушення базового конституційного права на захист від підозри, зокрема щодо забезпечення участі захисника на кожному етапі кримінального провадження, раннього доступу особи до професійної правничої допомоги, наявності достатнього часу і можливостей для підготовки захисту та інших [11, с. 1,7,8].

Серед рішень у справах проти України, в яких ЄСПЛ висловлював свої міркування щодо гарантій права на захист, зауважують Р.В. Перелигіна та А.Ю. Собчук, значну частину становлять ті, в яких розглядалися питання моменту набуття особою статусу підозрюваного, з якого особа власне набуває право на захист і саме який обумов-

лює застосування механізму, передбаченого статтею 6 Конвенції. Указують, що момент набуття особою статусу підозрюваного у практиці ЄСПЛ трактується як часовий проміжок, з якого органи досудового розслідування мають достатні підстави підозрювати особу в причетності до злочину, а не з офіційного надання / визнання такого статусу. Така позиція визначалася у рішеннях: *Ushakov and Ushakova v. Ukraine* від 18 червня 2015 року, *Sobko v. Ukraine* від 17 грудня 2015 року та низці інших [5, с. 150].

Згідно з пунктом 3 частини другої статті 87 КПК України порушення права особи на захист обумовлює обов'язок суду визнати порушення прав людини і основоположних свобод *істотним*. А це відповідно до правил частини першої цієї статті кримінально-процесуального закону має наслідком визнання доказів, отриманих внаслідок такого порушення права, неприпустимими. У частині четвертій статті 87 КПК України також установлено, що докази, передбачені цією статтею КПК України, у тому числі здобуті з порушенням права особи на захист, повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, якщо вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані.

Таким чином за приписами національного кримінально-процесуального законодавства допущення порушення права підозрюваного на доступ до захисника (професійного адвоката) до першого допиту або з моменту затримання тягне за собою необхідність визнання судом доказів, отриманих з нехтуванням цього права, неприпустимими.

Звертаючись до аналізу практики перегляду справ за виключними обставинами після установлення ЄСПЛ порушень конвенційного права особи на захист можна з'ясувати, що у постанові від 28 листопада 2023 року у справі № 1-7/12 (розглядалася у зв'язку з визнанням в рішенні від 06 жовтня 2022 року у справі *Suslov and Vatikyan v. Ukraine* (заяви № 56540/14 і № 57252/14) порушень у тому числі пункту 1 та підпунктів «b» і «c» пункту 3 статті 6 Конвенції стосовно

обох засуджених через ненадання їм належних можливостей для підготовки захисту в дні проведення судових засідань, а також пункту 1 та підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції у зв'язку з порушенням права ОСОБА_29 на правову допомогу на стадії досудового розслідування, яке полягало у відсутності доступу до захисника на початковому етапі розслідування, недопущенні певний час обраного на власний розсуд захисника та незадокументованих допитах без присутності захисника), Велика Палата Верховного Суду, з огляду і на те, що Суд не поставив під сумнів у цій справі у цілому справедливості результату кримінального провадження на національному рівні, визначила способом виправлення констатованих порушень конвенційних прав засуджених зміну вироку й ухвал у цій справі і виключення з них посилань на докази, визнані на основі рішення ЄСПЛ недопустимими [12].

Позиція щодо виключення з судових рішень посилань на докази, отримані внаслідок порушення гарантованого Конвенцією права особи на захист, а саме посилань на первинні зізнавальні показання у вчиненні вбивств, в якості заходу *restitutio in integrum* Великою Палатою Верховного Суду визначилася в постанові від 09 вересня 2020 року у справі № 1-27/10 (провадження № 13-22 з во 20). Ця справа переглядалася у зв'язку із встановленням ЄСПЛ порушення Україною міжнародних зобов'язань при її вирішенні в рішенні у справі *Siyanko v. Ukraine*, в якому зокрема було констатовано порушення загальної справедливості кримінального провадження внаслідок обмеження заявника у праві на правову допомогу під час надання первинних зізнавальних показань у вчиненні вбивств. У постанові у цій справі Велика Палата Верховного Суду зазначила, що порушення прав заявника, допущене органами досудового слідства під час відібрання в ОСОБА_22 явок з повинною 10 липня 2009 року, було компенсовано під час наступних процесуальних дій із заявником, а саме його допиту як обвинуваченого та відтворення обстановки і обставин події, які проводились за участю захисника. Водночас матеріали справи не свідчили, як дійшла висновку Велика Палата Верховного

Суду, про те, що показання засудженого, надані в ході зазначених наступних слідчих дій у присутності захисника, були наслідком обмеження його у виборі позиції захисту, зумовленої змістом перших зізнань [13].

Посилання на докази, отримані внаслідок порушення гарантованого Конвенцією права на захист, виключалися Великою Палатою Верховного Суду із відповідних судових рішень у справах заявників також в постановах: від 13 листопада 2019 року у справі № 1-07/07 (рішення ЄСПЛ у справі *Alakhverdyan v. Ukraine* (№ 12224/09) від 16 квітня 2019 року); від 01 червня 2021 року у справі № 1-03/2007 (рішення ЄСПЛ у справі *Skomorokhov v. Ukraine* (№ 58662/11) від 26 вересня 2019 року); від 06 липня 2021 року у справі № 1-7/2010 (у справі *Shumanskyu v. Ukraine* (№ 70579/12) від 08 жовтня 2020 року) [14, с. 48-50].

У рішенні у справі *Golovko v. Ukraine* (№ 2053/09) від 23 січня 2020 року ЄСПЛ констатував порушення процесуального аспекту статті 3 (заборона катування) та пункту 1 і підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції (право на справедливий суд) з огляду на те, що «первинні зізнавальні показання, отримані за відсутності правової допомоги, становили важливий, якщо не ключовий, елемент доказів сторони обвинувачення проти заявника [ОСОБА_19]». Тому у постанові від 27 травня 2020 року за результатами перегляду кримінальної справи № 1-4/06 у зв'язку із визнанням ЄСПЛ у названому рішенні порушення Україною міжнародних зобов'язань при її вирішенні Велика Палата Верховного, зважаючи на те, що сукупність доказів, які залишились після виключення з обсягу доказової бази первинних зізнавальних показань, отриманих за відсутності доступу до правової допомоги, була визнана недостатньою для підтвердження або спростування доведеності вини ОСОБИ_19 в інкримінованих йому злочинах, скасувала вирок Апеляційного суду Полтавської області від 14 грудня 2007 року та ухвалу Верховного Суду України у кримінальній справі щодо заявника та призначила повторний перегляд справи компетентним судом першої інстанції. При цьому визначила, що під час повторного перегляду справи суд

має надати належну оцінку всім зібраним у ній доказам з точки зору їх допустимості, належності, достовірності, а сукупність зібраних доказів оцінити з точки зору достатності у своєму взаємозв'язку для висновку про винуватість чи невинуватість заявника у вчиненні відповідних злочинів [15].

Отже, в процесі реалізації Україною курсу на європейську інтеграцію національні правоохоронні органи і суди мають усебічно й повно забезпечувати дотримання прав осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, на захист, у тому числі на доступ до професійного захисника до першого допиту або з моменту затримання, ураховувати при цьому сформовану за підпунктом «с» пункту 3 статті 6 Конвенції прецедентну практику ЄСПЛ.

Згідно з підходами ЄСПЛ право особи на захист професійним захисником, у тому числі на стадії досудового слідства, з моменту першого допиту слідчим, є складовим права на справедливий суд. Це пояснюється тим, що слідча стадія має надзвичайно важливе

значення для підготовки до судового розгляду кримінальної справи, отримані на ній докази визначають рамки розгляду судом пред'явленого обвинувачення.

З аналізу практики перегляду кримінальних справ Великою Палатою Верховного Суду з підстави встановлення ЄСПЛ порушень основоположних прав людини, зокрема й права на захист впливає, що заходом відновлення попереднього юридичного стану (*restitutio in integrum*) у цьому випадку виступає виключення з обсягу доказової бази первинних або наступних зізнавальних показань, даних явки з повинною, результатів інших процесуальних дій, які проводилися за незабезпечення підозрюваній або обвинуваченій особі доступу до захисника (адвоката), як правило, обраного на власний розсуд. За відсутності інших у законний спосіб отриманих та оформлених доказів наведене обумовлює скасування судових рішень і направлення справ на новий розгляд для вирішення питань доведення вини осіб, які були заявниками до ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL.: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>
2. Directive 2013/48/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2013 on the right of access to a lawyer in criminal proceedings and in European arrest warrant proceedings, and on the right to have a third party informed upon deprivation of liberty and to communicate with third persons and with consular authorities while deprived of liberty. URL.: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/48/oj/eng>.
3. Rights in practice: access to a lawyer and procedural rights in criminal and European arrest warrant proceedings. European Union Agency for Fundamental Rights, 2019. 74 p. URL.: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-rights-in-practice-access-to-a-lawyer-and-procedural-rights-in-criminal-and-european-arrest-warrant-proceedings.pdf.
4. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
5. Перелигіна Р. В., Собчук А. Ю. Право на захист у практиці національних судів і міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною. *Часопис Київського університету права*. 2023, № 1. С. 148-152.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. *Pakelli v. Germany*, 25 April 1983, Application № 8398/78. URL.: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%228398/78%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57554%22%5D%7D>.
8. *Elvan Can v. Austria*, 12 July 1984, Application № 9300/81. URL.: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73476>.
9. *Salduz v. Turkey*, 27 November 2008, Application № 36391/02. URL.: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-117602>.
10. *Brusco v. France*, 14 October 2010, Application № 1466/07. URL.: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100969>.

11. Балацька О.Р. Практичні проблеми забезпечення права на захист підозрюваного в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2018. № 1(17). С. 1-9.

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 28 листопада 2023 року у справі № 1-7/12 (провадження № 13-5зво23). URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115546325>.

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 09 вересня 2020 року у справі № 1-27/10 (провадження № 13-22 зво 20). URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572019>.

14. Дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду у справах про перегляд судових рішень у зв'язку із встановленням Європейським судом з прав людини порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справ судом. Рішення, внесені до ЄДРСР станом на 01 жовтня 2024 року / Упоряд.: управління забезпечення роботи ВП ВС / Відпов. за вип.: Секретар ВП ВС, д-р юрид. наук, проф., член-коресп. НАПрН України В. Ю. Уркевич. Київ, 2024. 70 с.

15. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 27 травня 2020 року у справі № 1-1/07 (провадження № 13-15зво20). URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89903946>

УДК 342.71

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.4>

Нікітін А. С.,

аспірант

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО В УКРАЇНІ: СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті висвітлюється тематика множинного громадянства та перспектив його розвитку в Україні. Автором відзначається, що питання множинного громадянства неодноразово ставало предметом суспільних дискусій в Україні за часів незалежності, однак з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну та виїзду значної частки українських громадян за кордон дане питання набуло особливої актуальності. Віддаючи належне попереднім спробам запровадження множинного громадянства в Україні, автор відзначає, що подання Президентом України до Верховної Ради Проектів Закону № 10425 «Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України» та № 11469 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України» у 2024 році, стало підставою для породження численних дискусій стосовно доцільності та необхідності запровадження інституту множинного громадянства в Україні як на сучасному етапі, так і в майбутньому. Аналізуючи положення Проекту Закону № 10425, автор відмічає наявність у ньому ряду колізій та прогалів, а також ряду невідповідностей чинному законодавству України. В результаті проведеного дослідження автор робить висновок про недоцільність прийняття Проекту Закону № 10425 у запропонованій редакції. Наголошує автор також і на необхідності більш обґрунтованого аналізу Проекту Закону № 11469, який також має ряд недоліків. Однак, віддаючи належне масі переваг від запровадження інституту множинного громадянства в інших країнах, автор наголошує на доцільності запровадження інституту множинного громадянства, а саме: подвійного громадянства в Україні, однак це вимагає злагодженої роботи відповідних державних структур та фахівців по розробці більш ефективного нормативного забезпечення даного інституту в Україні. Автор вважає, що спочатку необхідно проаналізувати досвід зарубіжних країн щодо запровадження інституту множинного громадянства, ретельно проаналізувати чинне міжнародне та національне законодавство у цій сфері, а вже потім приступати до розробки нового проекту закону, який дозволить більш ефективно врегулювати інститут множинного громадянства в Україні.

Ключові слова: громадянство, множинне громадянство, подвійне громадянство, набуття громадянства України, біпатрид.

Nikitin A. S. Multiple citizenship in Ukraine: present and prospects

Abstract. The article highlights the topic of multiple citizenship and the prospects for its development in Ukraine. The author notes that the issue of multiple citizenship has repeatedly become the subject of public debate in Ukraine since independence, however, with the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine and the departure of a significant proportion of Ukrainian citizens abroad, this issue has become particularly relevant. Paying tribute to previous attempts to introduce multiple citizenship in Ukraine, the author notes that it was the submission in January 2024 by the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Draft Laws No. 10425 “On Some Issues in the Field of Migration Regarding the Grounds and Procedure for Acquiring and Terminating Citizenship of Ukraine” and No. 11469 “On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Ensuring the Implementation of the Right to Acquire and Preserve Citizenship of Ukraine” that became the basis for generating numerous discussions regarding the expediency and necessity of introducing the institution of multiple citizenship in Ukraine both at the present stage and in the future. Analyzing the provisions of the Draft Law No. 10425, the author notes the presence of a number of conflicts and gaps in it, as well as a number of inconsistencies with the current legislation of Ukraine. As a result of the research conducted, the author concludes that it is inappropriate to adopt the Draft Law No. 10425 in the proposed version. The author also emphasizes the need for a more substantiated analysis of the Draft Law No. 11469, which also has a number of shortcomings. However, while paying tribute to the many advantages of introducing the institution of multiple citizenship in other countries, the author emphasizes the feasibility of introducing the institution of multiple citizenship, namely dual citizenship in Ukraine, but this requires coordinated work of relevant state structures

and specialists to develop more effective regulatory support for this institution in Ukraine. The author believes that it is first necessary to analyze the experience of foreign countries in introducing the institution of multiple citizenship, to carefully analyze the current international and national legislation in this area, and only then to begin developing a new draft law that will allow more effectively regulating the institution of multiple citizenship in Ukraine.

Key words: *citizenship, multiple citizenship, dual citizenship, acquisition of citizenship of Ukraine, bipatrid.*

Вступ. У кожній державі сформувалась власна практика врегулювання питань громадянства, яка прямо залежить від політики кожної держави. Ще з часів набуття Україною незалежності в українському суспільстві неодноразово обговорювалось питання доцільності запровадження подвійного громадянства в Україні. Ще більш дане питання актуалізувалось після підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною у 2014 році, адже євроінтеграційний курс України та її бажання стати членом ЄС включають обов'язковий етап зближення на рівні законів. Впродовж останнього десятиліття країни ЄС характеризуються поступовим збільшенням толерантності до подвійного (множинного) громадянства, що пов'язано з мобільністю громадян країн-членів ЄС в його межах. Одночасно з цим, беручи до уваги той факт, що питання подвійного (множинного) громадянства безумовно є застосовним до всіх сфер життя: економічної, політичної, соціальної, то з впровадженням подвійного (множинного) громадянства виникає ряд суперечливих питань, до вирішення яких кожна країна підходить по-своєму.

Початок повномасштабного вторгнення росії в Україну та масовий виїзд українських громадян за кордон знову актуалізували питання запровадження в Україні подвійного (множинного) громадянства, адже як відзначив з цього приводу глава МЗС Д. Кулеба: «Йдеться про майбутнє України та українців. Тому множинне громадянство має бути одним з елементів державної політики, спрямованої на збереження і розвиток світового українства» [1]. На підтримання цієї позиції 22 січня 2024 року президентом України В. Зеленським був поданий до Верховної Ради України Законопроект № 10425 «Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України» [2], у разі прийняття якого в Україні буде створено інститут множинного

громадянства. Проект Закону № 10425 отримав статус «невідкладного», що свідчить про більш короткі строки для його розгляду ВРУ. Однак, згодом цей проект був відкинтий і Глава держави здійснив подання нового Проекту Закону № 11469 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України» [3]. Слід наголосити, що це не перші спроби ввести множинне громадянство в Україні, попередні спроби не мали успіху. Однак, за сучасних умов, коли в країні триває війна і тисячі українців були змушені покинути свої домівки і шукати кращої долі за кордоном, основною підставою для запровадження множинного громадянства є збереження тісного зв'язку особи з державою у разі еміграції задля збереження повноти громадянських прав. Однак, обидва Законопроекти зазнали чимало критики, що свідчить про дискусійність їх положень з положеннями чинного законодавства.

Зважаючи на це, вважаємо тему запровадження множинного громадянства в Україні актуальною, для чого вважаємо за доцільне дослідити чинне законодавство у цій сфері та новели, які пропонує Проект Закону № 10425 «Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України», а також Проект Закону № 11469 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України» з метою окреслення перспектив розвитку інституту подвійного (множинного) громадянства в Україні.

Питання множинного громадянства неодноразово підіймались українськими та зарубіжними науковцями. Зокрема, серед українських дослідників різні аспекти множинного громадянства вивчали свого часу В. Березняк, К. Владовська, О. Нетяга, А. Склярова, О. Ткаченко, Л. Філянїна, С. Цикалюк та багато інших. Однак, проблематику запро-

вадження множинного громадянства в Україні у світлі сучасних реалій не досліджував жоден науковець.

Зважаючи на вищевикладене, тема статті є актуальною та потребує комплексного підходу до її висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Наразі в Україні активно обговорюється питання впровадження множинного громадянства, що є невід'ємною складовою державної політики, яка спрямовується на збереження та розвиток української світової спільноти. У правовій доктрині утвердилась думка, що множинне громадянство – це такий правовий статус особи, за якого вона володіє одночасно громадянством кількох держав (двох і більше) [4, с. 49]. Множинне громадянство ще іменують мультипатризмом. Поряд з цим поняттям часто використовується інше поняття – «біпатризм», яке часто ототожнюють з мультипатризмом. Однак, робити це не зовсім доцільно, адже мультипатризм (множинне громадянство) – це значно ширше за своїм обсягом поняття, яке, крім біпатризму, охоплює собою й інші різновиди множинного громадянства. Тобто, біпатризм – це правовий статус особи, за якого вона володіє громадянством двох держав. Тоді як мультипатризм може включати два і більше громадянств.

В Україні під поняттям множинного громадянства розуміють виключно подвійне громадянство – біпатризм. І саме такий варіант множинного громадянства передбачають внесені на розгляд ВРУ Президентом України Проекти Закону № 10425 «Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України» та № 11469 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України». Однак, перш, ніж розпочати аналіз положень цих законодавчих актів, вважаємо за доцільне коротко окреслити позитивні та негативні сторони запровадження множинного громадянства. Зокрема, до переваг запровадження множинного громадянства належать: можливість держави зберегти зв'язок із діаспорою; можливість залучення додаткових інвести-

цій. Для власника множинного громадянства відкриваються наступні його переваги: можливість вільного пересування в межах країн громадянства і не тільки; можливість вільної реалізації права на підприємницьку діяльність; можливість ведення міжнародного бізнесу; відкриття нових перспектив для молоді у сфері освіти та пошуку роботи; можливість бути учасником політичного життя країни, що особливо актуально для трудових мігрантів, тощо.

На підтримку ідеї множинного громадянства в Україні, глава МЗС Д. Кулеба зазначив у жовтні 2023 року, що рятуючись від війни мільйони українців виїхали за кордон. Держава Україна всіляко буде заохочувати їх повернутись назад додому. Однак, багато українських громадян, все ж таки, залишиться жити за кордоном. За таких умов важливим є збереження їх зв'язку з батьківщиною, адже мова йде про майбутнє України та українства. Саме тому невід'ємним елементом державної політики, що спрямовується на збереження та розвиток світової спільноти українців, має стати множинне громадянство [5].

Проте, поряд із рядом переваг від запровадження множинного громадянства, слід відзначити і наявність недоліків, які, безумовно, також повинні бути враховані й українським законодавцем при врегулюванні питання множинного громадянства в Україні. Зокрема, проблемними стають питання необхідності несення військової служби в кількох країнах, а також сплати податків у кожній з них. Також в особи можуть виникати подвійні зобов'язання, зокрема в багатьох країнах для отримання можливості користування системою охорони здоров'я слід реалізувати сплату до фонду соціального страхування певних відрахувань. Існування такої норми закріплюється, зокрема, законодавством США, яке вимагає від своїх громадян сплачувати податки на доходи, що були отримані в будь-якій точці світу. Також набуття особою множинного громадянства може стати перешкодою для побудови нею політичної кар'єри. Зокрема, у відповідності до законодавства ряду європейських країн, біпатридам заборонено обіймати посади в державних структурах. При обговоренні

попередньої пропозиції запровадження множинного громадянства в Україні в 2021 році секретарем РНБО О. Даніловим відзначалось, що українцям, які матимуть подвійне чи множинне громадянство, не буде дозволено претендувати на керівні посади в державі, мати доступ до державної таємниці, брати участь у виборах чи бути членами політичних партій [6]. Одночасно з цим, громадянство окремих країн зобов'язує своїх громадян брати участь у політичному житті країни. Зокрема, у Туреччині та Єгипті неявка на вибори може потягти за собою накладення штрафу чи й взагалі призвести до кримінального переслідування з подальшою можливістю бути ув'язненим. В залежності від законодавчих особливостей регулювання множинного громадянства в різних країнах можуть виникати й інші негативні аспекти подвійного (множинного) громадянства.

Тож, зважаючи на вищевикладене, варто відповідально підходити до врегулювання питання множинного громадянства в Україні, щоб на практиці українські громадяни, які володітимуть множинним громадянством, змогли ефективно скористатись його перевагами та мінімізувати негативний вплив від нього. У цьому контексті доречно проаналізувати положення двох внесених Президентом України Проектів Законів – № 10425 та № 11469.

Право отримання множинного громадянства у відповідності до прес-релізів Проекту Закону № 10425 надаватиметься «всім, хто в періоди різних хвиль еміграції вимушено залишив рідну землю, опинившись в Європі, Канаді, США, країнах Азії, Латинської Америки» та «всі, в чиїх жилах тече українська кров та в чиїх грудях б'ється вільне серце. Українці за походженням, які давно довели, що є українцями за духом. І після багатьох років очікування вони нарешті мають стати українцями й за паспортом» [7].

Проаналізувавши визначений у Проекті Закону № 10425 перелік держав, громадянам яких в Україні буде надане право на множинне громадянство (п. 7 ч. 1 ст. 1 Проекту Закону № 10425), можемо відзначити, що даний перелік не охоплює всі країни, в яких проживає велика кількість етнічних україн-

ців та в яких налічується значна українська діаспора. Зокрема, до цього переліку не увійшла жодна країна Латинської Америки, а серед Азійських країн – увійшла тільки Японія. Не увійшла до цього переліку й Австралія, де наявна сорокати тисячна українська діаспора, яка надає Україні непосильну допомогу у війні проти росії. Немає в списку країн й Ізраїлю (майже 500 тисяч української діаспори) та Казахстану (майже 800 тисяч представників української діаспори). Це повністю нівелює обіцянки стосовно надання права отримання множинного громадянства «всім». Громадянам зазначених у п. 7 ч. 1 ст. 1 Проекту Закону № 10425 країн буде надана можливість без виходу із їх громадянства подати під час процедур набуття/прийняття до громадянства декларацію про визнання їх громадянами України – документу, відповідно до якого іноземцю надається право набуття громадянства України в спрощеному порядку, а у випадку набуття українського громадянства у правових відносинах з Україною така особа визнає себе виключно громадянином України [2]. Тобто, такі особи матимуть право подавати декларацію про визнання себе громадянином України та позбавлятимуться обов'язку здійснити повернення паспорту іноземної держави її уповноваженим органам, як це наразі передбачено ст. 9 чинного Закону України «Про громадянство України» [8]. Зважаючи на вищевикладене стає зрозуміло, що іноземці, що набули українського громадянства, у своїх відносинах з державою Україна матимуть всі права та обов'язки громадян України, зокрема й податкові та військові зобов'язання.

Слід відзначити і той факт, що у відповідності до положень Проекту Закону № 10425 повністю нівелюється закріплена чинним законодавством України можливість набуття громадянства України за територіальним походженням особами, що самі проживали або родичі яких проживали на території України до набуття нею незалежності. Крім цього, Проектом Закону № 10425 запроваджується обов'язкова здача іспитів на рівень володіння українською мовою, знання основ Конституції та історії України для всіх осіб, які бажають бути прийнятими/ набуття громадянство

України. У чинному ж Законі України «Про громадянство України» встановлюються вимоги стосовно здачі таких іспитів виключно для тих осіб, які проходять процедуру прийняття у громадянство [9]. Проектом Закону № 10425 особам з переліку країн «подвійного громадянства» закріплюється можливість складання іспитів впродовж трьох років після того як вони набудуть чи їх буде прийнято до українського громадянства. У разі нескладання іспитів впродовж трьох років Проектом Закону № 10425 не встановлюється жодної відповідальності.

Не вноситься Проектом Закону № 10425 суттєвих змін і стосовно процедур виходу та втрати громадянства України. Проблемним аспектом, що не отримав вирішення в аналізованому нами Проекті Закону, є те, що прийняття рішення про вихід/втрату громадянства належить до повноважень виключно Президента України, при цьому жодних строків прийняття Президентом України таких рішень Проект Закону також не передбачає. Уже на сучасному етапі деякі особи чекають прийняття президентського указу про вихід з громадянства по декілька років. Так само, не вирішує аналізований Проект Закону і проблематику затягування строків прийняття осіб до українського громадянства, адже прийняття рішення щодо прийняття у громадянство також приймає глава держави. Також Проектом Закону № 10425 передбачається, що строк перебування в шлюбі для прийняття до громадянства України має бути збільшеним з двох (як це передбачається чинним законодавством) до трьох років.

Ще одна зміна до чинного Закону «Про громадянство України» стосується дітей, народжених на території України від осіб-іноземців, які перебувають в Україні на підставі тимчасових посвідок. У відповідності до Проекту Закону № 10425 такі діти не отримують українського громадянства за народженням, хоча в країнах Європи нині провадиться протилежна практика, що має на меті подолання демографічної кризи. Саме тому в умовах демографічної кризи в Україні, що тільки посилюється довготривалим воєнним конфліктом, запровадження таких змін є швидше негативним, ніж позитивним.

Також Проект Закону № 10425 пропонує встановити заборону на вихід з громадянства України тих осіб, яким у процесі діяльності стали відомими відомості, що містять державну таємницю.

Певну проблематику може мати на практиці й застосування положення стосовно встановлення строку в 12 місяців з дня, коли був скасований воєнний стан в Україні, для всіх громадян рф та Республіки Білорусь надати документи про вихід їх з громадянства, якщо під час війни їм було надане тимчасове посвідчення громадянина України. Однак, причиною перебування таких громадян на території України могло бути надання допомоги ЗСУ, політичне переслідування з боку росії, а тому поїздка на територію країни свого попереднього громадянства може нести небезпеку для прав та свобод, чи навіть для життя та здоров'я таких осіб.

Також аналізований Проект пропонує здійснити зупинення розгляду усіх поданих на розгляд заяв громадян рф стосовно набуття українського громадянства, а також зупинити прийом нових заяв від таких осіб як у період дії воєнного стану, так і впродовж двох років після його закінчення. Проте, тут слід відзначити перелік осіб, які не підпадають під це положення: особи, що мають особливі заслуги перед державою Україна; особи, процес міграції яких є пріоритетом державного інтересу для України; особи, що є військовослужбовцями ЗСУ та неповнолітні особи.

Зважаючи на те, що даний Законопроект так і не був розглянутий ВРУ, вже 7 серпня 2024 року Президентом України було внесено новий проєкт Закону № 11469 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України» [3], яким передбачається запровадження множинного громадянства в Україні.

Зокрема, цим законопроектом визначаються допустимі випадки множинного громадянства, а також специфіка набуття та поновлення громадянства України у спрощеному порядку для окремих категорій іноземців. Крім цього, законопроектом уточнюються умови набуття українського громадянства за народженням, за територіальним походженням,

а також при умові прийняття до громадянства України. Зокрема, множинність громадянства (підданства) є допустимою у наступних випадках: коли дитина за народженням одночасно набуває як громадянства України, так і громадянства іншої держави; коли дитина з українським громадянством набуває громадянства іноземних усиновлювачів; коли громадянин України набуває іншого громадянства внаслідок укладення шлюбу з іноземцем; коли має місце автоматичне набуття іноземного громадянства громадянином України за умовами законодавства іншої держави без одержання підтверджуючих документів про це; коли має місце спрощене набуття українського громадянства іноземцями з відповідного переліку країн; коли громадянин України набуває громадянства держави, громадяни якої мають право на отримання українського громадянства у спрощеному порядку [3].

Одночасно з цим слід відзначити, що даним Законопроектом не допускається множинне громадянство стосовно осіб, які є громадянами держави, визнаної ВРУ державою-агресором чи окупантом, або громадянами держав, які не визнають територіальну цілісність та суверенітет України. До їх числа входять ті держави, які не підтримали Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Про територіальну цілісність України» від 27 березня 2014 року № 68/262.

Незважаючи на те, що даний Проект Закону № 11469 17 грудня 2024 року був прийнятий за основу, досі тривають дискусії з приводу його окремих положень, які вимагають доопрацювання: закріплення у ньому норми, яка дозволяє більшості іноземців, які набуватимуть українське громадянство, не складати до цього іспити з української мови, історії України та основ Конституції; невизначення у законі переліку держав, з якими українці зможуть мати множинне громадянство; прийняття цього закону та набуття ним чинності можливе тільки в разі разом з іншим, відверто антиконституційним законопроектом, який ділить українських громадян на сорти і нівелює більшість позитивних сторін законопроекту № 11469.

Висновки. Таким чином, не всі зміни, що були анонсовані у прес-релізах, отримали

закріплення в Проекті Закону № 10425. Значна частка з них взагалі не зазнала змін, а обіцяні спрощення щодо надання можливості етнічним українцям всього світу набути українське громадянство не передбачаються. На жаль, гучні обіцянки, які давались у прес-релізах, не були реалізовані та не призведуть до бажаних позитивних змін. Крім того, в сучасних умовах розвитку України за наявності в особи подвійного чи множинного громадянства можуть виникати істотні проблеми у вирішенні питань стосовно: проходження такими особами військової служби; сплати ними податків; специфіки забезпечення дипломатичного захисту для них; виявлення такими особами лояльності по відношенню до держав їх громадянства; здійснення такими особами своїх виборчих прав; зниження обороноспроможності держави, зокрема внаслідок того, що такі особи можуть ухилитися від проходження військової служби, уникати кримінального та іншого переслідування щодо них. Саме тому, щоб втілити ідею проекту, у першу чергу, доцільно переосмислити підходи до визначення обсягу прав громадян України, які володітимуть множинним громадянством. У цілому, Проект Закону містить доволі багато технічних помилок, прогалин, неточностей та порушень законодавчої техніки, зважаючи на що прийняття цього Проекту Закону № 10425 неможливе у даній редакції та потребує змін. Так само неможливим є й прийняття Проекту Закону № 11469 у тій редакції, в якій його було взято за основу. Проте, як свідчать подальші події в Україні та світі, повністю нівелювати можливість запровадження на теренах нашої держави подвійного громадянства недоцільно, адже майбутній розвиток України напряму залежить від цього. Саме тому, мабуть, і було подано новий проект закону про множинне громадянство, який було взято за основу, однак і він має ряд недоліків. Отож, перед тим як розпочати процедуру запровадження в Україні множинного громадянства, перш за все, необхідно проаналізувати досвід зарубіжних країн щодо запровадження інституту множинного громадянства, ретельно проаналізувати чинне міжнародне та національне законодавство у цій сфері, а вже потім приступати до

розробки нового проекту закону, який дозволить більш ефективно врегулювати інститут множинного громадянства в Україні.

Вважаємо, що окремі питання, висвітлені в межах нашого дослідження можуть бути

предметом більш широких майбутніх досліджень, зокрема питання проблем та перспектив прийняття законопроекту № 11469 про множинне громадянство, взятого ВРУ за основу у грудні 2024 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Множинне громадянство в Україні: що відомо про законопроект. ГС «Візит Юкрейн». 2023. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/2793/mnozinne-gromadyanstvo-v-ukraini-shho-vidomo-pro-zakonoprojekt>.
2. Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України. Проект Закону України від 22.01.2024 року № 10425. URL: <https://surl.li/zwxqvs>.
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України. Проект закону від 07.08.2024 року № 11469. URL: <https://surl.li/dnsxdj>.
4. Тисячний Д. В. Міжнародно-правові аспекти інституту множинного громадянства в контексті конституційного та міжнародного права. Порівняльно-аналітичне право, 2020. № 2. С. 49-53.
5. Множинне громадянство в Україні: що це таке, хто зможе отримати, переваги та недоліки. Chas News, 2024. URL: <https://chas.news/current/mnozhinne-gromadyanstvo-v-ukraini-scho-tse-take-hto-zmozhe-otrimati-perevagi-ta-nedoliki>.
6. «З ним треба розбиратися»: у РНБО розповіли, чи планують вводити в Україні подвійне громадянство. ТСН, 2021. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/z-nim-treba-rozbiratisya-u-rnbo-rozpovili-chi-planuyut-vvoditi-v-ukrayini-podviyne-gromadyanstvo-1894465.html>.
7. Зеленський вносить до Ради законопроект про множинне громадянство для українців за кордоном і добровольців. Інформаційне агентство «Інтерфакс Україна», 2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/961999.html>.
8. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.
9. Проект Закону «Про множинне громадянство»: анонсовані зміни та реальність. Ліга Закон, 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/225268_proekt-zakonu-pro-mnozhinne-gromadyanstvo-anonsovan-zmni-ta-realnst.

Сівков С. В.,

кандидат юридичних наук, науковий співробітник
Науково-дослідного відділу військової кар'єри
Науково-методичного центру кадрової політики
Міністерства оборони України

ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

Анотація. Відзначено, що органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у процесі реінтеграції ветеранів війни, особливо в умовах особливого періоду, коли суспільство стикається з численними викликами, пов'язаними з соціальною адаптацією та реабілітацією учасників бойових дій. Військові конфлікти та їх наслідки суттєво впливають на життя ветеранів, які повертаються до цивільного середовища, потребуючи підтримки в соціальній, психологічній, медичній та економічній сферах.

Органи місцевого самоврядування як суб'єкти реінтеграції відіграють важливу роль у створенні сприятливого середовища для ветеранів війни. Вони забезпечують реалізацію державних програм підтримки, сприяють працевлаштуванню, допомагають у житловому забезпеченні та організують психологічну допомогу. Особливу увагу приділяють створенню ветеранських центрів, соціальних хабів та програм перекваліфікації, які дозволяють ветеранам знайти нове місце у суспільстві.

В умовах особливого періоду, коли державні ресурси можуть бути обмеженими, місцеві громади беруть на себе ініціативу в розробці та впровадженні індивідуальних програм реінтеграції. Наприклад, через механізми громадського бюджету або співпрацю з міжнародними організаціями залучаються додаткові ресурси для підтримки ветеранів. Також важливим аспектом є соціальна інтеграція – створення умов для активної участі ветеранів у житті громади, їх залучення до громадських ініціатив, волонтерства та підприємницької діяльності.

Незважаючи на значні зусилля, існує низка викликів, пов'язаних із недостатнім фінансуванням, бюрократичними перепонами та нестачею кваліфікованих спеціалістів у сфері соціальної адаптації. Для ефективного вирішення цих проблем необхідно впроваджувати комплексні стратегії, що передбачають тісну співпрацю між державними органами, місцевим самоврядуванням, громадськими організаціями та міжнародними партнерами. Лише за таких умов можливо створити ефективну систему реінтеграції, яка забезпечить ветеранам гідне життя після повернення з фронту.

Ключові слова: державна ветеранська політика; соціальний захист ветеранів; медична та психологічна реабілітація; професійна адаптація та працевлаштування; ветеранське підприємництво; гарантії та пільги для ветеранів; інтеграція ветеранів у суспільство; нормативно-правове забезпечення; громадські ветеранські організації; стратегія підтримки ветеранів.

Sivkov S. V. Local government bodies as entities of reintegration of war veterans in the conditions of a special period

Abstract. It is noted that local governments play a key role in the process of reintegration of war veterans, especially in the conditions of a special period, when society faces numerous challenges related to social adaptation and rehabilitation of combatants. Military conflicts and their consequences significantly affect the lives of veterans who return to the civilian environment, requiring support in the social, psychological, medical and economic spheres.

Local governments as entities of reintegration play an important role in creating a favorable environment for war veterans. They ensure the implementation of state support programs, promote employment, assist in housing and organize psychological assistance. Particular attention is paid to the creation of veteran centers, social hubs and retraining programs that allow veterans to find a new place in society.

In a special period, when state resources may be limited, local communities take the initiative in developing and implementing individual reintegration programs. For example, through public budget mechanisms or cooperation with international organizations, additional resources are attracted to support veterans. Another important aspect is social integration – creating conditions for the active participation of veterans in community life, their involvement in public initiatives, volunteering and entrepreneurial activities.

Despite significant efforts, there are a number of challenges associated with insufficient funding, bureaucratic obstacles and a shortage of qualified specialists in the field of social adaptation. To effectively address these problems, it is necessary to implement comprehensive strategies that involve close cooperation between state bodies, local governments, public organizations and international partners. Only under such conditions is it possible to create an effective reintegration system that will provide veterans with a decent life after returning from the front.

Key words: *state veteran policy; social protection of veterans; medical and psychological rehabilitation; professional adaptation and employment; veteran entrepreneurship; guarantees and benefits for veterans; integration of veterans into society; regulatory and legal support; public veteran organizations; strategy for supporting veterans.*

Постановка проблеми. Органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у процесі реінтеграції ветеранів війни в умовах особливого періоду, забезпечуючи безпосереднє вирішення повсякденних соціальних, економічних та побутових потреб цієї категорії громадян. Саме на рівні місцевого самоврядування визначаються і впроваджуються конкретні заходи з соціального захисту, медичної та психологічної реабілітації, працевлаштування та професійної перепідготовки ветеранів, що дозволяє враховувати специфіку регіонів та оперативно реагувати на їхні актуальні потреби.

Метою статті є розкриття повноважень органів місцевого самоврядування щодо реінтеграції ветеранів війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі питання досліджували Є. Гордієнко, І. Білокінна, С. Швидюк, І. Журба, О. Якушев, Л. Тернова, Н. Самара, Ю. Присяженко, П. Богуцький, А. Боровик, В. Галуцько та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливим напрямом діяльності органів місцевого самоврядування є координація роботи з місцевими громадськими ветеранськими організаціями, волонтерськими рухами, благодійними фондами та міжнародними партнерами, що дає змогу комплексно вирішувати проблеми соціальної адаптації ветеранів. Через місцеві цільові програми, формування відповідних бюджетів та ресурсну підтримку ветеранських ініціатив органи місцевого самоврядування активно сприяють інтеграції ветеранів до громадського життя, формуванню шанобливого ставлення до них з боку громади, підтримують громадську активність ветеранів та залучають їх до реалізації місцевих соціальних проектів.

Правовий статус органів місцевого самоврядування як суб'єктів реінтеграції ветера-

нів війни визначається законодавством України, передусім Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Відповідно до цього Закону, місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст[1]. Повноваження цих органів включають управління комунальною власністю, затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку, контроль за їх виконанням, затвердження місцевих бюджетів та контроль за їх реалізацією, встановлення місцевих податків і зборів, забезпечення проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів, а також утворення, реорганізацію та ліквідацію комунальних підприємств, організацій і установ.

І. В. Паламарчук, аналізуючи особливості публічного правонаступництва у системі місцевого самоврядування України, зазначає, що органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, хоча й мають певні спільні риси з іншими суб'єктами владних повноважень (органами державної влади, державними підприємствами та установами), водночас характеризуються й низкою специфічних відмінностей. Такі особливості зумовлені специфікою делегованих їм повноважень, порядком їх реалізації та особливим адміні-

стративно-правовим режимом діяльності. Це, у свою чергу, впливає на механізми і процедури правонаступництва, які застосовуються саме щодо місцевого самоврядування і відрізняються від тих, що передбачені для інших органів публічної влади [2, с. 164].

Поняття «орган місцевого самоврядування» варто трактувати як особливий тип юридичних осіб публічного права, що мають автономний статус, проте не наділені суверенітетом. Їх створення та межі їхніх повноважень визначаються законом, ухваленим парламентом держави. Самостійність цих органів у прийнятті рішень безпосередньо залежить від характеру та особливостей їхніх адміністративних взаємовідносин з центральними органами державної влади. Відтак, правовий статус органів місцевого самоврядування характеризується подвійною природою: з одного боку – автономністю і можливістю самостійно вирішувати місцеві питання, з іншого – певною залежністю від державної влади, яка здійснює контроль за законністю прийнятих ними рішень [2, с. 165].

Саме місцеве самоврядування, здійснюючи управління на території, має найкращі можливості розуміти специфіку потреб ветеранів війни, аналізувати реальні проблеми цієї категорії громадян, а також знаходити найбільш ефективні шляхи їхньої реінтеграції. Завдяки близькості до громади та повсякденній взаємодії з населенням, органи місцевого самоврядування здатні оперативно реагувати на виклики і забезпечувати ефективну соціальну, психологічну та економічну підтримку ветеранів, сприяючи їхньому повноцінному поверненню до мирного життя та активній участі у розвитку місцевих громад.

Так, необхідно відмітити, що в 2024 році органи місцевого самоврядування в Україні активно реалізували різноманітні програми та заходи, спрямовані на реінтеграцію ветеранів війни до мирного життя. Однією з ключових ініціатив у сфері реінтеграції ветеранів війни стала реалізація Міністерством у справах ветеранів України комплексної програми зі створення у територіальних громадах спеціалізованих Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) для ветеранів та членів їхніх родин. Головною метою цих центрів є забез-

печення якісного, швидкого та максимально комфортного доступу ветеранів війни до широкого спектра послуг, серед яких надання статусу учасника бойових дій, оформлення різних видів соціальних пільг і матеріальних виплат, консультації з питань житлового забезпечення, працевлаштування, медичного обслуговування та психологічної реабілітації.

Діяльність таких центрів передбачає застосування принципу «єдиного вікна», завдяки чому ветерани та їхні сім'ї можуть отримати необхідні послуги та консультації без зайвої бюрократичної процедури та очікувань у різних установах. Окрім того, ЦНАПи забезпечують можливість звертатися за допомогою в онлайн-режимі, що особливо важливо для ветеранів, які мають інвалідність або проживають у віддалених населених пунктах.

Важливим аспектом роботи таких Центрів є тісна співпраця з місцевими органами самоврядування, районними державними адміністраціями, центрами зайнятості, громадськими організаціями, ветеранськими спілками та благодійними фондами. Така взаємодія забезпечує координацію зусиль усіх зацікавлених сторін, дозволяє оперативно вирішувати проблемні питання ветеранів, а також ефективно реалізовувати місцеві та загальнодержавні програми соціальної підтримки.

Значна увага в діяльності ЦНАПів приділяється також індивідуальному підходу до кожного ветерана, адже багато з них потребують не тільки формального вирішення питань, але й емоційної та психологічної підтримки. Для цього в таких центрах, крім адміністративних фахівців, працюють спеціально підготовлені психологи, соціальні працівники та консультанти, які допомагають ветеранам адаптуватися до нових умов цивільного життя.

Таким чином, завдяки створенню спеціалізованих ЦНАПів у громадах Міністерство у справах ветеранів України суттєво спростило і прискорило доступ ветеранів та їхніх родин до необхідних адміністративних і соціальних послуг, що в свою чергу сприяє ефективнішій соціальній реінтеграції та поліпшенню їхнього життя після повернення з війни[3].

Важливе значення мала й активна співп-

раця місцевих громад України з міжнародними партнерами, яка суттєво сприяла ефективності та системності заходів щодо реінтеграції ветеранів війни. Так, у листопаді 2024 року за підтримки Програми «U-LEAD з Європою», що фінансується Європейським Союзом та його державами-членами, стартував масштабний проєкт, до якого залучено представників органів місцевого самоврядування з десяти територіальних громад різних регіонів України. Головною метою цього проєкту є розвиток спроможності місцевих громад у створенні і реалізації ефективних моделей соціальної адаптації та реінтеграції ветеранів та їхніх родин.

У рамках проєкту місцеві ради та їх виконавчі органи отримують не лише практичні знання та методологічні рекомендації, але й конкретні інструменти щодо роботи з ветеранами на місцевому рівні. Серед основних напрямків – розробка місцевих цільових програм, створення ефективних механізмів координації з місцевими ветеранськими організаціями, залучення ветеранів до активного громадського життя через програми працевлаштування, професійної підготовки, підприємницької діяльності та соціальної адаптації.

Особливий акцент зроблено саме на практичних аспектах взаємодії місцевого самоврядування з ветеранами та їхніми сім'ями, оскільки саме місцеві органи влади найкраще знають особливості та реальні потреби своїх громадян, мають можливість оперативно реагувати на виклики, з якими стикаються ветерани після повернення з війни. В рамках цієї ініціативи передбачені тренінги, обмін досвідом з іноземними експертами, консультації щодо застосування європейських моделей реінтеграції, а також підтримка у реалізації пілотних місцевих проєктів[4].

Крім цього, місцеве самоврядування активно залучало громадські організації та волонтерські рухи до процесу соціальної адаптації та реінтеграції ветеранів війни. Особливо яскравим прикладом такої діяльності стала реалізація масштабного проєкту «Повернення до цивільного життя», який охопив десятки територіальних громад України. У межах цього проєкту місцеві органи влади у партнерстві з громадськими організаціями

створили спеціальні простори підтримки ветеранів, які стали своєрідними центрами адаптації та комплексного супроводу колишніх військовослужбовців та їхніх родин.

Ці простори, організовані на базі місцевих бібліотек, молодіжних центрів, будинків культури або спеціально створених ветеранських хабів, пропонували ветеранам цілий спектр послуг. Ветерани могли отримати фахові психологічні консультації, відвідати тренінги з подолання посттравматичного стресового розладу та навички стресостійкості, взяти участь у програмах професійного навчання та розвитку бізнесу, а також отримати практичну допомогу у пошуку роботи, складанні резюме та підготовці до співбесіди. Також у рамках цих просторів проводилися зустрічі з представниками юридичних служб, де ветерани отримували консультації щодо своїх прав, соціальних гарантій, можливостей отримання державних та місцевих пільг.

Завдяки таким просторам підтримки ветерани не тільки отримували необхідну допомогу, але й активно долучалися до громадського життя, ставали волонтерами та самі організовували різноманітні заходи для громади. Це сприяло їхній соціалізації, зміцненню суспільних зв'язків і, зрештою, покращенню загальної атмосфери в громаді. Активна участь місцевого самоврядування в реалізації подібних проєктів дозволила створити на місцевому рівні ефективну модель соціальної реінтеграції, де ветерани почували себе не лише пасивними отримувачами послуг, а й повноправними членами суспільства, здатними приносити реальну користь своїй громаді[5].

Варто згадати і про регіональні ініціативи, такі як проєкт «Реінтеграція ветеранів: Слобожанщина», що стартував у Харкові та Харківській області з метою створення регіональної моделі соціальної реінтеграції ветеранів, яка може бути впроваджена і в інших областях України. Реалізація цієї програми стала можливою завдяки активній участі місцевого самоврядування, що виступило координатором та головним організатором взаємодії між різними учасниками: державними установами, громадськими організаціями, ветеранами та їхніми родинками. Саме

місцеві органи самоврядування забезпечили створення спеціалізованих центрів у громадах, які стали своєрідними пунктами надання соціально-психологічної, юридичної та консультативної допомоги ветеранам.

У межах цієї ініціативи місцева влада Харкова та Харківської області забезпечила комплексний підхід до реінтеграції ветеранів, що включає як психологічну підтримку, так і соціально-економічні заходи. Зокрема, протягом 2024 року фахівці проєкту надали різноманітну допомогу близько тисячі ветеранів та членів їхніх сімей, провівши індивідуальні консультації, групові тренінги, а також зустрічі з громадами для обговорення актуальних потреб ветеранів. Важливим компонентом програми стало залучення громадських організацій, таких як ГО «Спілка ветеранів АТО», які спільно з органами місцевого самоврядування організовували виїзні зустрічі у різних громадах області для виявлення проблем ветеранів на місцях та пошуку шляхів їх вирішення[6].

Ще однією важливою ініціативою місцевого самоврядування стала інтеграція ветеранів у життя громад шляхом їхнього залучення до добровільних формувань. Прикладом є модель, розроблена у рамках проєкту «ГЕРОЇ СЕРЕД СВОЇХ», яка передбачає залучення ветеранів до громадської активності, що допомагає їм адаптуватися до цивільного життя, долати психологічні бар'єри та відновлювати соціальні зв'язки. Місцеве самоврядування виступило основним партнером цієї ініціативи, активно підтримуючи її через організацію різноманітних заходів: волонтерських акцій, соціальних проєктів, патріотичних зустрічей, спортивних турнірів та культурних заходів, учасниками яких ставали саме ветерани.

Протягом 2024 року проєкт «ГЕРОЇ СЕРЕД СВОЇХ» набув значного поширення у різних регіонах України, а місцеві органи самоврядування стали не просто партнерами, а активними співорганізаторами багатьох заходів. Так, ветерани активно залучалися до добровільних формувань, що займалися вирішенням нагальних питань громади – від благоустрою територій до патрулювання та охорони громадського порядку, що дозво-

лило підвищити їхню самооцінку, соціальну значущість та знизити рівень соціального відчуження. Також були запроваджені спеціалізовані тренінги та семінари, які готували ветеранів до ефективного виконання завдань у складі добровільних формувань, давали їм необхідні знання у сфері комунікації, психологічної стійкості, управління конфліктами та громадської безпеки [7; 8].

Особливе значення у проєкті має створення на місцевому рівні постійно діючих платформ для спілкування ветеранів із представниками місцевих громад та органів самоврядування, що дозволяє швидко виявляти потреби ветеранів та своєчасно реагувати на проблеми, що виникають. До цієї роботи активно долучаються громадські організації, які за підтримки місцевої влади забезпечують психологічний супровід, проводять заходи з подолання посттравматичного стресу та сприяють соціальній адаптації ветеранів. Як показала практика, активна співпраця органів місцевого самоврядування та добровільних формувань ветеранів створює синергетичний ефект, посилюючи почуття приналежності ветеранів до громади, сприяючи їх реінтеграції та знижуючи ризики соціальної ізоляції та депресивних станів.

Представлена робота органами місцевого самоврядування щодо реінтеграції ветеранів війни дає можливість стверджувати не тільки про досягнення, а й про певні недоліки та прогалини, що негативно позначаються на загальній ефективності такої діяльності. По-перше, залишається недостатньою координація зусиль між різними органами місцевого самоврядування та відсутній єдиний комплексний підхід, через що виникає фрагментарність у реалізації програм підтримки ветеранів. На практиці це проявляється у тому, що в окремих громадах існує повний набір послуг для ветеранів, тоді як в інших такі послуги є мінімальними або взагалі відсутні. Для подолання цієї проблеми пропонується запровадити єдину національну програму стандартів реінтеграції ветеранів війни, що чітко визначатиме мінімальний гарантований перелік послуг для ветеранів у всіх громадах, незалежно від їхнього фінансового стану чи регіональних особливостей. Важли-

вим елементом цієї програми повинна бути методична підтримка місцевих рад та фінансування програм із державного бюджету на умовах співфінансування з місцевими бюджетами.

На нашу думку, дана програма може мати умовну назву: «Єдина національна програма стандартів реінтеграції ветеранів війни «Гідне повернення»».

Метою програми є створення єдиних стандартів та умов для успішної соціальної реінтеграції ветеранів війни у цивільне життя, незалежно від територіального розташування громад, їх фінансового потенціалу чи регіональних особливостей, а також забезпечення системної та послідовної державної підтримки ветеранів війни та членів їхніх сімей.

Основні завдання програми полягають у розробці та затвердженні стандартів реінтеграції ветеранів війни з чітким визначенням мінімально гарантованого переліку послуг; забезпеченні рівного доступу ветеранів до якісних послуг соціального захисту, медичної допомоги, психологічної реабілітації та професійної адаптації в усіх громадах України; впровадженні системи методичного супроводу та підтримки органів місцевого самоврядування щодо реалізації програм реінтеграції ветеранів війни; створенні дієвого механізму фінансування заходів програми на умовах співфінансування з державного та місцевих бюджетів; підвищенні рівня поінформованості ветеранів війни та членів їхніх родин про наявні державні гарантії, права і послуги у сфері реінтеграції.

Основні концептуальні позиції програми включають: стандартизацію та уніфікацію послуг, що забезпечуватимуться ветеранам на місцевому рівні: медична допомога, психологічна підтримка, соціально-побутове забезпечення, працевлаштування та професійна перекваліфікація; принцип «єдиних мінімальних гарантій», що означає, що кожен ветеран незалежно від регіону проживання повинен мати гарантований державою мінімальний набір соціальних послуг та підтримки; комплексний та індивідуальний підхід до реінтеграції кожного ветерана з урахуванням його особистих потреб, життєвої ситуації та інди-

відуальних можливостей; системну методичну та консультаційну підтримку місцевого самоврядування через створення єдиного державного центру координації програм для ветеранів, який забезпечить ефективну взаємодію та поширення кращих практик між громадами; фінансову стабільність та прозорість програм, які реалізуються в громадах, завдяки введенню механізму чіткого співфінансування державного та місцевого бюджетів із залученням додаткових джерел фінансування (міжнародна допомога, гранти, приватний сектор); інформаційну відкритість та доступність програми для ветеранів, що включатиме регулярні інформаційні кампанії на всіх рівнях з використанням сучасних засобів комунікації та консультаційних сервісів у громадах; посилення громадської участі ветеранів у місцевих ініціативах та активну їх залученість до прийняття рішень, що стосуються безпосередньо їхніх інтересів.

По-друге, суттєвим недоліком є недостатній рівень інформаційної підтримки ветеранів війни щодо існуючих можливостей реінтеграції, зокрема щодо пільг, доступних сервісів та послуг на рівні громади. Ветерани часто просто не знають про наявні програми підтримки або не мають належного доступу до такої інформації через недостатню активність органів місцевого самоврядування у цій сфері. Для вирішення цієї проблеми необхідно створити в кожній громаді спеціалізовані інформаційно-консультаційні центри для ветеранів, забезпечені кваліфікованими фахівцями, які будуть оперативно надавати консультації щодо соціальних гарантій, прав ветеранів та можливостей їх реінтеграції. Також доцільно налагодити систематичну інформаційну кампанію на місцевому рівні з використанням сучасних технологій, соціальних мереж, сайтів громад та місцевих ЗМІ для ефективного інформування ветеранів і їхніх родин.

По-третє, значною проблемою є недостатність ресурсного забезпечення програм реінтеграції ветеранів війни на місцевому рівні. Багато місцевих бюджетів обмежені, тому фінансування програм для ветеранів часто є залишковим або взагалі відсутнім, що призводить до неможливості задовольнити потреби цієї категорії громадян. У зв'язку

з цим необхідно передбачити окрему державну субвенцію місцевим бюджетам, яка буде цільовим чином спрямовуватись на фінансування реінтеграційних програм, медичної та психологічної реабілітації, професійної адаптації та житлових програм для ветеранів. Крім того, важливо активізувати залучення міжнародної технічної допомоги та підтримку від бізнес-структур для реалізації місцевих програм реінтеграції ветеранів.

Висновки. Таким чином, лише комплексне вирішення цих недоліків, що включатиме покращення координації, посилення інформаційної підтримки та забезпечення належного ресурсного наповнення програм реінтеграції ветеранів війни, дозволить місцевим органам самоврядування більш ефективно виконувати свої функції щодо соціального захисту та інтеграції ветеранів у суспільне життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.
2. Паламарчук І. В. Публічне правонаступництво в системі місцевого самоврядування України. Наукові розвідки з актуальних проблем публічного та приватного права: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 24 квітня 2021 року). Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2021. С. 163–166.
3. Конкурсні програми з фінансування проєктів ветеранського бізнесу: 2025 рік URL: <https://veteranfund.com.ua/about/>
4. 10 громад запровадять модель підтримки ветеранів війни URL: https://u-lead.org.ua/news/610?utm_source=chatgpt.com
5. Ветерани і ветеранки готуються до державної служби та роботи в органах місцевого самоврядування URL: <https://www.prostir.ua/>
6. Проєкт «Реінтеграція ветеранів: Слобожанщина»: набутий досвід та висновки URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/3853091-proekt-reintegracia-veteraniv-slobozansina-nabutij-dosvid-ta-visnovki.html>
7. Проєкт «герої серед своїх» URL: <https://molochanska-gromada.gov.ua/news/1718029877/>
8. Всеукраїнська Асоціація об'єднаних територіальних громад URL: <https://www.facebook.com/>

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.962:351.74(477)(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.6>

Бакулін Д. О.,

адвокат, аспірант

Одеського державного університету внутрішніх справ

ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз становлення та розвитку механізму застосування вогнепальної зброї працівниками поліції в Україні. Досліджено ключові етапи еволюції нормативно-правового регулювання цього питання. Визначено основні тенденції змін у підходах до правового регулювання застосування вогнепальної зброї в контексті реформування правоохоронної системи України.

Окрему увагу приділено впливу міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу та Ради Європи, на вдосконалення національного законодавства щодо застосування зброї працівниками поліції. Проаналізовано основні положення міжнародно-правових актів.

Автор також розглядає вплив соціально-правових чинників на формування підходів до регулювання застосування сили в діяльності поліції, враховуючи потребу в дотриманні балансу між забезпеченням публічної безпеки та захистом прав і свобод людини. Виокремлено прогалини в чинному законодавстві України, що можуть створювати ризики для правозастосування, зокрема відсутність чітких механізмів оцінки необхідності та пропорційності застосування вогнепальної зброї в конкретних ситуаціях.

Проаналізовано практику застосування норм законодавства, що регламентують використання вогнепальної зброї, у контексті діяльності національних судів та правоохоронних органів. Висвітлено ключові аспекти судової практики, які свідчать про необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання для забезпечення правової визначеності та запобігання зловживанням.

У підсумку автор обґрунтовує необхідність подальшого вдосконалення правових механізмів регулювання застосування вогнепальної зброї поліцією на основі міжнародних стандартів, принципу верховенства права та з урахуванням новітніх підходів до правоохоронної діяльності в демократичному суспільстві. Запропоновано конкретні напрями гармонізації національного законодавства, що сприятимуть підвищенню ефективності правоохоронної діяльності та захисту прав громадян, зокрема через запровадження чітких процедур оцінки правомірності застосування сили, вдосконалення системи підготовки працівників поліції, а також посилення парламентського та громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів у цій сфері.

Ключові слова: вогнепальна зброя, поліція, правове регулювання, застосування сили, правоохоронні органи, історико-правовий аналіз, міжнародні стандарти, судова практика, законодавчі прогалини.

Bakulin D. O. Evolution of legal regulation of the use of firearms by police officers in Ukraine: historical and legal analysis

Abstract. The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the formation and development of the mechanism for the use of firearms by police officers in Ukraine. The key stages of the evolution of legal regulation of this issue are studied. The main trends in changes in approaches to the legal regulation of the use of firearms in the context of reforming the law enforcement system of Ukraine are identified.

Particular attention is paid to the impact of international standards, in particular the recommendations of the United Nations, the European Union and the Council of Europe, on the improvement of national legislation on the use of firearms by police officers. The main provisions of international legal acts are analyzed.

The author also examines the impact of socio-legal factors on the formation of approaches to regulating the use of force in police activities, taking into account the need to strike a balance between ensuring public safety

and protecting human rights and freedoms. The author identifies gaps in the current legislation of Ukraine that may pose risks to law enforcement, in particular, the lack of clear mechanisms for assessing the need for and proportionality of the use of firearms in specific situations.

The author analyzes the practice of applying the provisions of legislation regulating the use of firearms in the context of the activities of national courts and law enforcement agencies. The author highlights the key aspects of judicial practice which demonstrate the need to improve legal regulation to ensure legal certainty and prevent abuse.

As a result, the author substantiates the need to further improve the legal mechanisms for regulating the use of firearms by the police on the basis of international standards, the rule of law and taking into account the latest approaches to law enforcement in a democratic society. The author proposes specific areas of harmonization of national legislation which will contribute to improving the effectiveness of law enforcement and protection of citizens' rights, in particular, through the introduction of clear procedures for assessing the legality of the use of force, improving the system of training of police officers, and strengthening parliamentary and public control over the activities of law enforcement agencies in this area.

Key words: *firearms, police, legal regulation, use of force, law enforcement agencies, historical and legal analysis, international standards, case law, legislative gaps.*

Постановка проблеми. Забезпечення правопорядку та громадської безпеки є одним із ключових завдань правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України. Одним із найважливіших аспектів діяльності поліцейських є застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї у ситуаціях, коли це необхідно для припинення правопорушень, захисту громадян та самозахисту. Однак застосування вогнепальної зброї без належного правового регулювання може становити загрозу порушення прав людини, зокрема права на життя, гарантованого Конституцією України та міжнародними правовими актами. Історичний розвиток правових норм, що регулюють використання вогнепальної зброї працівниками поліції, демонструє суттєві зміни у підходах до її застосування. На різних етапах розвитку державності норми регулювання цієї сфери зазнавали трансформацій, від жорстких каральних механізмів радянського періоду до сучасних європейських підходів, орієнтованих на мінімізацію летальних випадків. Разом із тим, попри реформування правоохоронної системи, чинне законодавство України все ще містить низку прогалин, які ускладнюють правозастосовну практику. Однією з основних проблем є недостатньо чітке визначення підстав і меж застосування вогнепальної зброї, що може призводити до неоднозначного тлумачення норм як поліцейськими, так і судовими органами. Це, у свою чергу, створює ризики як для працівників поліції, змушених приймати миттєві рішення в екстремальних умовах, так і для громадян, які можуть зазнати

непропорційного застосування сили. Відсутність належної деталізації механізмів оцінки правомірності застосування зброї, а також недостатній рівень контролю та відповідальності за неправомірні дії створюють загрозу правової невизначеності. Додатковим викликом є необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема рекомендаціями Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу та Ради Європи. Практика Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із застосуванням сили правоохоронцями, вимагає від держав запровадження ефективних механізмів контролю за використанням зброї, прозорих розслідувань випадків її застосування та забезпечення належного рівня підготовки поліцейських. Таким чином, проблема правового регулювання застосування вогнепальної зброї працівниками поліції є надзвичайно актуальною, оскільки зачіпає питання балансу між потребою у забезпеченні публічної безпеки та дотриманням прав і свобод людини. Вона потребує подальшого наукового дослідження та розробки ефективних правових механізмів, що відповідатимуть сучасним викликам і міжнародним зобов'язанням України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики на загальнотеоретичному рівні розглядалися у наукових працях провідних вітчизняних учених-правознавців, серед яких слід відзначити дослідження таких вчених, як: В. Авер'янов, О. Банчук-Петросова, А. Багряк, Ю. Битяк, В. Бевзенко, А. Денисова, С. Вітвіцький,

С. Гончарук, І. Голосніченко, С. Гречанюк, Т. Дракохруст, С. Зливко, Р. Калюжний, В. Коваленко, Т. Коломоєць, В. Колпаков, О. Корнієнко, В. Пузирний, О. Сенаторова, В. Тулінов, К. Чижко, Х. Ярмакі та інші. Разом із тим, попри значний науковий інтерес до проблематики функціонування правоохоронних органів, питання правового регулювання застосування вогнепальної зброї працівниками поліції потребує подальшого комплексного дослідження, особливо у контексті практичного застосування відповідних норм, їхньої узгодженості з міжнародними стандартами, а також механізмів контролю за дотриманням принципу пропорційності при використанні зброї.

Метою статті є здійснення комплексного історико-правового аналізу становлення та розвитку механізму застосування вогнепальної зброї працівниками поліції в Україні, дослідження основних тенденцій змін у нормативно-правовому регулюванні цієї сфери, а також визначення проблемних аспектів правозастосування. Особлива увага приділяється виявленню прогалин у чинному законодавстві, аналізу відповідності національних правових норм міжнародним стандартам та практиці Європейського суду з прав людини, а також розробці пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання застосування вогнепальної зброї в контексті реформування правоохоронної системи України.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення громадської безпеки та правопорядку є ключовою функцією Національної поліції України. Одним із найважливіших аспектів її діяльності є застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, що потребує чіткої правової регламентації. Відсутність належного врегулювання цих питань може призводити як до зловживань з боку правоохоронців, так і до порушення прав громадян, зокрема права на життя та особисту недоторканність. Тому питання правового регулювання застосування вогнепальної зброї працівниками поліції набуває особливої актуальності в умовах реформування правоохоронної системи України та імплементації міжнародних стандартів у сфері правоохоронної діяльності.

Правова доктрина щодо застосування сили поліцейськими пройшла довгий шлях еволюції – від жорстких імперативних приписів радянського періоду до сучасних підходів, орієнтованих на мінімізацію шкоди та суворе дотримання принципів необхідності й пропорційності. Водночас, попри наявність нормативно-правових актів, що регулюють використання вогнепальної зброї в Україні, практика правозастосування демонструє низку проблем, пов'язаних із нечіткістю законодавчих формулювань, відсутністю належних процедур контролю та неоднозначністю судової практики у випадках застосування зброї працівниками поліції.

Крім того, європейська інтеграція України та її зобов'язання відповідно до міжнародних договорів вимагають приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Важливу роль у цьому контексті відіграють документи Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та Європейського Союзу, які встановлюють чіткі рамки допустимості використання сили правоохоронними органами. Практика Європейського суду з прав людини також свідчить про необхідність більш ретельного врегулювання цього питання, щоб уникнути порушень прав людини з боку правоохоронців.

На думку І. С. Загоруй, складність у розумінні змісту прав людини зумовлена їх багатомірною інтерпретацією в різних сферах суспільного життя, включаючи повсякденну практику, суспільно-політичні процеси, законодавчі акти та наукові дослідження. У кожному з цих контекстів права людини набувають різних змістовних відтінків і визначень [1, с. 67].

Основним нормативно-правовим актом, який закріплює та гарантує фундаментальні права і свободи людини та громадянина в Україні, є Конституція України. У тексті Основного Закону наголошується, що життя і здоров'я людини, її честь, гідність, недоторканність та безпека визнаються найвищими соціальними цінностями. Права і свободи людини разом із механізмами їх гарантування визначають зміст і напрямки діяльності держави, яка несе відповідальність перед громадянами за свою діяльність. Головним

завданням держави є забезпечення та захист прав і свобод людини [2].

О. Святоцький справедливо вказує, що забезпечення прав людини слід розглядати як вжиття конкретних заходів, спрямованих на вдосконалення національного законодавства та його гармонізацію з міжнародними стандартами у сфері прав людини. Також цей процес включає реалізацію громадянами своїх прав і свобод, їх охорону та захист у випадках порушень [3, с. 27].

Охорона прав і свобод людини, а також забезпечення законних інтересів громадян є однією з ключових функцій держави у сучасному цивілізованому суспільстві. У цьому контексті діяльність органів державної влади та їх посадових осіб має відповідати конституційним нормам і принципам. Стратегічні напрями розвитку правозахисних інститутів відіграють важливу роль у процесі європейської інтеграції України. Аналіз концептуальних і стратегічних документів, ухвалених Президентом України та Кабінетом Міністрів України, а також основних нормативно-правових актів, що вплинули на реформування правоохоронної системи, дозволяє виокремити п'ять основних етапів розвитку механізмів охорони та захисту прав і свобод людини в Україні.

Як зазначає А. М. Мерник, правоохоронна функція як правове явище визначається через її ключову мету – запобігання правопорушенням та соціальним відхиленням. У цьому контексті запобігання правопорушенням включає дві взаємопов'язані складові: з одного боку – профілактичні заходи та припинення протиправних діянь, а з іншого – захист прав і відновлення справедливості шляхом притягнення порушників до юридичної відповідальності [4, с. 134].

Перші тенденції нормативно-правового регулювання застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів в Україні почали формуватися ще з 1991 року, коли розпочався процес становлення української державності. Як зазначає С. Бульбенюк, політичні та соціокультурні трансформації, пов'язані з розширенням поняття «демократизація», супроводжувалися зниженням громадянської активності, недостатньою

готовністю суспільства до самоорганізації, обмеженою легітимністю державних інституцій та неузгодженістю між формальними та неформальними політичними процесами, що створювало виклики для стабільності правового регулювання [5, с. 64].

Прийняття Декларації про державний суверенітет України [6] та Акта проголошення незалежності України стали відправною точкою для формування правової держави, розвиток якої передбачав утвердження громадянського суспільства, реформування державного управління та створення сучасної правоохоронної системи [7]. На початковому етапі незалежності права і свободи громадян не завжди були в пріоритеті державної політики через тривалий вплив радянської системи, де домінувала централізована влада та низький рівень громадянської активності. Основним завданням цього періоду було формування правових механізмів, що гарантували б демократичне управління, захист громадян від зловживань владою, забезпечення верховенства права та посилення ролі профспілок як ефективних представників трудових інтересів [8, с. 34].

Одним із ключових аспектів цього процесу стало створення міліції як нового правоохоронного органу, що суттєво відрізнявся від радянської системи внутрішніх справ. Відповідно до Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року [9], міліція діяла на засадах законності, гуманізму, соціальної справедливості та взаємодії з громадянським суспільством. Її основними завданнями були захист життя і здоров'я громадян, забезпечення їхніх прав і свобод, охорона власності, суспільних інтересів та підтримання правопорядку.

Як зазначають А. М. Колодій та А. О. Олійник, діяльність міліції у сфері забезпечення прав і свобод громадян у цей період поділялася на зовнішню та внутрішню складові: 1) Зовнішній аспект діяльності міліції: виконання функцій відповідно до законодавства, без дискримінації та з повагою до прав людини; забезпечення захисту прав громадян незалежно від їхньої расової, національної, релігійної або політичної належності; дотримання принципів конфі-

денційності щодо інформації про осіб, за винятком випадків, визначених законом; обмеження прав осіб лише у межах, необхідних для виконання службових завдань; дотримання прав затриманих осіб та осіб, які перебувають під вартою; вжиття заходів для відновлення порушених прав відповідно до законодавчих вимог та 2) Внутрішній аспект діяльності міліції: виконання правоохоронних функцій згідно із законодавчими нормами; використання сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї виключно на законних підставах; застосування правових та організаційних механізмів для захисту прав громадян; дотримання всіма працівниками міліції норм законодавства та правових стандартів на рівні з іншими громадянами України [10, с. 293].

Отже, початкові нормативно-правові засади діяльності правоохоронних органів в Україні формувалися під впливом як внутрішніх політичних змін, так і міжнародних тенденцій. З розвитком національного законодавства виникла необхідність удосконалення механізмів застосування сили та вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів, що згодом стало одним із ключових напрямів реформування поліції.

Після ратифікації Україною Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року у 1997 році громадяни отримали право звертатися до Європейського суду з прав людини для захисту своїх прав. Це стало важливим кроком у процесі євроінтеграції та підтвердженням зобов'язань держави щодо дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Проте статистичні дані свідчать про значні виклики у цій сфері. Так, у 2006 році Суд ухвалив 120 рішень за скаргами проти України, і у 119 з них було виявлено порушення положень Конвенції [11, с. 129].

Основні проблеми стосувалися неефективності розслідувань злочинів, пов'язаних із загибеллю або зникненням осіб, застосуванням негуманного поведіння, а також порушенням права на приватне життя та принципу презумпції невинуватості. Такі порушення свідчать про системні недоліки у роботі правоохоронних і судових органів, що потребу-

ють негайного реформування. Важливу роль у цьому процесі відіграють рішення ЄСПЛ, які слугують орієнтиром для вдосконалення правозахисних механізмів та адаптації національного законодавства [12, с. 130].

Попри проведені реформи, проблема залишається актуальною. У 2019 році кількість поданих проти України заяв до ЄСПЛ сягнула 3991, з яких Суд ухвалив 109 рішень, встановивши порушення у 189 справах [13]. Це вказує на потребу подальшої модернізації правозахисної системи та покращення механізмів виконання судових рішень.

Як зазначає О. В. Барановський, брак політичної підтримки, недостатнє фінансування та недосконале законодавче забезпечення стали причинами, що ускладнили реформування органів МВС та правоохоронної системи загалом. Це підкреслює важливість комплексного підходу до реалізації реформ, що передбачає не лише розробку стратегій, а й ефективне їх впровадження з урахуванням наявних ресурсів і координації між відповідальними суб'єктами [14, с. 5-6].

З позицією Є. І. Бородіна можна погодитися в тому, що ключовим завданням державного управління є утвердження людини як найвищої соціальної цінності. Це вимагає впровадження гуманістичних принципів у діяльність державної служби, яка має бути орієнтована на захист прав громадян та ефективну взаємодію з суспільством [15, с. 93].

Гуманізація державної служби охоплює кілька важливих аспектів. Особистісний – передбачає формування високих професійних та етичних стандартів у державних службовців. Нормативний – вимагає вдосконалення правових механізмів, що регулюють їхню діяльність. Політичний – підкреслює необхідність політичної волі для реалізації реформ, а організаційний – спрямований на підвищення ефективності роботи державних органів шляхом усунення бюрократичних перешкод.

Висновки. Правове регулювання застосування вогнепальної зброї працівниками поліції в Україні пройшло значну еволюцію – від жорстких імперативних норм радянського періоду до сучасних стандартів, що орієнтуються на принципи пропо-

рційності та необхідності. Проте, попри наявні законодавчі механізми, правозастосовна практика демонструє низку проблем, пов'язаних із нечіткістю нормативних положень, відсутністю дієвого контролю за їх реалізацією та неоднозначністю судової практики. На нашу думку, ключовими викликами у сфері правового регулювання є: відсутність єдиної методики оцінки правомірності застосування зброї, що призводить до ризику як надмірного використання сили, так і невиправданих обмежень у діяльності правоохоронців; наявність прогалин у законодавстві, які ускладнюють встановлення відповідальності за неправомірні дії поліції та визначення меж допустимого застосування сили; недостатня узгодженість національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема нормами Європейського суду з прав людини, які вимагають високого рівня обґрунтованості та контролю за використанням вогнепальної зброї; недостатня ефективність механізмів громадського та судового контролю за діяльністю

поліції у цій сфері, що створює ризики зловживань та порушень прав людини.

Отже, правове регулювання застосування вогнепальної зброї працівниками поліції в Україні потребує подальшого вдосконалення з урахуванням міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини. Попри наявність нормативної бази, низка проблем залишається невирішеною, зокрема відсутність єдиних методик оцінки правомірності застосування сили, законодавчі прогалини, що ускладнюють правозастосування, а також недостатній рівень контролю за діяльністю правоохоронців. Необхідною умовою ефективного функціонування механізму застосування зброї є впровадження чітких процедур, що забезпечуватимуть баланс між правами громадян та потребами громадської безпеки. Подальша гармонізація національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями України сприятиме не лише зниженню ризиків неправомірного застосування сили, але й підвищенню рівня довіри суспільства до правоохоронної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Загоруй І. С. Поняття «Права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. № 2. 2016. С. 66-82.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Васильченко О. П. Конституційно-правовий механізм забезпечення принципу рівності прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Адміністративне право і процес*. № 1 (11). 2015. С. 26-33
4. Мерник А. М. Теоретико-правові підходи до визначення охорони основних прав людини. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. круглого столу* (м. Харків, 27 жовт. 2017 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 228 с.
5. Бульбенюк С. С. Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти. *Політичний менеджмент*. № 3. 2008. С. 62-70.
6. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР від 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1990. № 31. Ст. 429.
7. Про проголошення незалежності України: постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. № 1427-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.
8. Історія держави і права України (1991 – 2019 роки): навчальний посібник / за заг. ред. доктора юрид. наук, професора, академіка Національної академії правових наук Бандурки О. М. Харків: Майдан, 2019. 344с.
9. Про міліцію: Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 4. Ст. 20.
10. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
11. Водотика С. Г. Муніципальна міліція: історичний досвід та проблемифункціонування в Україні. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 85. С. 128-131.
12. Водотика С. Г. Муніципальна міліція: історичний досвід та проблеми функціонування в Україні. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 85. С. 128-131.

13. Україна та Європейський суд з прав людини. URL: <http://coe.mfa.gov.ua> (дата звернення: 20.05.2024).

14. Барановський О. В. Історико-правовий аналіз становлення та розвитку системи управління та організаційно-штатного забезпечення діяльності міліції незалежної України. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 6 (21). Т. 1. 2017. С. 3-10.

15. Гуманізація державної служби. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України: наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова), В. М. Сороко (співголова) та ін. К.: НАДУ, 2011. Т. 6: Державна служба / наук.-ред. колегія: С. М. Серьогін (співголова), В. М. Сороко (співголова) та ін. 2011. С. 93-94

УДК 342.7:336.22(045):341.231.14
DOI https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.7

Євстіфєєв О. К.,
аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

ПОДАТКОВЕ РЕЗИДЕНСТВО БІЖЕНЦІВ: ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ В УМОВАХ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ОПОДАТКУВАННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. У статті проаналізовано актуальне питання податкового резиденства біженців в умовах глобальних міграційних потоків та зростання кількості вимушено переміщених осіб. Автор звертається до малодослідженої сфери, дослідження якої полягає у комплексному підході до розгляду податкового статусу біженців, зокрема у взаємодії міжнародного і національного законодавства та їхніх недоліків у регулюванні податкових зобов'язань цієї категорії осіб. Робота має значну наукову цінність завдяки обґрунтованому аналізу міжнародних податкових стандартів (MLI та CRS) та їх впливу на національні підходи до визначення податкового статусу.

Автор здійснює критичний огляд та аналіз правових актів і детально розглядає практичні проблеми, що виникають через недосконалість законодавства в сфері податкового резидентства біженців. Такий підхід дозволяє всебічно охопити проблему та показати, чому сучасна податкова система потребує адаптації для забезпечення прав біженців. До того ж, у роботі проаналізовано подвійне оподаткування та ризики виникнення податкових зобов'язань в декількох юрисдикціях, що створює додаткове фінансове навантаження на біженців і порушує принципи справедливості та рівності.

В статті пропонуються конкретні шляхи вирішення проблеми подвійного оподаткування для біженців, а також висувуються можливі напрями адаптації національних податкових законів для врахування специфіки статусу зазначеної категорії осіб. Наведені рекомендації мають практичне застосування в процесі розробки податкової політики, а також сприяють підвищенню ефективності міжнародного співробітництва у податковій сфері.

Окрім зазначеного, автор приділяє увагу механізмам гармонізації податкового законодавства різних країн для врахування інтересів біженців. Зокрема, акцентується на необхідності перегляду критеріїв податкового резидентства, таких як місце постійного проживання, економічні інтереси та тривалість перебування в конкретній юрисдикції. Автор зазначає, що існуючі підходи часто ігнорують особливі обставини, в яких опиняються біженці, та призводять до їх дискримінації у податкових відносинах.

У роботі також висвітлюються проблеми взаємодії між країнами щодо обміну інформацією про податковий статус осіб у контексті міжнародних стандартів. Автор наголошує, що впровадження таких інструментів, як Багатостороння конвенція MLI (Multilateral Instrument) та система автоматичного обміну інформацією CRS (Common Reporting Standard), потребує додаткової адаптації для забезпечення прозорості й справедливості стосовно біженців. Окремо розглядається питання захисту персональних даних цих осіб, оскільки їх передача між юрисдикціями може нести ризики для їхньої безпеки.

Автор підкреслює, що вирішення проблеми податкового резидентства біженців вимагає міждисциплінарного підходу, що включає не лише правові аспекти, але й соціально-економічний аналіз, а також врахування гуманітарних факторів. Такий підхід дозволяє зменшити ризики подвійного оподаткування та створити більш гнучку систему, яка враховуватиме специфіку становища біженців, сприяючи тим самим їхній інтеграції в нові суспільства.

Ключові слова: податкове резидентство, подвійне оподаткування, фінансові зобов'язання, біженці, податкова політика, міжнародні стандарти, права людини, правовий статус.

Yevstifeev O. K. Tax residency of refugees: legal conflicts and practical challenges in the terms of international taxation standards and national legislation

Abstract. The article analyzes the current issue of the tax residency of refugees in the context of global migration flows and the growing number of forcibly displaced persons. The author turns to an understudied field, the study of which consists in a comprehensive approach to the consideration of the tax status of refugees, in particular, in the interaction of international and national legislation and their shortcomings in regulating the tax obligations of this category of persons. The work has significant scientific value due to the well-founded

analysis of international tax standards (MLI and CRS) and their impact on national approaches to determining tax status.

The author carries out a critical review and analysis of legal acts and examines in detail the practical problems arising from the imperfection of legislation in the field of tax residency of refugees. This approach makes it possible to comprehensively cover the problem and show why the modern tax system needs adaptation to ensure the rights of refugees. In addition, the paper analyzes double taxation and the risks of tax liabilities in several jurisdictions, which creates an additional financial burden on refugees and violates the principles of justice and equality.

The article offers specific ways to solve the problem of double taxation for refugees, and also suggests possible ways of adapting national tax laws to take into account the specifics of the status of the specified category of persons. These recommendations have practical applications in the process of developing tax policy, and also contribute to increasing the effectiveness of international cooperation in the tax field.

In addition, the author focuses on the mechanisms of harmonizing tax legislation across different countries to account for the interests of refugees. Specifically, emphasis is placed on the need to revise the criteria for tax residency, such as the place of permanent residence, economic interests, and the duration of stay in a specific jurisdiction. The author notes that existing approaches often disregard the unique circumstances faced by refugees, leading to their discrimination in tax relations.

The paper also highlights issues of international cooperation between countries regarding the exchange of information on the tax status of individuals in the context of international standards. The author emphasizes that the implementation of such instruments as the Multilateral Instrument (MLI) and the Common Reporting Standard (CRS) requires additional adaptation to ensure transparency and fairness concerning refugees. The issue of protecting the personal data of these individuals is also examined, as its transfer between jurisdictions may pose risks to their safety.

The author underscores that addressing the issue of tax residency for refugees demands an interdisciplinary approach that encompasses not only legal aspects but also socio-economic analysis and the consideration of humanitarian factors. Such an approach allows for the reduction of double taxation risks and the creation of a more flexible system that takes into account the specific circumstances of refugees, thereby facilitating their integration into new societies.

Key words: *tax residency, double taxation, financial obligations, refugees, tax policy, international standards, human rights, legal status.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах глобалізації та зростаючої мобільності населення питання визначення податкового резиденства набуває особливої актуальності. Однією з найбільш складних і суперечливих категорій є податкове резиденство біженців – осіб, які через різноманітні соціальні, політичні або екологічні фактори змушені залишити свої країни і знайти тимчасовий або постійний притулок у іншій державі. Податкове резиденство традиційно визначається через критерії, які не завжди можуть бути застосовані до цієї категорії осіб, оскільки вони часто не мають сталого місця проживання, визначеного центру життєвих інтересів або належної соціальної інфраструктури. В такому контексті виникають правові колізії між національними податковими системами та міжнародними стандартами, що регулюють питання обміну податковою інформацією і уникнення подвійного оподаткування. У зв'язку з цим, наукове дослідження податкового резиденства біженців є надзвичайно важливим для

розробки ефективних механізмів правового регулювання, що дозволять узгодити міжнародні стандарти з реаліями, притаманними біженцям.

Метою цієї статті є аналіз існуючих підходів до визначення податкового резиденства, виявлення основних правових колізій і недоліків в застосуванні міжнародних податкових норм до біженців та розробка пропозицій щодо удосконалення правового регулювання з метою забезпечення справедливого оподаткування цієї категорії осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В ході даного дослідження було проаналізовано ряд науково-теоретичних напрацювань, зокрема роботи Петренко Г.О., Буравської А.А., Жука Л.Б., Фекети І.М., Якимчука М.Ю., Соломка С.С., Саморокова В.О., Вадима Красовського тощо. Натомість, зазначені наукові статті лише опосередковано торкаються теми податкового резидентства біженців, розкриваючи окремі аспекти наведеного напрямку в силу його складності та багатоструктурованості.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є правові аспекти та особливості регулювання податкового резидентства біженців в умовах правових колізій, які виникають на стику міжнародних стандартів оподаткування та національного законодавства. Зокрема, дослідження фокусується на проблемах визначення податкового статусу біженців та їхньої податкової відповідальності в приймаючих державах, що є критичним питанням в світлі активізації міграційних процесів та зростання кількості біженців у багатьох країнах

Виклад основного матеріалу. Податкове резидентство біженців є складним і багатограним науково-теоретичним явищем, яке виникає на перетині двох ключових правових категорій – податкового резидентства як загальної юридичної концепції та правового статусу біженців, що визначається міжнародними угодами та національними законами. Кожен з цих елементів має свої специфічні характеристики, що вимагає інтегративного підходу для їхнього аналізу та узгодження.

В контексті податкового права, податкове резидентство визначається як економічно-правовий зв'язок між суб'єктом податкових правовідносин і державою, що, в свою чергу, накладає на такого суб'єкта певні зобов'язання та податкові обов'язки відповідно до вимог національного податкового законодавства. Цей зв'язок є підставою для визначення, в якій юрисдикції особа зобов'язана виконувати податкові платежі та дотримуватися податкових норм-регуляторів її фінансових взаємовідносин з конкретною державою [1, с. 6].

Податкове резидентство є ключовим елементом у визначенні податкової компетенції держави щодо оподаткування доходів, майна та інших активів, а також є основою для застосування принципів уникнення подвійного оподаткування та визначення правового статусу фізичних і юридичних осіб у міжнародному праві.

З юридичної точки зору, податкове резидентство особи визначається через комплекс критеріїв, що дозволяють визначити, в якій державі особа має податкові зобов'язання та обов'язок їх виконувати. Основними критеріями, що використовуються в більшості націо-

нальних правових систем, є місце постійного проживання, центр життєвих інтересів, тривалість перебування на території держави, а також наявність економічної діяльності або інших значущих соціальних, економічних та правових зв'язків.

Податковий кодекс України, зокрема, визначає за основоположний критерій місця проживання. Так, відповідно до положень національного податкового законодавства України, податковим резидентом визнається фізична особа, яка має місце постійного проживання на території України. Проте у разі, коли така особа має місце постійного проживання також в іншій державі, застосовуються додаткові критерії, зокрема «центр життєвих інтересів», для визначення основної юрисдикції, до якої належить податкове резидентство особи [2]. Зазначений підхід ґрунтується на принципі тісних особистих або економічних зв'язків між особою та державою, що є головною для неї з точки зору здійснення життєдіяльності.

В ситуаціях, коли визначити центр життєвих інтересів фізичної особи є складно, або якщо особа не має сталого місця проживання в жодній з країн, для визначення податкового резидентства застосовується критерій «фізичної присутності», що передбачає перебування особи на території України не менше ніж 183 дні протягом податкового року [2]. Наведений критерій є об'єктивним і забезпечує чітке регулювання податкових прав і обов'язків фізичних осіб, навіть у випадках, коли інші традиційні ознаки резидентства не можуть бути застосовані через мобільність осіб або відсутності сталості їхнього місця проживання. Важливо наголосити на тому, що подібні науково-правові тези є тотожними до міжнародно-правових стандартів, закріплених Типовою конвенцією ООН щодо уникнення подвійного оподаткування між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються [3].

Правове резидентство біженців є складним понятійно-категоріальним апаратом, що, в свою чергу ускладнюється та специфікується особливостями правового статусу біженців. Застосування норм національного законодавства та міжнародно-правових приписів щодо правового резидентства фізичних

осіб без врахування критеріїв вимушеності переміщення та об'єктивних факторів такої міграції унеможлиблює об'єктивізацію правового регулювання зазначеного процесу. Окрім цього, застосування критерію «громадянства», наприклад, в такому випадку не завжди буде можливим через специфіку правового статусу зазначеної категорії осіб та додаткових гарантій, закріплених низкою міжнародних угод та відображених в тому числі в Законодавстві України.

Разом із тим, досліджувану проблематику доцільно розглядати й у контексті саме процесу наближення національної податкової системи до стандартів та практики ЄС, як про це зазначає І.О. Биков [7, с. 672]. Водночас, в контексті досліджуваної проблематики актуальною є позиція І.О. Бикова стосовно існування імунітету від дискримінаційного оподаткування [8, с. 98].

Відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08 липня 2011 року, під поняттям «біженець» розуміється особа, яка не є громадянином України та через об'єктовані побоювання стати об'єктом переслідувань за ознаками расової належності, релігії, національності, громадянства (підданства), приналежності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває поза межами країни свого громадянства. Така особа не має змоги скористатися захистом своєї держави походження або не виявляє бажання звертатися за таким захистом унаслідок зазначених загроз. Крім того, статус біженця надається особам без громадянства, якщо вони знаходяться за межами країни свого попереднього постійного проживання і не можуть чи не бажають повернутися туди через аналогічні об'єктовані побоювання [4].

Відповідно до Свящуга А.Л., розглядаючи поняття «біженець» важливо враховувати два аспекти: позитивний (сукупність ознак, за наявності однієї або більше з яких особа може бути визнана біженцем та користуватися наданим статусом) та негативний (сукупність ознак, за наявності однієї або більше з яких особа втрачає статус «біженець» або не може визнаватися такою взагалі) [5, с. 54].

Таким чином, при розгляді питання податкового резиденства важливо враховувати, що біженці – особи, які вимушено перебувають поза межами країни свого громадянства через певні об'єктовані побоювання, відтак, не можуть користуватися всіма правами та виконувати всі обов'язки, передбачені національним законодавством країни свого походження.

Особливості правового статусу біженців у контексті податкового резиденства мають складний, багатоаспектний характер, зумовлений їхнім особливим правовим положенням та міжнародно-правовими обмеженнями. Питання податкового резиденства традиційно вирішується на підставі визначення фактичного місця проживання, центру життєвих інтересів або тривалості перебування фізичної особи в певній державі. Однак, коли мова йде про біженців, застосування таких критеріїв стикається з низкою правових і практичних ускладнень, оскільки біженці не мають можливості або бажання користуватися захистом країни своєї національної належності і, як правило, перебувають поза юрисдикційним простором своєї держави походження.

Основоположна специфіка правового статусу біженців як осіб, позбавлених належного захисту з боку своєї держави, обумовлює необхідність особливих підходів до визначення їхнього податкового резиденства. Стандарти підходи до встановлення податкової юрисдикції не завжди можуть бути застосовані до біженців, які перебувають у тимчасовому статусі та часто вимушені пересуватися між країнами. У контексті міжнародного податкового права це піднімає питання подвійного неоподаткування або, навпаки, ризик подвійного оподаткування доходів біженців.

Зовнішнє, або міжнародне подвійне оподаткування, передбачає одночасне оподаткування одного й того ж суб'єкта за ідентичними податковими базами в кількох юрисдикціях протягом одного податкового періоду. Така ситуація виникає внаслідок прагнення кожної держави максимізувати фіскальні надходження, що обумовлює появу випадків багаторазового міжнародного оподаткування. Подвійне оподаткування є негативним яви-

щем, що призводить до збільшення податкового навантаження, яке, в свою чергу, істотно впливає на економічний розвиток держави, обмежуючи стимули для інвестування та економічного зростання. У цьому контексті перед кожною державою постає завдання розробки та реалізації механізмів, спрямованих на уникнення подвійного оподаткування, з метою зниження надмірного податкового тиску й оптимізації умов для міжнародної економічної діяльності [6, с. 575-576].

Важливо наголосити на тому, що законодавчі механізми уникнення подвійного оподаткування є інструментами, за допомогою яких держава реалізує політику щодо запобігання багаторазовому оподаткуванню одного й того ж доходу або капіталу в різних юрисдикціях. Одним з головних таких механізмів в умовах сьогодення виступають міжнародні угоди щодо уникнення подвійного оподаткування. Як правило, такі угоди є двосторонніми письмовими домовленостями урядів двох договірних держав, що за принципом вільного волевиявлення та взаємного узгодження встановлюють стандарти для визначення податкових зобов'язань фізичних і юридичних осіб, прямо чи опосередковано торкаючись і питання податкового резиденства біженців. Україна є стороною 71 міжнародної угоди про уникнення подвійного оподаткування. Зокрема, відповідні домовленості є чинними з Канадою, Республікою Хорватією, Чеською Республікою тощо.

Також, правове регулювання податкового резиденства біженців має ґрунтуватися на міжнародних зобов'язаннях держав, що впливають із Конвенції ООН про статус біженців 1951 року, а також принципах, закріплених у відповідних міжнародних податкових угодах. Принципи, встановлені Конвенцією, передбачають, що країни зобов'язані надавати біженцям права, еквівалентні правам іноземців, які мають постійне проживання, що є основою для визначення податкового статусу. Держави, приймаючи біженців, повинні забезпечувати їм мінімальні соціальні гарантії та право на працю, що автоматично породжує питання податкових зобов'язань. Водночас, у деяких державах існують спеціальні правові положення, які дозволяють біженцям

бути податковими резидентами на тимчасовій основі або під обмеженим режимом оподаткування, що передбачає часткове або повне звільнення від податків. Відтак, зазначений механізм перебуває під переважним правовим регулюванням національних правових систем.

Додатково варто наголосити на тому, що визначення податкового резиденства біженців має враховувати можливість застосування принципу «відсутності дискримінації». Це означає, що біженці не повинні зазнавати менш сприятливих податкових умов порівняно з іншими іноземними громадянами або нерезидентами. У цьому контексті, податкові органи повинні враховувати унікальне становище біженців та адаптувати податкові вимоги відповідно до їхнього статусу і можливостей для виконання податкових зобов'язань. Наприклад, окремі держави можуть передбачати механізми звільнення біженців від подвійного оподаткування або надавати право на пільги при оподаткуванні доходів, отриманих як допомога або гуманітарна підтримка.

Висновки. Податкове резиденство біженців є комплексною правовою категорією, що потребує інтеграції двох ключових правових інститутів: податкового резиденства та правового статусу біженця. Визначення податкового резиденства для біженців не можна обмежувати лише традиційними критеріями, такими як місце постійного проживання, економічні інтереси чи центр життєвих інтересів. Для біженців характерна нестабільність місця проживання, тимчасовість перебування на території держави притулку, а також мобільність, що ускладнює традиційне застосування зазначених критеріїв. Тому для цієї категорії осіб потрібні спеціалізовані механізми, які враховують особливості їхнього правового становища та міжнародні гуманітарні норми.

Важливим інструментом у питаннях податкового резиденства біженців є міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування. В цих угодах передбачені механізми для вирішення ситуацій, коли біженці можуть підпадати під податкові юрисдикції кількох держав одночасно. Вони дозволяють

уникнути подвійного оподаткування доходів, сплачених біженцями, через встановлення пріоритету юрисдикції однієї з держав або через надання податкових пільг. Однак навіть з наявністю міжнародних угод, питання визначення податкового резиденства біженців потребує більш чіткого урегулювання на рівні національних податкових систем.

Національні податкові системи повинні бути адаптовані до специфічних обставин, які супроводжують статус біженця. Законодавства багатьох країн не передбачають чітких механізмів для визначення податкового резиденства осіб, які перебувають під захистом або мають статус біженця, що створює правову невизначеність і ризики подвійного оподаткування. Актуальним є розробка більш гнучких норм, що дозволяють враховувати особливості правового становища біженців,

їх мобільність та тимчасовий характер перебування на території іноземних держав.

Загалом, питання податкового резиденства біженців є невід'ємною частиною правової політики, що регулює міжнародні податкові відносини. Розробка ефективних механізмів для визначення податкового резиденства біженців сприятиме не лише уникненню подвійного оподаткування, але й забезпечить стабільність їхнього фінансового становища, що є важливим кроком до інтеграції цієї категорії осіб у правові та економічні системи країн приїому. Зважаючи на динаміку глобальних міграційних процесів та міжнародні виклики, необхідно приділяти особливу увагу розробці адаптованих податкових норм для біженців, що відповідатимуть сучасним вимогам правової справедливості та гуманітарного захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Церковний О. В. Правове регулювання резидентства платників податків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. В. Церковний ; кер. роботи С. Є. Федоров ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 20 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12585/1/Tserkovnyu_2017.pdf
2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755 (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
3. United Nations Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries 2017 Update, New York. URL: https://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2018/05/MDT_2017.pdf
4. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 № 3671-VI (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#n9>
5. Свящук Л.А. Проблеми прав біженців та виклики сучасності. Навчальний посібник. Міністерство освіти та науки України. Харків. 2018 рік. 321 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_2_copy.pdf
6. Городніченко Ю.В. Подвійне оподаткування: його сутність та проблеми усунення. Мукачівський державний університет. Гроші, фінанси і кредит. Економіка і суспільство. Випуск № 10/2017. С. 574-578. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/10_ukr/99.pdf
7. Биков І.О. Еволюція національної податкової системи в контексті наближення податкового законодавства України до стандартів Європейського Союзу. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 671 – 673. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/162>
8. Биков І.О. Українська митниця та стандарти ЄС (адміністративно-правове дослідження): монографія / І. О. Биков. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 224 с. URL: https://oduvs.edu.ua/uploads/Monografiya_Bikov_Igor_82b56aa11b.pdf

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.8>

Ігошин М. М.,

кандидат економічних наук,
доцент кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін
Київського університету права Національної академії наук України

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРАХУВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Розкрито сутність та основних правові засади регулювання страхування в аграрному секторі національної економіки України, як складової регіональної безпеки. Визначенні основні ризики в аграрному секторі національної економіки України; визначено сутності обов'язкового та добровільного страхування в аграрному секторі національної економіки; проведено аналіз наявного нормативно-правового регулювання страхування в аграрному секторі; проведено аналіз умов страхування в аграрному секторі національної економіки України.

Проведено аналіз класифікації ризиків в аграрному секторі національної економіки України. Визначення правові ознаки страхування в аграрному секторі, серед яких об'єкт, основні суб'єкти, мета, підстава виникнення обов'язку страховика здійснити виплату страхового відшкодування страхувальнику, страхові випадки, договірний характер, страхове відшкодування. Визначено нормативно-правовий комплекс правовідносин зі страхування в аграрному секторі національної економіки України, що здійснюється за допомогою низки нормативно-правових документів.

Регулювання правовідносин зі страхування в аграрному секторі національної економіки України, відбувається як за допомогою широкого переліку нормативно-правових актів, так і за допомогою актів страховика, які розробляються та затверджуються ним з урахуванням законодавчих актів та страхової політики страховика. Відносини між страховиком та страхувальником врегульовуються договором, який укладається між ними з дотриманням нормативно-правових актів та актів страховика. Страхування в аграрному секторі національної економіки України є добровільним, крім випадків, коли виробник сільськогосподарської продукції отримує державну підтримку та дотації.

Ключові слова: страхування, аграрний сектор, ризики в аграрному секторі, національна економіка, механізм правовідносин.

Igoshin M. M. Legal provision of insurance in the agricultural sector of the national economy of Ukraine as a component of regional security

Abstract. The essence of the basic legal framework for regulating insurance in the agricultural sector of the national economy of Ukraine, as well as regional warehouse security, is exposed. Important main risks in the agricultural sector of the national economy of Ukraine; the essence of obligatory and voluntary insurance in the agricultural sector of the national economy is highlighted; an analysis of the existing regulatory and legal regulation of insurance in the agricultural sector was carried out; a brain analysis of insurance in the agricultural sector of the national economy of Ukraine was conducted.

An analysis of the classification of risks in the agricultural sector of the national economy of Ukraine was carried out. Understanding the legal characteristics of insurance in the agricultural sector, the middle objects, the main subjects, meta, the basis of the culpable obligation of the insurance company to pay the insurance premium to the insurer, insurance clauses, contractual nature, Insurance of insurance. The regulatory and legal complex of insurance regulations in the agricultural sector of the national economy of Ukraine, which operates through low regulatory and legal documents, has been identified.

It is stated that the regulation of legal issues and insurance in the agricultural sector of the national economy of Ukraine is carried out both through a wide range of regulatory and legal acts, as well as through additional insurance assets that are divided into to confirm it with the regulations of legislation and the insurance policy of the insurer. The agreement between the insurer and the insurer is regulated by an agreement that complies with the requirements of the regulatory legal acts and the insurer's assets. Insurance in the agricultural sector of the national economy of Ukraine is voluntary, except for the fallout, if the manufacturer of agricultural products withdraws government support and subsidies.

Key words: insurance, agricultural sector, risks in the agricultural sector, national economy, legal mechanism.

Постановлення спільної проблеми у сфері страхування аграрного сектору національної економіки України. Україна є країною з розвиненим аграрним сектором національної економіки. Результати господарювання при вирощуванні сільськогосподарської продукції суттєво залежать від коливання кліматичних умов та інші природні чинників, які не піддаються точному прогнозуванню, і тому страхування ризиків, які здатні нанести прямі збитки виробнику потребує розробки механізмів підтримки цієї галузі в національному масштабі.

Для здійснення страхування в аграрному секторі України необхідно такий нормативно-правовий механізм, завдяки якому були б враховувані всі можливі ризики товаровиробників та який забезпечував якісне формування договірних відносин між страховиком та страхувальником. Саме це є запорукою якісних правових відносин, що визначає розмір збитків та повної і своєчасної виплати відшкодувань.

В Україні відсутній єдиний правовий механізм, який регулює правовідносини саме з добровільного страхування продукції аграрного сектору національної економіки. Останнім часом кліматичні умови в Україні і світі постійно змінюються і це завдає неабиякої шкоди виробникам аграрної продукції, збільшуються втрати продукції в аграрному секторі, а у зв'язку з військовою агресією країни-терористу (російської федерації) страхування посівів та врожаю стає життєво необхідним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких здійснюються спроби вдосконалення системи інвестиційної діяльності страхових компаній в Україні. Наукові дослідження правовідносин у сфері агрострахування та проблем страхування сільськогосподарської продукції розглянуто в наукових публікаціях вчених-правознавців та економістів, а саме А. Гордійчука, Ю.А. Романовської, О. Зальотова, Р. Колібаби, Ю. Лузана, С. Навроцького, С. Осадця, В., О. Гаманкової, П.А. Лайко, С. Навроцького, С. Осадець, С. Пушчака, Р. Смоленюка, О. Марценюк – Розарьонова, І. Горіславської та інші.

В роботах цих авторів розглянуто основні категорії страхування, як з економічної, та і з правової точки зору; проаналізовано державне регулювання страхових відносин; проведено аналіз становища страхового ринку аграрного сектору України; ризиковість функціонування страховиків в Україні; проаналізовано стан страхового ринку тощо

Метою роботи є визначення сутності та основних правових засад регулювання страхування в аграрному секторі національної економіки України, як складової регіональної безпеки

Для досягнення мети передбачається вирішення наступних **завдань**, серед яких:

- визначення ризиків в аграрному секторі національної економіки України;
- визначення сутності страхування в аграрному секторі національної економіки;
- аналіз наявного нормативно-правового регулювання страхування в аграрному секторі;
- аналіз умов страхування в аграрному секторі національної економіки України;

Проблеми впливу страхування на розвиток аграрного сектору національної економіки України, як складової регіональної безпеки. Функціонування аграрного сектору, як складової національної економіки України пов'язане з постійними ризиками. Аграрний сектор потребує постійної підтримки з боку держави як складова регіональної безпеки України. Саме тому ця галузь національної економіки країни потребує окремої уваги, а механізм економіко-правових відносин і системи страхування необхідно постійно вдосконалювати і розвивати саме з точки зору національної та регіональної безпеки.

Аграрний сектор національної економіки має у своїй діяльності масу ризиків.

Жмурко І. визначає, що за своєю сутністю «ризик – це поєднання ймовірності та наслідків настання несприятливих подій та важливий елемент підприємницької діяльності» [1, с. 44-45].

В свою чергу Кириченко Н.В., Алещенко Л.О., визначають і аналізують такі види ризиків у діяльності підприємств аграрного сектору національної економіки України як:

«Ризики за сферою діяльності класифікуються в залежності від характеру очікуваного результату також на дві основні групи: чисті та спекулятивні.

Класифікаційний признак поділу за підприємницькою діяльністю передбачає підприємницькі та не підприємницькі ризики, що свідчить про відмінності між видами діяльності, яку можуть здійснювати господарюючі суб'єкти.

За ступенем сприйняття ризики діляться на мінімальні (рівень можливих збитків та негативних наслідків в межах до 20%), припустимі (можливість втрат до 40%), не припустимі (характеризуються рівнем можливих негативних наслідків до 65%) та катастрофічні (можливість втрат від 65–100%).

За періодичністю виникнення ризики бувають системними (як правило їх виникнення обумовлено самою системою і ступінь їх прояву знизити неможливо) та не системні (виникають не часто та їх можна нівелювати).

За можливістю прогнозування ризики можна поділити на прогнозовані (які можливо передбачити) і не прогнозовані (виникають спонтанно внаслідок форс-мажорних обставин).

За джерелом виникнення вони залежать від факторів внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства.

За видом збитків виділяють наступні ризики: по-перше, матеріальні ризики – витрати які з'являються за непередбачуваними обставинами реалізації проекту або планів виробництва, додаткових чи прямих витрат майна, устаткування, енергії і ресурсів; по-друге, трудові ризики – пов'язані зазвичай з витратами робочого часу, трудових ресурсів тощо; по-третє, фінансові ризики – пов'язані з отриманням грошового збитку, який викликаний непередбачуваними платіжками (виплатою штрафів), або не поверненням боргів, чи неотриманням коштів за реалізовану продукцію тощо. Вони напряму пов'язані з фінансовою діяльністю підприємства (фінансування оборотного капіталу; залучення фінансових ресурсів; фінансування інвестицій; накопичення дебіторської заборгованості; бухгалтерський або податковий облік; обслуговування позик; розміщення вільних фінансових ресурсів та розподілу прибутку).

До найбільш широкої класифікації ризиків слід віднести групування за сферою виникнення. Треба відмітити, що ризики аграрних підприємств дуже специфічні і обумовлені умовам їх господарювання. Класифікація ризиків сільськогосподарських підприємств має галузеве забарвлення і при цьому суміщає загально прийняті види ризиків, які притаманні будь-якому господарюючому суб'єкту»[2].

На нашу думку, це достатньо цікава раціональна класифікація ризиків в аграрному секторі національної економіки, але не варто забувати також про такі базові ризики, а саме природні, техногенні, антропогенні та екологічні.

Особливо слід визначити ризики, виникненні після початку військової агресії «росії». Наслідки цього дуже жахливі: по-перше, це небезпека життю працівників підприємств аграрного сектору; по-друге, ризики втрати земельного фонду агропідприємств внаслідок обстрілу або окупації території; по-третє, втрата машин та обладнання внаслідок обстрілів. І цей ризик стосується не тільки агропідприємств, розташованих близько до передової зони, а і підприємств на всій території України; ризик мобілізації працівників без бронювання тощо.

Після визначення ризиків в аграрному секторі національної економіки України, враховуючи, що галузь сільського господарства являє собою одну з головних складових регіональної безпеки не тільки з погляду на продовольчу безпеку країни. Необхідно зазначити, що аграрна галузь має вплив на низку сфер національної економіки, а саме: ринок праці; суміжні галузі національної економіки (машинобудівництво, будівництво, освіта, біотехнології, зовнішньоекономічна діяльність тощо); соціальна сфера тощо.

Тому розробка економіко-правового механізму страхування в аграрному секторі з урахування всіх вимог діючого законодавства, а також інтересів як страховиків, та і підприємств аграрного сектору національної економіки України дасть можливість позитивної динаміки розвитку агропідприємств, можливість планування діяльності в коротко- і середньостроковій перспективі, планування своїх прибутків і витрат.

На нашу думку, необхідно визначення правових ознак страхування в аграрному секторі національної економіки України. Правовими ознаками страхування в аграрному секторі розглянути в науковій роботі Марич Х. «Сільськогосподарське страхування поняття, ознаки, види» і ми з цим ствердженням погоджуємось.

Отже, на думку Марич Х. правові ознаки в аграрному секторі наступні:

- «об'єкт – майнові інтереси страхувальника, що пов'язані зі страховими ризиками у сільському господарстві і які не суперечать законодавству;

- основні суб'єкти – страхувальник (зокрема, сільськогосподарські товаровиробники, власники сільськогосподарських тварин, іпотекодавці, іпотекодержателі та ін.) і страховик (на проведення окремих видів сільськогосподарського страхування страховики повинні мати відповідні ліцензії);

- мета – забезпечення економічної і продовольчої безпеки держави, захист майнових інтересів сільськогосподарських виробників;

- підстава виникнення обов'язку страховика здійснити виплату страхового відшкодування страхувальнику – настання страхового випадку;

- страхові випадки, визначені у договорах страхування або в чинному законодавстві;

- договірний характер (правовою формою опосередкування страхових відносин у сільському господарстві є договір);

- страхове відшкодування здійснюється за рахунок грошових фондів страховика»[3, с. 407-408].

Правове регулювання правовідносин зі страхування в аграрному секторі національної економіки України, зокрема, як складової регіональної безпеки, здійснюється за допомогою низки нормативно-правових документів.

Загальні засади страхування визначено главою 67 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року № 435-IV (далі ЦКУ)[11].

В свою чергу Закон України «Про страхування» від 18 листопада 2021 року № 1909-IX регулює відносини у сфері страхування, визначає загальні правові засади здійснення діяльності в сфері страхування, регулює

посередницькі послуги, встановлює вимоги до порядку укладання договорів страхування, встановлює порядок державного регулювання та нагляд у сфері страхування[5].

Страхування в аграрному секторі національної економіки України, здійснюється на підставі договору страхування, який укладається відповідно до загальних умов страхового продукту, відповідно до законодавства України.

Слід зазначити, що на сьогодні виділяють два види страхування в аграрному секторі України – *обов'язкове та добровільне*.

«Обов'язок застрахувати врожай покладається на товаровиробників, що користуються державною підтримкою, що полягає у наданні з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді субсидій на відшкодування частини страхового платежу, фактично сплаченого ними за договорами страхування сільськогосподарської продукції. Для інших сільськогосподарських товаровиробників воно є добровільним»[4, с. 2].

Обов'язкове страхування підприємств аграрного сектору національної економіки України з державною підтримкою, види якої визначені Кабінетом Міністрів України і регулюється регулюються Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9 лютого 2012 року № 4391-VI [7].

Окрім Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», в комплексі правовідносин в сфері страхування в аграрному секторі національної економіки України приймаються до уваги такі нормативно-правові акти, а саме: «Про затвердження Порядку надання державної підтримки страхування сільськогосподарської продукції» від 9 грудня 2021 р. № 1342[8]; «Про затвердження граничного розміру, структури та порядку застосування страхових тарифів для страхування посівів озимих зернових сільськогосподарських культур з державною підтримкою від сільськогосподарських страхових ризиків на період перезимівлі» від 9 грудня 2021 р. № 1285[9]; «Про затвердження граничного розміру, структури та порядку застосування

страхових тарифів для страхування майбутнього врожаю цукрового буряку з державною підтримкою від сільськогосподарських страхових ризиків» від 25 жовтня 2024 р. № 1228[10]; Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про стандартизований страховий продукт для страхування площ посівів озимих зернових сільськогосподарських культур з державною підтримкою від сільськогосподарських ризиків на період перезимівлі» від 25 листопада 2021 № 385 (далі Наказ № 385)[6].

Таким чином регулювання правовідносин зі страхування в аграрному секторі національної економіки України, відбувається як за допомогою широкого переліку нормативно-правових актів, так і за допомогою актів страховика, які розробляються та затверджуються ним з урахуванням законодавчих актів та страхової політики страховика. Відносини між страховиком та страхувальником врегульовуються договором, який укладається між ними з дотриманням нормативно-правових актів та актів страховика. Страхування в аграрному секторі національної економіки України є добровільним, крім випадків, коли виробник сільськогосподарської продукції отримує державну підтримку та дотації.

Висновки. Страхування в аграрному секторі національної економіки України є важливим інструментом захисту від ризиків. Однак, не зважаючи на всю важливість такого інструменту, чк страхування, який здатний захистити від ризиків, він не є дуже популярним серед агропідприємств. На нашу думку, причиною такого явища може бути відсутність прозорості в системі страхування в аграрному секторі національної економіки. Побажання агропідприємств залишаються на другому плані, а весь механізм страхування в аграрному секторі лобіює інтереси держави і страховиків.

Регулювання правовідносин щодо страхування в аграрному секторі національної економіки відбувається за допомогою цілого ряду нормативно-правових документів, які розробляються відповідно до цих документів та затверджуються кожним страхови-

ком, та договором страхування. Визначені страховиком порядок та умови страхування, є страховим продуктом та є обов'язковими для виконання сторонами такого договору. Але не завжди умови Договору влаштовують керівників агропідприємств України. Варто зазначити, що страхування посівів та врожаю є добровільним. Обов'язковому страхуванню підлягає тільки сільськогосподарська продукція, яка вирощується з державною підтримкою.

Дослідження вказують на те, що наразі в Україні відсутній універсальний компромісний страховий механізм, який би застосовувався усіма страховиками при страхуванні в аграрному секторі національної економіки України, а відсутність єдиного підходу до розробки такого страхового продукту з урахуванням інтересів, насамперед, інтересів агропідприємств. Вказані обставини дозволяють учасникам аграрного ринку у межах наявних страхових продуктів самостійно визначити страховика та страховий продукт, враховуючи власні потреби.

З огляду на те, що в останні роки в Україні ідуть військові дії і ризик втрати земель, сільськогосподарського обладнання, підвищенні ризики життю працівників тощо, необхідно запровадження зрозумілого правового механізму страхування в таких випадках. І в цьому процесі, важливу роль повинна грати держава. Необхідна запровадження прозорих умов страхування і системі відшкодування збитків агропідприємствам. Інтереси підприємств в аграрному секторі національної економіки України повинні бути на першому місці, як важливих складових регіональної безпеки і національної економіки України в цілому.

Враховуючи, що підприємства аграрного сектору національної економіки є важливою складовою регіональної безпеки країни необхідно розробка механізму допомоги при настанні страхових випадків, також мери по підтримці при вимушеній релокації підприємств з зони бойових дій. Це тягне за собою ціли комплекс мер: від пільгового кредитування до нульових страхових внесків тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Жмурко І. Ризики в аграрному секторі та необхідність їх страхування. Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал. 2017. Випуск 1. С. 42-49. URL: <http://ed.pdatu.edu.ua/article/view/127373> (дата звернення 22.01.2025).
2. Кириченко Н.В., Алещенко Л.О. Теоретичні основи та класифікація ризиків з врахуванням особливостей функціонування підприємств аграрного сектору. Економіка і суспільство. 2021. Випуск 25. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/297/285> (дата звернення 22.01.2025)
3. Марич Х. Сільськогосподарське страхування: поняття, ознаки, види. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13434/64.pdf> (дата звернення 26.01.2025)
4. Марценюк-Розарьонова О. В., Якубовська Я. Р., Чорнопищук О. М. Страхування урожаю сільськогосподарських культур та багаторічних насаджень. Ефективна економіка. 2018. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/4_2018/33.pdf (дата звернення 01.01.2025).
5. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text> (дата звернення 30.01.2025).
6. Про стандартизований страховий продукт для страхування площ посівів озимих зернових сільськогосподарських культур з державною підтримкою від сільськогосподарських ризиків на період перезимівлі: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25 листопада 2021 № 385 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1634-21#Text> (дата звернення 30.01.2025).
7. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 9 лютого 2012 року № 4391-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4391-17#Text> (дата звернення 30.01.2025).
8. Про затвердження Порядку надання державної підтримки страхування сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2021 року № 1342 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1342-2021-%D0%BF#n9> (дата звернення 30.10.2024)
9. Про затвердження граничного розміру, структури та порядку застосування страхових тарифів для страхування посівів озимих зернових сільськогосподарських культур з державною підтримкою від сільськогосподарських страхових ризиків на період перезимівлі: постанова Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2021 року № 1285 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1285-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 30.01.2025).
10. Про затвердження граничного розміру, структури та порядку застосування страхових тарифів для страхування майбутнього врожаю цукрового буряку з державною підтримкою від сільськогосподарських страхових ризиків: постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2024 р. № 1228 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1228-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення 11.01.2025).
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 30.01.2025).

УДК 342.7; 342.9; 347.73 (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.9>

Чеховська І. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ ПОСЛУГ З НЕТРАДИЦІЙНОЇ МЕДИЦИНИ

Анотація. У статті на підставі аналізу нормативно-правових актів у досліджуваній сфері обґрунтовано генезис формування і становлення правової основи діяльності з надання послуг у галузі народної та нетрадиційної медицини. Виокремлено чотири етапи його формування: 1998-1999 рр.; 2012-2013 рр. і становлення: 2016-2018 рр. і з 2025 р.

На підставі аналізу понять: «народна медицина», «нетрадиційна медицина», «альтернативна медицина», «інтегративна медицина», «комплементарна медицина» встановлено, що: поняття «нетрадиційна медицина» є значно ширше, ніж «народна медицина» і передбачає, у тому числі, певного автора (свого методу лікування, діагностики); поняття «альтернативна медицина» тотожне поняттю «нетрадиційна медицина» оскільки містить усі складові елементи змісту поняття «нетрадиційна медицина»; поняття «інтегративна медицина» і «комплементарна медицина» є тотожними і поєднують традиційну медичну практику з альтернативними медичними практиками в лікуванні пацієнта, а відтак зміст цих понять є значно ширшим ніж поняття «нетрадиційна медицина».

Встановлено завдяки аналізу нормативно-правової бази у галузі народної і нетрадиційної медицини та змісту основних понять, що вітчизняний законодавець значно звузив коло суб'єктів – надавачів послуг тільки послугами народної медицини, в той час, коли ринок таких послуг є значно ширший за послуги народної медицини.

Визначено суб'єктів – надавачів послуг у галузі народної медицини (цілителів) і нетрадиційної медицини. До них віднесено: лікарів, які освоїли спеціалізацію народна та нетрадиційна медицина і працюють на посаді лікаря народної і нетрадиційної медицини в ліцензованих медичних закладах, або як приватні підприємці, якщо вони одержали ліцензію МОЗ України на медичну практику народна та нетрадиційна медицина; особи, без спеціальної медичної освіти, які одержали спеціальний дозвіл на заняття народною медициною (цілителів), виданий Міністерством охорони здоров'я України або уповноваженим ним органом.

Обґрунтовано доцільність внесення змін: у КВЕД, передбачивши серед видів діяльності, які можуть здійснювати фізичні особи – підприємці платники єдиного податку код і назву медична діяльність з надання послуг народної медицини на першій групі; у ПКУ, зокрема у п. 291.7 ПКУ, передбачивши серед переліку медичну діяльність з надання послуг народної медицини.

Ключові слова: оподаткування, медичні послуги, правове регулювання оподаткування, медична діяльність, нетрадиційна медицина, народна медицина, оподаткування послуг з нетрадиційної медицини, цілителів, КВЕД, фізичні особи – підприємці.

Chekhovska I. V. Legal regulation of taxation of non-traditional medicine services

Abstract. The article, based on the analysis of regulatory legal acts in the studied area, substantiates the genesis of the formation and establishment of the legal basis for the provision of services in the field of folk and alternative medicine. Four stages of its formation are distinguished: 1998-1999; 2012-2013 and establishment: 2016-2018 and from 2025.

Based on the analysis of the concepts: "folk medicine", "non-traditional medicine", "alternative medicine", "integrative medicine", "complementary medicine", it was established that: the concept of "non-traditional medicine" is much broader than "folk medicine" and implies, among other things, a certain author (of its method of treatment, diagnostics); the concept of "alternative medicine" is identical to the concept of "non-traditional medicine" since it contains all the constituent elements of the content of the concept of "non-traditional medicine"; The concepts of "integrative medicine" and "complementary medicine" are identical and combine traditional medical practice with alternative medical practices in the treatment of the patient, and therefore the content of these concepts is much broader than the concept of "non-traditional medicine".

It was established through the analysis of the regulatory framework in the field of folk and non-traditional medicine in the content of the basic concepts that the domestic legislator has significantly narrowed the circle of service providers to only traditional medicine services, while the market for such services is much wider than traditional medicine services.

Subjects – service providers in the field of traditional medicine (healing) and non-traditional medicine have been identified. These include: doctors who have mastered the specialization of traditional and non-traditional medicine and work as a doctor of traditional and non-traditional medicine in licensed medical institutions, or as private entrepreneurs, if they have received a license from the Ministry of Health of Ukraine for medical practice of traditional and non-traditional medicine; persons without special medical education who have received a special permit to engage in traditional medicine (healing) issued by the Ministry of Health of Ukraine or an authorized body.

The expediency of making changes is substantiated: in the KVED, providing among the types of activities that can be carried out by individual entrepreneurs who are payers of the single tax the code and name of medical activity for the provision of traditional medicine services in the first group; in the TCU, in particular in clause 291.7 of the TCU, providing among the list medical activity for the provision of traditional medicine services.

Key words: *taxation, medical services, legal regulation of taxation, medical activity, non-traditional medicine, traditional medicine, taxation of non-traditional medicine services, healing, KVED, individual entrepreneurs.*

Постановка проблеми. Правове регулювання нетрадиційної медицини в незалежній Україні розпочалось з 1998 року, коли було затверджено Наказ Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ) № 36. Метою Наказу було визначено «впорядкування роботи цілителя, який здійснює медичну діяльність в галузі народної та нетрадиційної медицини згідно з Основами законодавства України про охорону здоров'я» [1]. Пункт 4 Загальної частини цього Наказу зобов'язував цілителя здійснювати медичну діяльність під контролем лікаря, а розділ II містив обов'язки і права цілителя і лікаря, під контролем якого цілитель мав здійснювати медичну діяльність в галузі народної та нетрадиційної медицини. Відтак Наказ стимулював до навчання і отримання диплому лікаря з народної та нетрадиційної медицини, а також передбачав контроль з боку МОЗ України за діяльністю цілительів, зобов'язуючи їх отримувати спеціальний дозвіл (ліцензію) на здійснення медичної практики. Згодом затверджено Указ Президента України «Про заходи щодо врегулювання діяльності у сфері НіНМ» (Народної і нетрадиційної медицини – далі НіНМ) [2]. Відповідно до цього Указу МОЗ України повинен був здійснити аналіз реалізації законодавства з питань ведення медичної практики у галузі НіНМ та у випадку необхідності прийняти конкретні пропозиції Кабінету Міністрів (далі – КМУ) України стосовно удосконалення цієї справи; провести переатестацію осіб, яким у визначеному порядку було видано

ліцензії, які дають право на проведення медичної практики у галузі НіНМ, вирішити питання щодо доцільності створення Комітету з питань НіНМ у структурі МОЗ України, який, згодом, було створено у грудні 1998 р. [3]. Комітет з питань НіНМ повинен був здійснювати контроль та координацію за виконанням медичної практики у сфері НіНМ; аналізувати НіНМ, вивчати вплив такої медичної практики на психічне та фізичне здоров'я населення тощо. У 1999 році було створено комісію МОЗ України по переатестації осіб, яким було видано ліцензії на реалізацію медичної практики у галузі НіНМ [4] і було проведено таку переатестацію. Такий підхід був обумовлений численними випадками «шарлатанства» [5; 6; 7] і тим, що методи лікування, які застосовували цілительі, не мали науково доведеної ефективності [8; 9; 10].

У 2012 році було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) № 1145 у якій затверджено Порядок видачі та анулювання спеціального дозволу на заняття народною медициною (цілительством) [11]. Відповідно до цієї Постанови особа, яка не має спеціальної медичної освіти але зареєстрована в установленому законом порядку як фізична особа-підприємець, що має намір займатися народною медициною повинна подати до МОЗ України заяву про видачу спеціального дозволу. Згодом було прийнято ще низку нормативно-правових актів щодо правового регулювання нетрадиційної медицини [12; 13; 14; 15].

Таким чином держава прагнула створити безпекові умови надання послуг з нетрадиційної медицини через дозвільні процедури і контроль за діяльністю фізичних осіб-підприємців, які займаються народною медициною (цілительством). Проте, незважаючи на створені умови, в Україні, за підрахунками Української асоціації народної медицини, поза законом практикують від 12 до 14 тисяч цілительів [16]. Також варто відмітити, що попит на такі послуги щорічно зростає особливо на тлі бідності населення і медичної зокрема, обумовленої війною і неможливістю доступу до медичних послуг, а з іншої – популяризації нових методик відновлення і лікування організму людини [17]. Останні користуються великим попитом в зарубіжних країнах. Так, Компанія McKinsey & Company минулого року оцінила ринок оздоровлення США в \$480 мільярдів, а також відмітила, що він щороку збільшується на 5–10 % [18].

У зв'язку з цим видається доцільним дослідження правового регулювання оподаткування послуг з нетрадиційної медицини і виокремлення напрямів його удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню сутності та особливостей нетрадиційної медицини присвячено наукові праці В.В. Євтушенко, Я.Ф. Радиш, О.В. Клименко, Н.В. Коробцової, В.В. Поканевича, З. Болтаровича, Є.С. Товстухи, В. Шумакова, І. Трахтенберга, В. Гаташа та інших.

Аналіз нормативно-правового забезпечення та дослідження права на заняття НіНМ здійснили В.В. Дудка, О. Дроздова, К. Воронцова, Є.М. Горбань, Д.А. Крілик, Н. Похмурська-Гудим, С.В. Антонов, С.Б. Булеца, М.А. Аніщенко, А. Герц, Л.М. Дешко, Б. Логвиненко, Л.О. Самілик та інші.

Міжнародний та зарубіжний досвід правового регулювання НіНМ представлений у працях В.В. Глуховського, З.С. Черненко, Кертіс Э. Марго, Лестера А. Митчера, Бенвенуто Джаннотти, Валери А. Люкс, Джонатана Бермана, Уинстона Пэррриса, Салахадина Абди, Томаса Д. Челлмана та інших.

Оподаткування діяльності фізичних осіб-підприємців (далі – ФОПів) досліджували українські учені Р.А. Майданик, О.О. Коломієць, О.В. Степанов, С.О. Теньков, Д.В. Заді-

хайло, С.Ф. Покропивний, З.С. Варналій та інші.

Проте, не зважаючи на проведені дослідження, питанням правового регулювання оподаткування послуг з нетрадиційної медицини не приділено уваги у працях згаданих вище учених. У зв'язку з цим, вважаємо обраний напрям дослідження актуальним і доцільним.

Мета статті. Аналіз емпіричних джерел, нормативно-правової бази щодо регулювання оподаткування послуг з нетрадиційної медицини та розробка пропозицій щодо удосконалення законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Обраний напрям дослідження потребує з'ясування понятійно-категоріального апарату. Йдеться, насамперед про доцільність вивчення змісту таких понять як «народна медицина», «нетрадиційна медицина», «альтернативна медицина», «інтегративна медицина», «комплементарна медицина». Наведені поняття останнім часом все частіше використовуються як у науковому середовищі, так і серед практиків. Окрім того, маємо припущення, що вітчизняний законодавець звужив коло суб'єктів – надавачів послуг тільки послугами народної медицини, в той час, коли ринок таких послуг є значно ширший за послуги народної медицини.

На думку академіка Л.А. Пирого «Народна медицина – це складний комплекс, в якому поєдналися позитивні емпіричні знання і засоби лікувальної магії, народні традиції і пізніші елементи, що влились в народну медицину з професіональної, явища широкого міжнародного побутування і досвід місцевих спостережень, нашарування різних епох» [19, с. 177]. Відносно схоже поняття досліджуваного терміну дає З. Болтарович, учений вважає, що це «складний комплекс, в якому поєдналися позитивні емпіричні знання і засоби лікувальної магії, народні традиції і пізніші елементи, що влились в народну медицину з професіональної, явища широкого міжнародного побутування і досвід місцевих спостережень, нашарування різних епох» [20]. В.В. Поканевич та В.І. Первак визначають народну медицину як одну з соціальних форм організації лікування людей. На їх думку, «ця діяльність є творчою, доціль-

ною, загальна мета якої – здоров'я людини» [21, с. 37]. В Інструкції про порядок надання Комітетом з питань народної і нетрадиційної медицини при Міністерстві охорони здоров'я України спеціального дозволу для провадження медичної діяльності в галузі народної і нетрадиційної медицини було зазначено, що «Народна медицина – це сума всіх знань і практичних методів, що застосовуються для діагностики, профілактики і ліквідації порушень фізичної і психічної рівноваги, які спираються винятково на практичний досвід та спостереження, що передаються з покоління в покоління як в усній, так і в письмовій формі» [22]. Законодавець тлумачить народну медицину як «методи оздоровлення, профілактики, діагностики і лікування, що ґрунтуються на досвіді багатьох поколінь людей, усталені в народних традиціях і не потребують державної реєстрації» (ч. 1 ст. 74-1 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [23]).

Виходячи з наведеного вище можна виокремити такі важливі складові поняття як: складний комплекс емпіричних знань і народних традицій; знання, які спираються винятково на практичний досвід та спостереження, що передаються з покоління в покоління; діяльність (методи), яка(які) спрямована(ні) на оздоровлення (лікування) людини; діяльність, яка не потребує державної реєстрації.

Стосовно визначення змісту поняття «нетрадиційна медицина» варто вказати на те, що подекуди до нетрадиційної медицини відносять і народну [24]. На думку окремих фахівців нетрадиційна медицина – це «різні альтернативні методи лікування (цілительі, екстрасенси, лікування травами тощо)» [25]. Законодавцем до 2013 року нетрадиційна медицина визначалась, як «знання та практичні методи народної медицини, які мають певного автора» [22]. Після 2013 року законодавець оперує лише терміном «народна медицина (цілительство)» [12; 13; 14]. Проте варто відмітити, що поняття «нетрадиційна медицина є значно ширше, ніж «народна медицина» і, окрім того, передбачає певного автора (свого методу лікування, діагностики). Отже, такий метод може бути запатентованим відповідно до Закону України «Про

охорону прав на винаходи і корисні моделі» [26]. Також використовують термін «альтернативна медицина». Варто зазначити, що загально визначеного терміну не існує, проте його розуміють як доповнення до традиційної медицини [27; 28]. Проте до неї відносять: акупунктуру, мануальну терапію, остеопатію, фізичні вправи, масаж, йогу, молитовні практики, гіпноз, заняття в групах підтримки, медитацію, ароматерапію, натуропатію, спеціальні дієти або голодування, використання гомеопатичних засобів, фітопрепаратів або біологічно активних добавок, мультівітамінів тощо. Виходячи з наведеного вище можна зробити висновок, що поняття «альтернативна медицина» тотожне поняттю «нетрадиційна медицина», оскільки передбачає, окрім методів народної медицини і авторські методики.

Поряд із поняттям «альтернативна медицина» використовують і поняття «інтергративна або комплементарна медицина». Її розуміють як «поєднання традиційної медичної практики з альтернативними медичними практиками в лікуванні пацієнта» [29; 30], проте науково-обґрунтоване визначення цього поняття відсутнє. На думку практиків це один із підходів в лікуванні, який використовується в комбінації з традиційною медициною або окремо від неї. Її методи можуть бути дуже різноманітними та містити: гомеопатію, акупунктуру, фітотерапію, медитацію і релаксацію, рефлексотерапію тощо. Відтак зміст цього поняття є значно ширшим ніж поняття «нетрадиційна медицина».

Наведене вище дозволяє зробити висновок про звуження кола суб'єктів, що здійснюють медичну практику лише за допомогою послуг з народної медицини. Послуги з нетрадиційної медицини охоплюють значно ширший обсяг таких послуг і, відповідно, суб'єктів їх надання. Відтак видається доцільним доповнення вітчизняного законодавства правовим регулюванням послуг нетрадиційної медицини.

Наразі офіційно займатися народною та нетрадиційною медициною в Україні можуть лікарі, які освоїли спеціалізацію народна та нетрадиційна медицина і працюють на посаді лікаря народної і нетрадиційної медицини

в ліцензованих медичних закладах, або як приватні підприємці, якщо вони одержали ліцензію МОЗ України на медичну практику народна та нетрадиційна медицина. Акцентовано увагу на те, що право на заняття народною медициною (цілительством) мають лише ті особи, без спеціальної медичної освіти, які одержали спеціальний дозвіл на заняття народною медициною (цілительством), виданий Міністерством охорони здоров'я України або уповноваженим ним органом.

Сьогодні в Україні заняття народною і нетрадиційною медициною передбачено в КВЕД 2005: 85.14.0: – діяльність у сфері охорони здоров'я людини. Цей підклас включає: діяльність у сфері охорони здоров'я людини, яка здійснюється не лікарнями, а середнім (парамедичним) персоналом, якому надані юридичні права з догляду за пацієнтами: діяльність акушерок, санітарів, медсестер, персоналу фізіотерапевтичних кабінетів та інших фахівців, що працюють у сфері оптиметрії, гідротерапії, лікувального масажу, трудотерапії, лікування дефектів мовлення, гомеопатії, мануальної рефлексотерапії, голковколювання, *народної медицини*; діяльність спеціалістів *нетрадиційної медицини*, яким законодавчо дозволено лікувати хворих [31].

Отже, виходячи з наведеного вище можемо зробити висновок про розмежування понять українським законодавцем за суб'єктами надання: послуги народної медицини можуть здійснювати особи без вищої медичної освіти. Натомість для фахівців з нетрадиційної медицини важливим є отримання диплому про вищу медичну освіту.

Усі суб'єкти – надавачі послуг як з народної, так і з нетрадиційної медицини, які зареєструвались як приватні підприємці, повинні сплачувати податки. Зазвичай вони можуть обрати спрощену систему оподаткування, обліку та звітності. Проте на практиці виникає питання щодо обрання групи платників єдиного податку (далі – ЄП). Так, законодавцем визначено умови, за якими платники ЄП першої групи можуть займатись лише роздрібним продажем товарів з торговельних місць на ринках та/або надавати побутові послуги населенню (пп.1 п. 291.4 ст. 291 Податкового кодексу України (далі – ПКУ), якщо обсяг їх

доходу протягом календарного року не перевищує 167 розмірів мінімальної заробітної плати [32], а це 1 336 000 грн.

Звертаємо увагу, що серед видів діяльності, що передбачені у КВЕД ДК 009:2010, які можуть здійснювати фізичні особи – підприємці платники єдиного податку на першій групі відсутня інша діяльність у сфері охорони здоров'я. Натомість така діяльність дозволена для фізичних осіб – підприємців – платників ЄП на другій групі (86.9 Інша діяльність у сфері охорони здоров'я; 86.90 Інша діяльність у сфері охорони здоров'я) [33]. Для цієї категорії законодавцем передбачені певні критерії. Такі ФОПи не повинні використовувати найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не повинна перевищувати 10 осіб. Також обсяг доходу не повинен перевищувати 834 розміри мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року (п. 291.4 статті 291 [32], а це 6 672 000 грн. Відтак з 1 січня 2025 року [34] ФОПи першої групи мають сплачувати 2862, 80 грн., а другої – 4160 грн. [35]. Враховуючи наведене вище, вважаємо за доцільне внести зміни у КВЕД передбачивши серед видів діяльності, які можуть здійснювати фізичні особи – підприємці платники єдиного податку код і назву медична діяльність з надання послуг народної медицини на першій групі. Також внести зміни у ПКУ зокрема у п. 291.7 ПКУ передбачивши серед переліку медичну діяльність з надання послуг народної медицини і нетрадиційної (яка за видами і вимогами до суб'єктів-надавачів таких послуг) видається цілком доречною і сприятиме легітимізації послуг народної медицини, а отже і сплаті податків. Також позитивно вплине, на нашу думку, і на ринок послуг з нетрадиційної медицини і на обсяг сплати податків.

Висновки. Протягом 1998-1999 рр. було сформовано правову основу діяльності з надання послуг у галузі народної та нетрадиційної медицини. У 2012-2013 рр. прийнято низку нормативно-правових актів якими удосконалено порядок видачі та анулювання спеціального дозволу на заняття народною медициною (цілительством), порядок видачі

атестаційно-експертного висновку, що підтверджує наявність в особи цілительських здібностей тощо. У цей період акцент зроблено на унормування медичної діяльності з надання послуг народної медицини. Наступний етап удосконалення законодавства у галузі народної медицини (цілительства) розпочався з 2016 року. Це етап характеризується удосконаленням нормативно-правової бази у галузі народної медицини (цілительства) спрямованої на створення безпекових умов надання послуг з нетрадиційної медицини через покращення дозвільних процедур і посилення контролю за діяльністю фізичних осіб-підприємців, які займаються народною медициною (цілительством). З 2025 р. – черговий етап, пов'язаний із змінами у законодавстві щодо діяльності ФОПів, в частині сплати податків і здійснення обов'язкових платежів.

На підставі аналізу понять: «народна медицина», «нетрадиційна медицина», «альтернативна медицина», «інтегративна медицина», «комплементарна медицина» встановлено, що: поняття «нетрадиційна медицина є значно ширше, ніж «народна медицина» і передбачає, у тому числі, певного автора (свого методу лікування, діагностики); поняття «альтернативна медицина» тотожне поняттю «нетрадиційна медицина» оскільки містить усі складові елементи змісту поняття «нетрадиційна медицина»; поняття «інтегративна медицина» і «комплементарна медицина» є тотожними і поєднують традиційну медичну практику з альтернативними медичними практиками в лікуванні пацієнта, а відтак зміст цих понять є значно ширшим ніж поняття «нетрадиційна медицина».

Встановлено завдяки аналізу нормативно-правової бази у галузі народної і нетрадиційної медицини та змісту основних понять, що вітчизняний законодавець значно звузив коло суб'єктів – надавачів послуг тільки послугами

народної медицини, в той час, коли ринок таких послуг є значно ширший за послуги народної медицини.

Визначено суб'єктів – надавачів послуг у галузі народної медицини (цілительства) і нетрадиційної медицини. До них віднесено: лікарів, які освоїли спеціалізацію народна та нетрадиційна медицина і працюють на посаді лікаря народної і нетрадиційної медицини в ліцензованих медичних закладах, або як приватні підприємці, якщо вони одержали ліцензію МОЗ України на медичну практику народна та нетрадиційна медицина; особи, без спеціальної медичної освіти, які одержали спеціальний дозвіл на заняття народною медициною (цілительством), виданий Міністерством охорони здоров'я України або уповноваженим ним органом.

КВЕД 2005: 85.14.0: – діяльність у сфері охорони здоров'я людини відповідно до якого визначається група платників податку також розмежовує послуги народної і нетрадиційної медицини і вимоги до суб'єктів їх надання. Послуги народної медицини можуть здійснювати особи без вищої медичної освіти. Натомість для фахівців з нетрадиційної медицини важливим є отримання диплому про вищу медичну освіту.

Обґрунтовано доцільність внесення змін: у КВЕД, передбачивши серед видів діяльності, які можуть здійснювати фізичні особи – підприємці платники єдиного податку код і назву медична діяльність з надання послуг народної медицини на першій групі; у ПКУ, зокрема у п. 291.7 ПКУ, передбачивши серед переліку медичну діяльність з надання послуг народної медицини.

Перспективним напрямом подальшого дослідження, на нашу думку, є обґрунтування напрямів удосконалення адміністративно-деліктного і цивільного законодавства у досліджуваній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про затвердження Положення про організацію роботи цілителя, який здійснює медичну діяльність у галузі народної та нетрадиційної медицини згідно з Основами законодавства України про охорону здоров'я: Наказ Міністерства здоров'я України від 11.02.1998 р. № 36. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0004-99#Text>
2. Про заходи щодо врегулювання діяльності у сфері НіМ: Указ Президента України від 31.07.1998 року № 823/98. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823/98#Text>

3. Про утворення Комітету з питань НіНМ при МОЗ України: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 04.12.1998 р. № 343. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0343282-98#Text>

4. Про проведення переатестації осіб, яким було видано ліцензії на здійснення медичної практики у сфері НіНМ: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 27.01.1999 р. № 18. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va018282-99#Text>

5. Звичайнісіньке диво: як знахарі та ворожки безкарно оббирають психологічно слабких людей. *Сайт Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/zvyhajnisinke-dyvo-iaak-znakhari-ta-vorozhky-bezkarno-obbyraiut-psykholohichno-slabkykh-liudej/>

6. Споконвіку було слово: Феномен екстрасенсів, цілителів, чаклунів, словом новітніх «чудотворців», або як ще кажуть: шарлатанів. *Сайт Суспільство*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/894808.html>

7. Фітотерапевт допомагає лікувати рак травами та щирою молитвою. *Сайт Волинські новини. Перше інформаційне агентство*. URL: <https://www.volynnews.com/news/health/fitoterapevt-dopomahaye-likuvaty-rak-travamy-ta-shchyroiui-molytvoiu/>

8. Нетрадиційна медицина розквітне? Чого чекати від Роберта Кеннеді-молодшого, який може очолити МОЗ у США. *Сайт LB.ua* URL: https://lb.ua/health/2025/01/25/656753_netraditsiyua_meditsyna_rozkvitne.html

9. МОЗ проти народної медицини. Чи зможуть чиновники заборонити цілителів і знахарок. *Сайт ТСН*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/moz-proti-narodnoyi-medicini-chi-zmozhut-chinovniki-zaboroniti-ciliteliv-i-znaharok-1082730.html>

10. Чеховська І. В. Медичне право України: навчальн. посіб. / І. В. Чеховська. Ірпінь: *Університет ДФС України*, 2020. 480 с.

11. Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціального дозволу на заняття народною медициною (цілительством): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2012 р. № 1145. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145-2012-%D0%BF#Text>

12. Про затвердження Порядку перевірки заяви та документів, поданих для отримання спеціального дозволу на зайняття народною медициною (цілительством): Наказ Міністерства здоров'я України від 23.09.2013 р. № 823. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1944-13#Text>

13. Про порядок видачі атестаційно-експертного висновку, що підтверджує наявність в особи цілительських здібностей: Наказ Міністерства здоров'я України від 23.09.2013 р. № 822. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1943-13#Text>

14. Про організацію роботи фізичних осіб – підприємців, які займаються народною медициною (цілительством): Наказ Міністерства здоров'я України від 16.03.2016 р. № 189. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-16#Text>

15. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 р. № 285. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-%D0%BF#Text>

16. Тест на шарлатанство. *Сайт Львівський портал*. URL: <https://portal.lviv.ua/uncategorized/2007/04/05/132656>

17. Що таке біохакинг, чи може він нашкодити і як знайти безсмертя. *Сайт ELLE*. URL: <https://elle.ua/krasota/fitness/shcho-take-biohaking-chi-mozhe-vin-nashkoditi-i-yak-znayti-bezsmertya/>

18. Нетрадиційна медицина розквітне? Чого чекати від Роберта Кеннеді-молодшого, який може очолити МОЗ у США. *Сайт LB.ua* URL: https://lb.ua/health/2025/01/25/656753_netraditsiyua_meditsyna_rozkvitne.html

19. Пиріг Л. Медицина і українське суспільство. Збірка медико-публіцистичних праць. К.: *Б.В.*, 1998. 472 с.

20. Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика. К.: *Абрис*, 1984. 320 с.

21. Поканевич В.В., Первак В.І. Теоретичні аспекти народної медицини: навч. посібн. К.: *Noraprint*, 2005. 80 с.

22. Про надання спеціального дозволу на медичну діяльність у галузі народної і нетрадиційної медицини: Наказ Міністерства здоров'я України від 10.08.2000 р. № 195. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0150-01#Text>

23. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закону України від 19.11.1992. № 2801-XII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

24. Загальна терапія: народна і традиційна медицина. *Сайт Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.* URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/2803>

25. Питання традиційної та нетрадиційної медицини обговорили на засіданні English Speaking Club. *Сайт Буковинський державний медичний університет.* URL: https://www.bsmu.edu.ua/actual_events/6763-pitannya-traditsiynoi-ta-netraditsiynoi-meditsini-obgovorili-na-zasidanni-english-speaking-club/

26. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 р. № 3687-XII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>

27. Complementary and alternative medicine. *Website NHS.* URL: <https://www.nhs.uk/conditions/complementary-and-alternative-medicine/>

28. Як ставитися до альтернативної медицини? *Сайт Медичний дім ODREX.* URL: <https://odrex.ua/ua/yak-stavitisya-do-alternativnoyi-medicini/>

29. Комплементарна медицина та її популярність. *Сайт NANO-MED.* URL: <https://apteka.nano-med.com.ua/ua/articles/komplementarna-medicina-ta-yiyi-populyarnist.html>

30. Інтегративний підхід в лікуванні. *Сайт Лісова Поляна.* URL: <https://www.lisovapoliana.com.ua/methods/integrativniy-pidhid-v-likuvanni>

31. КВЕД – 2005 підклас 85.14.0. Інша діяльність у сфері охорони здоров'я. URL: https://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2005/85/14/KVED05_85_14_0.html

32. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010. № 2755-VI. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

33. Перелік КВЕД, які можуть використовувати ФОП на єдиному податку I та II групи. *Сайт Аутсорсингова компанія «Надійний бізнес».* URL: <https://2-yurist.in.ua/novini/perelik-kved-yaki-mozhut-vikoristovuvati-fop-na-edinomu-podatku-i-ta-ii-grupi.html>

34. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану: Закон України від 10.10.2024 р. № 4015-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4015-IX#Text>

35. Які податки буде платити ФОП у 2025 році: ЄСВ, єдиний податок та військовий збір. *Сайт 7eminar.ua.* URL: <https://7eminar.ua/events/4276/9644>

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.10>

Скоробагатько А. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Національного університету «Одеська морська академія»

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДДІВ І ПРОКУРОРІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ
СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Анотація. Публікація присвячена розгляду питання оптимізації умов призначення спеціальних пенсій суддям та прокурорам. Аналіз соціальної спрямованості чинного пенсійного законодавства підтверджує його невідповідність, у першу чергу, принципу соціальної справедливості, що викликає соціальну напруженість в суспільстві та зумовлює невдоволення громадян соціальною політикою держави. Зазначено, що сьогодні збережено право на відмінні умови пенсіонування суддів та прокурорів, яким встановлено привілейоване пенсійне забезпечення, відмінне від загально-правового регулювання призначення пенсій, що призвело до застосування необґрунтованої диференціації у цьому питанні. Визначено, що соціальна справедливість – це морально-правова категорія, а заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості.

З'ясовано, що порушення засад справедливості найчастіше відбувається в умовах суспільно-політичних та економічних криз, військових конфліктів, природних катаклізмів. Серед чинників, що порушують баланс пенсійної системи та руйнують соціальну справедливість у цій сфері, є, зокрема, егоїстичне бажання окремих верств службовців відстоювати власні інтереси за рахунок інтересів суспільства. Відзначено наявність хибної практики, коли окремі поліцейські, судді та прокурори збільшують свої пенсійні виплати судовими рішеннями, що відмінняє законодавчо визначене обмеження максимального розміру пенсій, та дозволяє їм отримувати пенсії без урахування верхньої межі.

Аргументовано, що спеціальні пенсійні норми мають забезпечувати вищі соціальні стандарти, але вони не повинні бути дискримінаційними у порівнянні з умовами пенсійного забезпечення, закріпленіми у загальній пенсійній системі. Запропоновано прийняти Закон України «Про страхове професійне пенсійне забезпечення». Наступним кроком реформування пенсійної системи має стати впровадження нового пенсійного законодавства, яке повністю ліквідує різні принципи нарахування пенсій. Таким нормативним актом має стати Пенсійний кодекс України.

Ключові слова: пенсії прокурорам та суддям, соціальна справедливість, спеціальне пенсійне законодавство.

Skorobahatko A. V. Pension provision of judges and prosecutors through the prism of the principle of social justice

Abstract. The publication is devoted to the issue of optimizing the conditions for granting special pensions to judges and prosecutors. The analysis of the social orientation of the current pension legislation confirms its inconsistency, primarily with the principle of social justice, which causes social tension in society and leads to public dissatisfaction with the social policy of the State. It is noted that today the right to different pension conditions for judges and prosecutors is preserved, and they are granted a privileged pension provision which differs from the general legal regulation of pensions, which has led to the application of unjustified differentiation in this matter. It is determined that social justice is a moral and legal category, and social protection measures should embody the ideas of social solidarity and justice.

It has been found that violations of the principles of justice occur most often in the context of socio-political and economic crises, military conflicts, and natural disasters. Among the factors that disturb the balance of the pension system and destroy social justice in this area is particularly the selfish desire of certain segments of employees to defend their own interests at the expense of the interests of society. It is noted that there is a vicious practice when some police officers, judges and prosecutors increase their pension payments by court

decisions, which removes the legal limit on the maximum amount of pensions and allows them to receive pensions without taking into consideration an upper limit.

It is argued that special pension provisions should ensure higher social standards, but they should not be discriminatory compared to the conditions of pension provision in the general pension system. It is proposed to adopt the Law of Ukraine "On Insurance Professional Pensions". The next step in reforming the pension system should be the introduction of new pension legislation that will completely eliminate different principles of pension calculation. The Pension Code of Ukraine should become such a regulatory act.

Key words: *pensions for prosecutors and judges, social justice, special pension legislation.*

Постановка проблеми. В Україні з моменту проголошення незалежності і до цього часу триває складний процес реформування пенсійного законодавства і, зокрема, такої його важливої складової, як спеціальне пенсійне законодавство. Водночас мають місце як певні здобутки в удосконаленні діючої системи пенсійного забезпечення, так і наявні недоліки, насамперед у підходах до умов призначення спеціальних пенсій.

Сьогодні ще збережена значна кількість категорій осіб, яким закріплено окремі умови пенсійного забезпечення відмінні від загально-правового регулювання. Це зумовило надмірну диференціацію в законодавстві та поставило на перший план питання про необхідність пошуку шляхів його уніфікації. У цьому аспекті є доцільним дослідження сучасного стану правового регулювання спеціального пенсійного забезпечення.

Представлена стаття є продовженням правових досліджень, започаткованих автором у низці публікацій [1, 2], та має за мету поглиблення уявлень про спеціальне пенсійне забезпечення суддів і прокурорів та визначення подальших шляхів його реформування через призму принципу соціальної справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Організаційні, правові, економічні та інші аспекти державного регулювання у сфері пенсійного забезпечення досліджувалися в наукових працях Н. Болотіної, Т. Колєсник-Омельченко, І. Михайлової, С. Прилипка, С. Синчук, Б. Сташківа, К. Федчишиної, Н. Хуторян, М. Шумила та ін. Не применшуючи значних здобутків науковців, зауважимо, що в сучасних умовах в Україні досить актуальною є потреба комплексного вдосконалення правової основи регулювання у сфері спеціального пенсійного забезпечення. Це зумовлено тим, що правовідносини, які існу-

ють у цій сфері, не були до кінця врегульовані як у мирний час, так і у воєнний період.

Мета статті. Метою наукового дослідження є оцінка ролі принципу справедливості у спеціальному пенсійному забезпеченні, зокрема визначення особливостей правового регулювання пенсійних виплат суддів і прокурорів, на основі чого сформулювати низку пропозицій спрямованих на вдосконалення спеціального законодавства, яке регулює правовідносини у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України виділяє окремі категорії громадян, які потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави. До таких, зокрема, належать особи, яким пенсії призначаються за нормами спеціальних законів. Варто відзначити, що починаючи з 1991 року в Україні було прийнято понад 20 спеціальних законів, що спричинило появу у солідарній пенсійній системі цілого блоку спеціального пенсійного законодавства, яке визначало пенсійне забезпечення окремих категорій осіб (державних службовців, науковців, народних депутатів, прокурорів, суддів та ін.). Такий підхід часто обґрунтовувався особливістю професійних обов'язків цих осіб, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, жорсткими вимогами до дисципліни, певним обмеженням конституційних прав і свобод. Проте, норми цих законів, як вірно стверджує М. Шумило, визначали відмінний від загального порядок обчислення, призначення та перерахунок пенсії, закріпивши значну необґрунтовану диференціацію. Негативною ознакою надмірної безпідставної диференціації пенсійного забезпечення було також те, що вона була позбавлена об'єктивних підстав та критеріїв. Наслідком такої недалекоглядної нормотворчості стало узаконення дискримінації одних суб'єктів пенсійних правовідносин перед іншими [3, с. 302]. Введені новації

у пенсійне забезпечення не сприймалася суспільством, а тим більше не відповідали суті принципу соціальної справедливості, оскільки держава законодавчо визначила систему відмінних організаційно-правових умов для різних категорій громадян при реалізації ними права на пенсію. Впровадження у низці законів спеціальних норм призвело до надмірної диференціації у пенсійному забезпеченні. В основу диференціації законодавець застосував тільки такий критерій, як – специфіка професії працівника.

Такий підхід виявився невірним, оскільки порушувалася головна ідея права – його соціальне призначення як регулятора суспільних відносин, що виражається в єдності загально-соціальних і особистих інтересів. Очевидно, що діюче пенсійне законодавство не забезпечувало: по-перше, необхідні умови для ефективного правового регулювання в даній сфері; по-друге, виконання суспільного завдання щодо забезпечення добробуту громадян [4, с. 291]. На жаль, спеціальні норми забезпечували добробут лише окремих категорій службовців і потребували істотних змін та впровадження нових підходів у пенсійному забезпеченні. Тому норми більшості законів з часом були скасовані.

Реформуючи пенсійне законодавство варто розуміти, що мета будь-якої соціальної реформи полягає в тому, щоб ліквідувати соціальну напругу, встановити злагоду в суспільстві, подолати соціальну несправедливість і створити законодавство, яке стимулюватиме прогрес і гарантуватиме забезпечення захисту й підтримки тим, хто їх потребує [5, с. 265]. Тому цілком логічною є точка зору В. А. Рудика, що в умовах сучасного стану пенсійного забезпечення, недосконалості його механізму надзвичайної актуальності набуває принцип соціальної справедливості в цій сфері [6, с. 283]. Взагалі, інтерес до питання справедливості найбільше зростає в часи криз і перемін, зміни традицій і цінностей. Сучасна ж епоха для нашої країни є періодом глобальних змін (у тому числі суттєві зміни відбуваються і в системі пенсійного забезпечення), і в цьому процесі соціальна справедливість, як суспільно-значима категорія, мала б займати особливе місце в зако-

нодавстві, що визначає умови призначення спеціальних пенсій.

Коротко проаналізуємо сучасний стан пенсійного забезпечення та рівень його ефективності. Зокрема зупинимось на окремих аспектах пенсійного забезпечення суддів та прокурорів.

Нині для українців, які виходять на пенсію за загальними правилами, середній розмір пенсії становить близько 5,6 тисяч гривень. Однак більшість пенсіонерів (6,4 мільйона із 10,3 мільйона) отримують менше ніж 5 тисяч гривень на місяць, що є меншим за фактичний прожитковий мінімум. Розмір пенсійних виплат громадян складає 30 – 40% від заробітної плати. У 2025 році верхня межа пенсій у солідарній системі становить 23 610 грн.

В той же час пенсія суддів відповідно до ст. 142 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» становить мінімум 50% від заробітної плати, з можливістю збільшення на 2% за кожен рік роботи понад 20 років, до 90% від зарплати судді. У 2024 році середня пенсія суддів в Україні зросла до 106 057 гривень, а деякі судді отримують понад 200 тисяч гривень щомісяця [7]. Варто підкреслити, що обмеження верхньої межі пенсій для суддів взагалі Законом не визначено.

Друга привілейована категорія пенсіонерів – прокурори, згідно зі ст. 86 Закону України «Про прокуратуру» мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років незалежно від віку за умови, що на день звернення вислуги років не менше 25 років, у тому числі стажу роботи на прокурорських посадах не менше 15 років. Однак, якщо прокурор має інвалідність, йому достатньо всього 10 років стажу. Прокурорам пенсія призначається в розмірі 60 % від суми їхньої заробітної плати, до якої включаються всі види оплати праці, з яких було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Верхня межа пенсій для прокурорів як і для суддів Законом не передбачена.

Окрім зазначеного, сьогодні має місце негативна практика, коли окремі службовці, насамперед, судді та прокурори, збільшують свої пенсійні виплати судовими рішеннями, що дозволяє їм отримувати пенсії без верхньої межі, а розміри пенсій суд-

дям часто перевищують 90% від заробітної плати судді.

Таким чином, можна констатувати, що при визначенні розмірів пенсії, нині чинне законодавство встановлює суттєву диференціацію. Відмінності між розмірами пенсій, призначених на загальних підставах, і пенсіями, призначених за нормами спеціальних законів, різняться у десятки разів. Такі реальності підтверджують функціонування в Україні змішаної багаторівневої пенсійної системи, коли поряд з трирівневою системою пенсійного страхування існує привілейована система спеціального пенсійного забезпечення.

Враховуючи негативне ставлення суспільства до надвисоких розмірів спеціальних пенсій, депутати вчергове мають намір реформувати пільгове пенсійне законодавство з метою уніфікувати умови призначення пенсій для всіх категорій громадян. Нині у Верховній Раді України опрацьовуються два альтернативні законопроекти. Перший проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих питань пенсійного забезпечення працівників прокуратури», направлений І. Совсун, передбачає внесення змін до окремих положень щодо пенсійного забезпечення працівників прокуратури, зокрема зрівняння розмірів пенсій по інвалідності, що призначаються прокурорам з розмірами пенсій інших категорій громадян. Крім цього, авторка пропонує провести повторну перевірку встановлення прокурорам груп інвалідності, з метою виявлення можливих порушень [8]. Також цілком логічною вважаємо ініціативу авторки проєкту щодо визначення умов повернення сум пенсій, виплачених надміру внаслідок зловживань

Другий законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо пенсійного забезпечення окремих категорій працівників (службовців)» ініціює Г. Третякова. У ньому передбачено більш комплексний підхід до реформування пенсійного законодавства, зокрема рекомендується встановлення єдиних умов для перерахунку пенсій, незалежно від закону, за яким обчислюється пенсія, а також впровадження єдиних умов призначення пенсій за вислугу років – після звільнення з посади/служби. Авторка пропонує

Кабінету Міністрів України внести на розгляд Верховної Ради України законопроект про запровадження з 1 липня 2026 року професійної пенсійної системи з елементами накопичення для працівників прокуратури, суддів, службовців правоохоронних органів, органів оборони України та антикорупційних органів. Для цих службовців максимальний розмір пенсії, на думку авторки, не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, встановлених для осіб, які втратили працездатність [9]. Загалом, з такими ініціативами Г. Третякової можна погодитись.

Слід зазначити, що вже з 1 січня 2025 року Постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 2025 р. № 1 Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану передбачені певні обмеження розмірів спеціальних пенсій. Так відповідно до ст.46 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» Кабінет Міністрів України у період воєнного стану у 2025 році постановив пенсії, призначені чи перераховані розмір яких перевищує 10 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, виплачувати із застосуванням коефіцієнтів до відповідних сум перевищення [10]. У цій же Постанові затверджений механізм застосування понижувальних коефіцієнтів щодо виплати пенсій.

Зокрема, обмеження стосуватиметься громадян, яким пенсії призначені чи перераховані згідно із Митним кодексом України, законами України «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про статус народного депутата України», «Про Національний банк України», «Про Кабінет міністрів України», «Про дипломатичну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про судову експертизу», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», постановою Верховної Ради України «Про затвердження Положення про помічника-

консультанта народного депутата України». Цілком справедливим вважаємо положення про те, що обмеження не застосовуються до пенсій осіб, які брали безпосередню участь в АТО та забезпеченні її проведення, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримуванні збройної агресії РФ. Однак ці правові новели не дали того довгоочікуваного результату щодо оптимізації соціальних пенсій, на який сподівалося суспільство.

Нам також не зрозуміло чому у переліку нормативних актів, визначених у Постанові, відсутній Закон України «Про статус суддів і судоустрій», чому до пенсій суддів не застосовуються обмеження? Суспільство має право знати мотивацію такого ганебного і несправедливого рішення, особливо з огляду на те, що саме судді отримують значно вищі пенсійні виплати порівняно з іншими категоріями пенсіонерів. Застосування ж несправедливих диференційованих норм стає фінансовим тягарем для пенсійної системи країни, яка функціонує на засадах солідарності.

Враховуючи складну ситуацію з фінансуванням виплати пенсій, вважаємо доцільним ввести такі обмеження не тільки на період воєнного стану, а до того часу коли стабілізується бюджет ПФУ і коли вищевказані державні органи своєю працею повернуть довіру суспільства. У даному випадку наша позиція ґрунтується на тому, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Отже, зміна механізму нарахування певних видів соціальних виплат та допомоги є конституційно допустимою [11].

Однак автор цієї статті має дещо інше бачення вдосконалення спеціального пенсійного законодавства, яке б допомогло відмовитися від ганебної практики визначення розміру пенсії за рішенням суду. Зокрема, доцільно на сучасному етапі для встановлення рівного підходу до призначення спеціальних пенсій прийняти Закон України

«Про страхове професійне пенсійне забезпечення» в якому закріпити окремий блок для службовців силових структур і осіб, які виконують суспільно значущі функції, з подальшим перенесенням його до Пенсійного кодексу України. Важливо, щоб при подальшому реформуванні пенсійного законодавства враховувалися особливості праці таких осіб, зміст спеціальних пенсійних норм має містити більш високі соціальні гарантії, але не бути дискримінаційним у порівнянні із загальною пенсійною системою [12, с. 512]. Вирішення у такий спосіб цього питання відповідатиме світовій практиці, адже у багатьох країнах існують окремі програми соціального забезпечення працівників державної служби, як додаткова компенсація за виконання певних видів роботи, що передбачають надзвичайно високу відповідальність, особливі умови праці та обмеження можливості додаткової зайнятості [13, с. 281].

На часі визначити рівні умови пенсійного забезпечення для військовослужбовців, поліцейських, суддів, працівників прокуратури (тобто ліквідувати так званий «пенсійний розрив»). У Законі України «Про страхове професійне пенсійне забезпечення» варто звернути увагу на необхідність уніфікації умов, що стосуються механізму обчислення заробітку для призначення спеціальних страхових пенсій. На наш погляд, розрахунок заробітку для нарахування пенсій має здійснюватися на умовах визначених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Для розрахунку професійних пенсій доцільно застосувати порядок, визначений для військовослужбовців та працівників поліції. Максимальний розмір пенсії доцільно визначити на рівні 75 % від заробітної плати, але не більше 15 прожиткових мінімумів для непрацевдатних осіб [1, с. 480-481].

Безсумнівно, диференціація в законодавстві про пенсійне забезпечення не повинна суперечити ідеї соціальної рівності і справедливості, оскільки відмінності в пенсійному забезпеченні мають своєю метою не просто створення пільг певним категоріям працівників, а й повинні відображати в нормах права ті критерії, які сприймає суспільство та в яких зацікавлена держава.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз чинного спеціального пенсійного законодавства підтверджує його невідповідність принципу соціальної справедливості, що, в свою чергу, спричиняє напруження в суспільстві та викликає незадоволення громадян політикою держави у соціальній сфері.

Наша позиція залишається незмінною в тому, що побудова сучасної пенсійної системи можлива тільки у поєднанні єдиних підходів із виваженим диференційованим регулюванням призначення пенсій і з дотриманням у цій царині принципу справедливості. Як можливий варіант (ця пропозиція потребує додаткового аналізу), для осіб професійна діяльність яких регламентується спеціальним законодавством, до прийняття Закону України «Про страхове професійне пенсійне забезпечення», при обчисленні розміру пенсії, на певний час варто запровадити в рамках першого рівня пенсійної системи єдиний механізм нарахування пенсій. Максимальний розмір пенсії встановити на рівні не більше 15 прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб з одночасним врегулюванням додаткового пенсійного забезпечення в рамках другого рівня пенсійної системи за рахунок відрахувань на індивідуальні пенсійні рахунки.

В сучасних умовах реформуючи пенсійне законодавство, визначаючи умови розрахун-

ків пенсійних виплат важливо враховувати соціально-економічні можливості держави, проте їх розміри мають забезпечувати конституційне право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, гарантоване ст. 48 Основного закону держави – Конституції України.

При подальшому реформуванні пенсійної системи необхідно виходити з того, що норми Конституції визначають у пенсійному забезпеченні єдині підходи для всіх громадян і тим самим гарантують забезпечення єдності правового регулювання. але це не є підставою для спрощеного підходу, спрямованого на відмову від диференціації у пенсійних правовідносинах. У перспективі державі доцільно гармонізувати загальне та спеціальне пенсійного забезпечення, що є умовою соціальної стабільності та соціальної справедливості в демократичній, правовій та соціальній державі. Пенсійне законодавство має бути систематизовано, уніфіковано та кодифіковано в одному документі – Пенсійному кодексі України. Це відповідальне завдання як суспільства, так і держави. Важливо закріпити рівні для всіх підстави виникнення права на пенсію, затвердити єдиний механізм розрахунку середнього заробітку як основи для обчислення розміру пенсії, а також визначити справедливе співвідношення мінімального і максимального розмірів пенсії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Скоробагатько А.В. Єдність та диференціація правового регулювання пенсійного забезпечення в Україні: монографія. К.: «Освіта України», 2019. 580 с.
2. Скоробагатько А.В. Питання спеціального пенсійного забезпечення в Україні / *Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики*: Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції НУ «ОМА». Одеса: НУ «ОМА», 22 квітня 2021 р. С. 254-257.
3. Шумило М.М. Конкуренція принципу соціальної справедливості у пенсійному забезпеченні у часі. *Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства* : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2015. С. 302-304.
4. Скоробагатько А. В. Реформування пенсійного законодавства в Україні: сучасні виклики. *Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства* : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2015. С. 290-293.
5. Ярошенко О. М. Солідарність засаднича категорія соціального забезпечення. *Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства* : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2015. С. 265
6. Рудик В. А. Щодо проблеми реалізації принципу соціальної справедливості в пенсійному забезпеченні в умовах реформування соціального законодавства України. *Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства* : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : ХНУВС, 2015. С. 283. С. 283-286.
7. Рекордні виплати: у кого з українських суддів найвищі пенсії. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/economy/yaki-pensiyi-ukrayinskih-suddiv-yak-voni-narahovuyutsya_n2718374 (дата звернення: 13.02.2025).
8. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих питань пенсійного забезпечення працівників прокуратури» [Електронний ресурс]. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/3b4db2c7-59b1-4fff-8700-0053ed201f01](https://itd.rada.gov.ua/3b4db2c7-59b1-4fff-8700-0053ed201f01) (дата звернення: 13.02.2025).
9. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо пенсійного забезпечення окремих категорій працівників (службовців)» [Електронний ресурс]. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/45126> (дата звернення: 13.02.2025).
10. Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-p#Text> (дата звернення: 13.02.2025).
11. Конституційний Суд України | Офіційний вебсайт. *Конституційний Суд України | Офіційний вебсайт*. URL: <https://ccu.gov.ua/index.php> (дата звернення: 13.02.2025).
12. Шумило М.М. Реформування пенсійної системи України: нові виклики – старі проблеми. *Актуальні проблеми трудового права і права соціального забезпечення*: тези доп. та наук. повідомл. учасн. V Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 27-28 вересня 2013 р.) . / за ред. В.В. Жернакова. Харків: Право, 2013. С. 509-513.
13. Сташків Б.І. Право соціального забезпечення. Особлива частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2018. 1092 с.

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 340.134

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.11>

Горішній О. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правових дисциплін
Херсонського інституту
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Грінь А. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правових дисциплін
Херсонського інституту
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Мкртчян Р. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правових дисциплін
Херсонського інституту
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. Стаття присвячена науковому дослідженню поняття юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства. Встановлено, що юридична відповідальність визначається як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників (фізичних і юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. В аграрному праві юридична відповідальність є комплексним правовим інститутом, що охоплює систему різногалузевих норм, які закріплюють види та порядок застосування заходів за порушення аграрного законодавства. Юридична відповідальність за аграрні правопорушення поділяється види за галузевою ознакою, а саме на адміністративну, кримінальну, майнову, дисциплінарну, матеріальну. Визначено, що юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства – це є комплексний міжгалузевий інститут до складу якого входять юридичні норми, що закріплюють види та засоби, порядок застосування заходів за порушення у сільськогосподарському виробництві. Види й засоби відповідальності порушників норм аграрного законодавства врегульовані нормами різних галузей права. Вони мають міжгалузеву або загально-правову сферу дії, тому їх активно застосовують з метою охорони правопорядку в аграрному секторі економіки. Встановлено, що підставою відповідальності є порушення правил поведінки, що аграрні правовідносини. Тобто, наявність протиправного діяння і наявність вини щодо скоєного правопорушення. Крім того, підставою застосування юридичної відповідальності за порушення норм аграрного права слід назвати і правозастосовний акт винесений відповідним уповноваженим органом (наказ, постанова, вирок тощо). Визначено, що за вчинені правопорушення, законодавством передбачено такі види юридичної відповідальності: дисциплінарна, матеріальна, майнова, адміністративна, кримінальна. Зроблено висновок, що під час застосування юридичної відповідальності перед суб'єктами уповноваженими на застосування норм права стоїть завдання щодо вирішення питання який саме вид юридичної відповідальності слід засотувати і чи це дозволить досягти мети з якою вона застосовується до правопорушника. Тобто, під час визначення видів і заходів відповідальності враховується багато факторів, головним з яких виступає яке саме неправомірне діяння вчинено.

Ключові слова: юридична відповідальність, аграрне законодавство, правопорушення, сільськогосподарський кооператив, фермерське господарство, стягнення, проступок, підстава відповідальності.

Horishniy O. O., Grin A. A., Mkrtchyan R. S. Legal liability for violation of agricultural legislation

Abstract. The article is devoted to the scientific study of the concept of legal liability for violation of agrarian legislation. It is established that legal liability is defined as a type of social liability, the essence of which is the application of sanctions provided for by law to offenders (individuals and legal entities), which are provided for by law and are enforced by the state. In agrarian law, legal liability is a complex legal institution that encompasses a system of multi-branch norms that establish the types and procedure for applying measures for violation of agrarian legislation. Legal liability for agrarian offenses is divided into types by industry, namely, administrative, criminal, property, disciplinary, material. It is determined that legal liability for violation of agrarian legislation is a complex inter-branch institution that includes legal norms that establish the types and means, the procedure for applying measures for violations in agricultural production. Types and means of liability of violators of agrarian legislation are regulated by norms of various branches of law. They have an inter-branch or general legal scope, therefore they are actively used to protect law and order in the agrarian sector of the economy. It has been established that the basis for liability is a violation of the rules of conduct, that is, agrarian legal relations. That is, the presence of an illegal act and the presence of guilt in relation to the committed offense. In addition, the basis for applying legal liability for violation of the norms of agrarian law should be called a law enforcement act issued by the relevant authority (order, resolution, verdict, etc.). It has been determined that for committed offenses, the legislation provides for the following types of legal liability: disciplinary, material, property, administrative, criminal. It has been concluded that when applying legal liability, the subjects authorized to apply the norms of law face the task of resolving the issue of what type of legal liability should be imposed and whether this will allow achieving the goal for which it is applied to the offender. That is, when determining the types and measures of liability, many factors are taken into account, the main one of which is what kind of illegal act was committed.

Keywords: *legal liability, agrarian legislation, offense, agricultural cooperative, farm, recovery, misdemeanor, basis for liability.*

Вступ. Одним із засобів забезпечення законності і правопорядку є юридична відповідальність і на сьогодні можна стверджувати, що це найефективніший з інструментів, що має державно-владний характер. Всі сфери суспільний відносин, які врегульовані нормами права передбачають юридичну відповідальність в тому числі це стосується аграрних правовідносин. Оскільки предмет аграрних правовідносин складається з взаємопов'язаних організаційно-управлінських, земельних, трудових та інших відносин, то їх різноманітність свідчить про те, що підстав для виникнення правовідносин відповідальності більш ніж вистачає. Джерела права, що регулюють аграрні правовідносини виражені у формі законів та підзаконних нормативно-правових актів. У своїй діяльності суб'єкти аграрних правовідносин досить часто вчиняють правопорушення, що є порушенням аграрного законодавства і стає підставою для притягнення їх до різних видів юридичною відповідальності. Тому, на нашу думку інститут юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства вимагає окремого аналізу і дослідження.

Метою статті є визначення на основі аналізу чинного законодавства та поглядів вчених особливостей юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням інституту юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства присвячені праці таких вчених як Ю.П. Битяк, Н. С. Гавриш, І. П. Голосніченко, Л. В. Коваль, А.Т. Комзюк, В. К. Колпаков, Д. М. Овсянко, О. І. Остапенко, А. М. Шульга та інші.

Виклад основного матеріалу. У правовій науці юридична відповідальність визначається як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників (фізичних і юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою.

Крім того, серед вчених є різні погляди на визначення даного інституту, але в цілому вони мають більше спільного ніж відмінного.

Так, на думку О.Ф. Скакун «Юридична відповідальність – передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпіти від примусового державно-владного позбавлення благ психологічного, організаційного або майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення» [2, с. 464].

С.В. Бобровник стверджує, що «Юридична відповідальність – це застосування в особли-

вому процесуальному порядку до особи, що вчинила правопорушення, засобів державного примусу, що передбачені санкцією правової норми» [1, с. 293].

Юридична відповідальність настає за порушення аграрного законодавства та являє собою комплексний правовий інститут, який складається із сукупності правових норм, котрі закріплюють види юридичної відповідальності. Ці норми мають міжгалузеву сферу дії, їх активно застосовують для охорони правопорядку в аграрному секторі економіки. Юридична відповідальність полягає в установленні для правопорушника певних негативних наслідків, слугує відновленню порушених прав і нерозривно пов'язана з негативною реакцією держави на правопорушення і на суб'єкта, що винний у вчиненні порушення [3, с. 134].

В аграрному праві юридична відповідальність є комплексним правовим інститутом, що охоплює систему різногалузевих норм, які закріплюють види та порядок застосування заходів за порушення аграрного законодавства. Юридична відповідальність за аграрні правопорушення поділяється на види за галузевою ознакою, а саме на адміністративну, кримінальну, майнову, дисциплінарну, матеріальну.

Підставою відповідальності є порушення правил поведінки, що регулюють здійснення виробничо-господарської та іншої діяльності суб'єктів аграрного підприємництва. Тобто, аграрне право в питанні визначення підстав відповідальності встановлює наявність в діянні особи порушення норм аграрного законодавства. Це, на нашу думку, пряма вказівка на наявність у діянні особи, вини щодо скоєного правопорушення. Крім того, підставою застосування юридичної відповідальності за порушення норм аграрного права слід назвати і правозастосовний акт винесений відповідним уповноваженим органом (наказ, постанова, вирок тощо).

Під час застосування юридичної відповідальності перед суб'єктами уповноваженими на застосування норм права стоїть завдання щодо вирішення питання який саме вид юридичної відповідальності слід засотувати і чи це дозволить досягти мети з якою вона засто-

совується до правопорушника. Тобто, під час визначення видів і заходів відповідальності враховується багато факторів, головним з яких виступає яке саме неправомірне діяння вчинено.

Слід погодитись з Т.В. Дуюною, що суб'єктами відповідальності за порушення аграрного законодавства виступають власники особистих селянських господарств, та інші працівники сільськогосподарського виробництва, громадяни, що ведуть фермерське господарство, а також сільськогосподарські організації (підприємства, кооперативи, товариства тощо), основним видом діяльності яких є виробництво і реалізація сільськогосподарської продукції. Правопорушення, які вчиняють ці суб'єкти, можуть бути порушенням правопорядку, передбаченого нормами різних галузей права, а також мати аграрно-правовий характер. Крім того, Т.В. Дуюнова зазначає, що забезпечення правопорядку в сільськогосподарському виробництві (господарське використання земельних ділянок, захист майнових та інших прав сільськогосподарських товаровиробників, охорона соціальних прав сільських мешканців) здійснюється не тільки за допомогою норм аграрного законодавства, а також заходами, що містяться в нормах цивільного, трудового, фінансового, адміністративного, кримінального законодавства [4, с. 27].

Так, до неправомірних діянь, що суперечать нормам аграрного законодавства, належать:

– екологічні правопорушення (порушення приписів про поліпшення сільськогосподарських земель, охорону ґрунтів та інших природних ресурсів, що використовуються в сільському господарстві);

– порушення організаційних основ і правил ведення сільськогосподарського виробництва (недодержання правил внутрішнього розпорядку, ветеринарних правил обслуговування тварин, правил і норм техніки безпеки та виробничої санітарії, охорони здоров'я працівників сільськогосподарських підприємств);

– заподіяння збитків майну сільськогосподарських підприємств.

Залежно від сфери аграрних правовідносин і наслідків завданих правопорушенням,

визначається вид юридичної відповідальності. Як зазначалося вище за вчинені правопорушення чинне законодавство передбачає такі види юридичної відповідальності: дисциплінарна, матеріальна, майнова, адміністративна, кримінальна. Доцільним буде розкрити кожен із зазначених видів.

Дисциплінарна відповідальність. Дисциплінарна відповідальність членів сільськогосподарських організацій і осіб, що працюють за трудовими договорами, за певні порушення організації праці, правил внутрішнього розпорядку врегульована трудовим і аграрним законодавством.

Заходами дисциплінарного стягнення за порушення трудової дисципліни відповідно до ст. 147 КЗпП визначено догану та звільнення [5].

Відповідно до ст. ст.148-149 КЗпП, при накладенні дисциплінарного стягнення, обов'язково враховуються тяжкість вчиненого проступку, обставини, за яких його вчинено, оцінку попередньої роботи та поведінки працівника. Порушник трудової дисципліни повинен надати пояснення, щоб визначити чи наявна його вина в даному проступку і чи варто застосовувати до нього стягнення. Стягнення накладається не пізніше одного місяця з дня виявлення, не враховуючи часу хвороби працівника або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців із дня вчинення проступку. За кожне порушення трудової дисципліни може бути накладене одне дисциплінарне стягнення [5].

Стосовно норм аграрного законодавства, то прикладом буде те, що фермерському господарстві трудова діяльність здійснюється на основі саморегулювання. Так, Закон України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» містять лише принципові положення про працю в селянському господарстві, а члени цього господарства самостійно визначають і регламентують свої трудові відносини, розробляючи правила внутрішнього трудового розпорядку свого господарства, в яких можуть визначати також заходи дисциплінарної відповідальності для порушників [6].

Тобто, вони можуть керуватись приписами про дисциплінарну відповідальність, що діють у сільськогосподарських підприємствах або сільськогосподарських кооперативах. Наприклад, у сільськогосподарських кооперативах дисциплінарні відносини регламентуються насамперед статутними нормами. Де, як правило, визначається, що член кооперативу зобов'язаний дотримуватися статуту, виконувати свої обов'язки перед господарством, сумлінно працювати, додержуватися трудової, виробничої, технологічної, санітарної дисципліни і правил техніки безпеки. Відповідно до ч. 2 ст. 166 ЦК України у разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків, покладених на нього, а також в інших випадках, встановлених статутом кооперативу й законом, член виробничого кооперативу може бути відрахований із кооперативу за рішенням загальних зборів [7].

Матеріальна відповідальність. На працівників аграрних підприємств поширюються норми трудового законодавства про матеріальну відповідальність працівників за шкоду, заподіяну ними підприємству, установі, організації під час виконання ними трудових обов'язків.

Так, відповідно до ст. 130 КЗпП матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну працівником підприємству, установі, організації під час виконання трудових обов'язків, покладається на працівника тільки за умови заподіяння прямої дійсної шкоди, якщо шкода заподіяна з його вини. Матеріальна відповідальність, як правило, обмежена певною частиною заробітку працівника. Крім того, ст. 131 КЗпП передбачає, що на працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яку можна віднести до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за неодержані підприємством доходи. При цьому адміністрація підприємства зобов'язується створити працівникам умови, необхідні для нормальної роботи і забезпечення повного збереження довіреного їм майна.

Стосовно аграрного законодавства, то матеріальна відповідальність осіб, що працюють в аграрному секторі економіки, визначається різними законами та нормативно-правовими актами. Т.В. Дуюнова зазначає,

що за Законом України «Про фермерське господарство», трудові відносини у фермерському господарстві визначаються і регулюються членами господарства. Порядок відшкодування шкоди, заподіяної їхніми діями своєму господарству, Закон не містить, що на нашу думку, є великим недоліком [4, с. 27].

Майнова відповідальність. Майнову відповідальність, несуть суб'єкти аграрних відносин за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, тобто за порушення договірної дисципліни, сторони яка визначається умовами конкретного договору. Відсутність таких положень у договорі не звільняє винну сторону від відповідальності. Майнова відповідальність за порушення аграрного законодавства передбачена в основному нормами, що містяться в цивільному, земельному й аграрному законодавствах. Так, Загальні положення про відшкодування збитків передбачено ст. 1166 ЦК, якою, зокрема, встановлено, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [7].

Крім того, відповідно до ст. 610 ЦК, порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання) [7]. Тобто, суб'єкти аграрного права як учасники зобов'язальних правовідносин несуть відповідальність за порушення зобов'язань.

Щодо земельного законодавства, яке передбачає майнову відповідальність слід назвати ст. 152 Земельного кодексу, яка стосується того, що захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється, зокрема, відшкодуванням заподіяних збитків [8].

Адміністративна відповідальність. Адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства – це комплекс негативних наслідків, що накладаються на правопорушника у вигляді стягнення компетентним органом державної влади за порушення встановленого порядку ведення товарного сільськогосподарського виробництва та

суб'єктивний обов'язок правопорушника зазнати цих негативних наслідків.

Цей вид відповідальності, за своєю суттю, покликаний забезпечити реагування держави на дрібні порушення у сфері агропромислового комплексу, які обумовлюють загрозу заподіяння або заподіюють незначну шкоду і зумовлюють необхідність застосування до винних осіб превентивні заходи.

Основним видом стягнення за адміністративні правопорушення у сфері аграрних правовідносин є адміністративний штраф, що накладається в установленому порядку уповноваженими органами і посадовими особами.

Адміністративній відповідальності за порушення аграрного законодавства підлягають як службові особи, так і особи, що вчинили проступки, не пов'язані з виконанням службових обов'язків. Наприклад, потрапи посівів і насаджень сільськогосподарських підприємств, невжиття заходів для боротьби з бур'янами та ін. Адміністративну відповідальність несуть посадові особи підприємств за порушення порядку й умов землекористування (невжиття заходів для охорони ґрунтів від ерозії, використання земельних ділянок не за їх цільовим призначенням).

Глава 9 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за правопорушення у сільському господарстві, порушення ветеринарно санітарних правил. До таких видів порушень у цій сфері діяльності належать: потрава посівів, сільськогосподарських псування або культур, знищення зібраного пошкодження врожаю насаджень сільськогосподарських підприємств, порушення правил боротьби з карантинними шкідниками, хворобами рослин і бур'янами, незаконні посіви і вирощування снотворного маку та коноплі, порушення правил щодо карантину тварин та інших санітарно-ветеринарних вимог, грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації тракторів, комбайнів, інших самохідних сільськогосподарських машин, правил техніки безпеки під час їх експлуатації [9].

Крім того, серед адміністративних правопорушень можна назвати ст. 52 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за

псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними та радіоактивними матеріалами, неочищеними стічними водами, виробничими й іншими відходами, а також відсутність заходів щодо боротьби з бур'янами. Найчастішими порушеннями є використання земель не за цільовим призначенням, невиконання природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництво, введення в експлуатацію об'єктів, що негативно впливають на стан земель тощо [9].

Кримінальна відповідальність. Кримінальна відповідальність за порушення норм аграрного законодавства передбачена розділом 8 Кримінального кодексу за вчинення екологічних правопорушень та розділом 9 за кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності [10]. Зрозуміло, що це стосується тих випадків коли це пов'язано з аграрними правовідносинами і завдає їм шкоду.

Такі протиправні діяння посягають на встановлений режим використання, відтворення і охорону земель, інших природних ресурсів, екологічну безпеку та нормативи екологічної безпеки. Тобто, кримінальна відповідальність як правило настає за правопорушення, що порушують порядок ефективного використання природних ресурсів, порушення норм екологічної безпеки тощо.

Висновки. Отже, юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства – це комплексний міжгалузевий інститут до складу якого входять юридичні норми, що закріплюють види та засоби, порядок засто-

сування заходів за порушення у сільськогосподарському виробництві. Види й засоби відповідальності порушників норм аграрного законодавства врегульовані нормами різних галузей права. Вони мають міжгалузеву або загально-правову сферу дії, тому їх активно застосовують з метою охорони правопорядку в аграрному секторі економіки.

Підставою відповідальності є порушення правил поведінки, що аграрні правовідносини. Тобто, наявність протиправного діяння і наявність вини щодо скоєного правопорушення. Крім того, підставою застосування юридичної відповідальності за порушення норм аграрного права слід назвати і правозастосовний акт винесений відповідним уповноваженим органом (наказ, постанова, вирок тощо).

Так, до неправомірних діянь, що суперечать нормам аграрного законодавства, належать: екологічні правопорушення (порушення приписів про поліпшення сільськогосподарських земель, охорону ґрунтів та інших природних ресурсів, що використовуються в сільському господарстві); порушення організаційних основ і правил ведення сільськогосподарського виробництва (недодержання правил внутрішнього розпорядку, ветеринарних правил обслуговування тварин, правил і норм техніки безпеки та виробничої санітарії, охорони здоров'я працівників сільськогосподарських підприємств); заподіяння збитків майну сільськогосподарських підприємств.

За вчинені правопорушення, законодавством передбачено такі види юридичної відповідальності: дисциплінарна, матеріальна, майнова, адміністративна, кримінальна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Загальна теорія держави і права./ред.: О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер. Рік видання : 2016. 400 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія права і держави. 4-те видання, стереотипне. Підручник. Київ : Алерта, 2021. 528 с.
3. Аграрне право України: Підручник / За ред. О.О. Погрібного. Київ: Істина, 2006. 448 с
4. Дуюнова Т. В. Види юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2016. Вип. 173. С. 26-31.
5. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 16.02.2025).
6. Про фермерське господарство : Закон України № 973-IV від 19.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text> (дата звернення: 17.02.2025)

7. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: // zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text. (дата звернення: 17.02.2025).
8. Земельний кодекс України № 2768-III від 25.10.2001р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>(дата звернення: 21.02.2025).
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>(дата звернення: 24.02.2025).

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.12>

Беликов В. І.,

аспірант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕДУР МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. Ця стаття присвячена дослідженню державного регулювання процедур містобудівної діяльності. Міське планування є важливою складовою державного управління і безпосередньо впливає на просторовий розвиток, економіку, екологічну безпеку та якість життя регіону. В Україні цей сектор регулюється широкою нормативно-правовою базою, зокрема Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності», але її застосування стикається з низкою проблем, зокрема застарілість або фрагментарність законодавства, що ускладнює його застосування та створює правову невизначеність, недостатню ефективність механізмів нагляду, бюрократизацією процедур, недостатньою цифровізацією та слабкою інтеграцією міжнародного досвіду. Це призводить до низької ефективності державного регулювання, збільшення корупційних ризиків та гальмування розвитку містобудівних проєктів. Вивчення досвіду регулювання містобудівної діяльності в інших країнах, зокрема в Німеччині, Франції, Великобританії та США, показує, що ефективне управління сектором можливе завдяки чіткому правовому регулюванню, децентралізації повноважень, впровадженню цифрових технологій та активній участі громадян у цьому процесі. Досвід інших країн показує, що існують різні підходи до регулювання просторового планування, процедур отримання дозволів на будівництво, контролю за дотриманням містобудівного законодавства та забезпечення сталого розвитку міських територій. У цій статті проаналізовано тенденції державного регулювання містобудівної діяльності в Україні та зарубіжний досвід, проведено порівняльний аналіз з міжнародним досвідом. Особлива увага приділяється рішенням у сфері децентралізації, громадської участі, екологічних стандартів та міського планування, аналіз яких спрямований на підвищення ефективності управління, забезпечення сталого розвитку регіону та створення сприятливого міського середовища.

Ключові слова: містобудівна діяльність, державне регулювання, просторове планування, будівельні норми, дозвільні процедури, екологічні стандарти, громадська участь, діджиталізація, міжнародний досвід, містобудівний контроль, законодавство України, муніципальне управління, зонування, сталий розвиток.

Belykov V. I. State regulation of urban planning procedures: national and foreign experience

Abstract. This article is devoted to the study of state regulation of urban planning procedures. Urban planning is an important component of state administration and directly affects the spatial development, economy, environmental safety and quality of life of the region. In Ukraine, this sector is regulated by a broad regulatory framework, in particular the Law of Ukraine “On Regulation of Urban Planning Activities”, but its application faces a number of problems, in particular the obsolescence or fragmentation of legislation, which complicates its application and creates legal uncertainty, insufficient effectiveness of supervision mechanisms, bureaucratization of procedures, insufficient digitalization and weak integration of international experience. This leads to low efficiency of state regulation, increased corruption risks and inhibition of the development of urban planning projects. Studying the experience of regulating urban planning activities in other countries, in particular in Germany, France, Great Britain and the USA, shows that effective management of the sector is possible thanks to clear legal regulation, decentralization of powers, introduction of digital technologies and active participation of citizens in this process. The experience of other countries shows that there are different approaches to regulating spatial planning, procedures for obtaining construction permits, monitoring compliance with urban planning legislation and ensuring sustainable development of urban areas. This article

analyzes trends in state regulation of urban planning activities in Ukraine and foreign experience, and conducts a comparative analysis with international experience. Particular attention is paid to decisions in the field of decentralization, public participation, environmental standards and urban planning, the analysis of which is aimed at increasing management efficiency, ensuring sustainable development of the region and creating a favorable urban environment.

Key words: *urban planning activity, state regulation, spatial planning, building codes, permitting procedures, environmental standards, public participation, digitalization, international experience, urban planning control, Ukrainian legislation, municipal management, zoning, sustainable development.*

Постановка проблеми. Містобудівна діяльність є однією з ключових сфер державного управління, що безпосередньо впливає на розвиток територій, економіку, екологічну безпеку та якість життя громадян. Вона охоплює процеси планування, забудови, реконструкції та розвитку населених пунктів, які потребують ефективного державного регулювання.

В Україні існує значна нормативно-правова база, яка регламентує містобудівну діяльність, зокрема Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011, а також численні підзаконні акти. Проте на практиці державне регулювання цієї сфери стикається з низкою проблем, серед яких: застарілість або фрагментарність законодавства, що ускладнює його застосування та створює правову невизначеність; надмірна бюрократизація дозвільних процедур, що сприяє корупційним ризикам та уповільнює розвиток містобудівних проєктів; недостатній рівень цифровізації та автоматизації процесів, що ускладнює доступ до містобудівної документації та гальмує інвестиційну діяльність; слабка інтеграція міжнародного досвіду, зокрема найкращих практик країн ЄС, США та Азії щодо регулювання забудови, громадського контролю та екологічних стандартів; недостатній рівень громадської участі у містобудівних процесах, що призводить до конфліктів між забудовниками, місцевими органами влади та мешканцями.

Розвиток правових механізмів державного регулювання містобудівної діяльності є одним із ключових викликів для більшості національних правових систем. Досвід інших країн показує, що існують різні підходи до регулювання просторового планування, дозвільних процедур будівництва, контролю за дотриманням містобудівного законодавства та забезпечення сталого розвитку урбанізованих територій.

З огляду на ці виклики, необхідне комплексне дослідження державного регулювання містобудівної діяльності як в Україні, так і за кордоном. Аналіз зарубіжного досвіду може допомогти виявити ефективні механізми та адаптувати їх до національних умов, що сприятиме підвищенню прозорості, ефективності та сталого розвитку містобудівної сфери в Україні.

Таким чином, проблема дослідження полягає у визначенні шляхів удосконалення державного регулювання містобудівної діяльності в Україні на основі вітчизняного та міжнародного досвіду.

Метою роботи є аналіз та оцінка чинної системи державного регулювання містобудівної діяльності в Україні, виявлення її проблем, вивчення міжнародного досвіду та розробка рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правових та адміністративних механізмів регулювання містобудівної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Ефективне державне регулювання містобудівної діяльності є важливим чинником забезпечення раціонального просторового планування, дотримання будівельних норм та гармонійного розвитку території. В Україні ця сфера регулюється комплексом законів, які визначають принципи містобудування, відповідальність за порушення у цій сфері та механізми планування і контролю за забудовою. Правову основу містобудівної діяльності в Україні становлять такі закони: Закон України «Про основи містобудування», Закон України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», Закон України «Про Генеральну схему планування території України», Закон України «Про архітектурну діяльність», Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності», Закон України «Про будівельні норми» тощо. Ці нормативно-правові акти визначають правові, економічні та

організаційні засади містобудівної діяльності, а також вимоги до просторового планування та відповідальність за порушення будівельних норм.

Державне регулювання у цій сфері здійснюється через спеціалізовані органи, зокрема Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Державна архітектурно-будівельна інспекція України та її територіальні підрозділи, які виконують функцію контролю за дотриманням містобудівного законодавства. Крім того, певні регуляторні повноваження надані органам місцевого самоврядування відповідно до статті 31 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», що забезпечує децентралізацію управління містобудівною діяльністю. Основні повноваження зазначених органів включають у себе надання дозволів, проведення містобудівного моніторингу та здійснення контролю за будівельною діяльністю. Останнє повноваження є основним і визначається як один із видів державної діяльності, спрямованої на забезпечення збалансованого розвитку територій та дотримання містобудівних норм. [1] Ефективне здійснення контролю є важливим інструментом запобігання порушенням у сфері містобудування, забезпечення законності та гармонійного розвитку урбанізованих територій.

Процедура містобудівного планування в Україні включає отримання містобудівних умов та обмежень, розробку детальних планів територій, видачу будівельних паспортів та дозволів на виконання будівельних робіт, а також контроль за виконанням робіт відповідно до проектної документації. Важливим елементом містобудівного регулювання є громадське обговорення проектів забудови, що дозволяє місцевим громадам та іншим зацікавленим сторонам бути залученими до процесу прийняття рішень.

Водночас система управління та регулювання містобудівної діяльності в Україні характеризується низкою недоліків, серед яких недостатня ефективність механізмів нагляду, корупційні ризики та низький рівень діджиталізації адміністративних процедур. Оптимізація цієї системи потребує комплексного підходу, в тому числі з урахуванням

ефективних регуляторних підходів, що застосовуються в інших країнах. Аналіз міжнародного досвіду може допомогти визначити оптимальні шляхи вдосконалення регуляторних механізмів у сфері містобудування. Різноманітність підходів до регулювання містобудівної діяльності зумовлена низкою факторів, зокрема географічними особливостями, рівнем економічного розвитку, адміністративно-правовим устроєм держави та характером систематизації регулювання.

О. Курчин, зокрема, звертає увагу на те, що на процес містобудівного розвитку впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники. [2] У своїй роботі він звертає увагу на важливу роль місцевого самоврядування та його різних видів. Особливу увагу приділяє муніципальній системі (англосаксонській) та континентальній системі (французькій) як системам місцевого самоврядування.

Муніципальна система місцевого самоврядування характеризується високим ступенем автономії місцевих органів влади, які обираються та контролюються населенням. У такій системі відсутні місцеві адміністративні органи, підпорядковані центральному уряду, а також немає прямого підпорядкування органів нижчого рівня органам вищого рівня. Ця модель характерна для Великої Британії, Канади, США, Австралії та багатьох інших країн, значна частина яких була колишніми британськими колоніями. [45, 2] Наприклад, у Великій Британії існує розвинена система державних установ та професійних організацій, які здійснюють нагляд за місцевим самоврядуванням. Однією з ключових установ є Департамент у справах громад та місцевого самоврядування (Department for Levelling Up, Housing and Communities), що відповідає за забезпечення ефективності місцевого управління, зокрема у сфері житлового будівництва та загального соціально-економічного розвитку. Також у Великій Британії функціонують квазідержавні агентства (quangos), які фінансуються державою та виконують різноманітні функції, зокрема у сфері міського розвитку. Багато з них діють як дорадчі органи при місцевих органах влади, допомагаючи у розробці планів розвитку та ухваленні рішень щодо забу-

дови. Серед таких установ можна виділити інспекції з планування, правоохоронні органи та Агентство з питань житла та громад, яке сприяє наданню державних земель під житло, розвитку зайнятості та фінансуванню постачальників соціального житла.

Континентальна модель є протилежністю попередньої моделі. Основними відмінностями є: 1) високий ступінь централізації та вертикальної підпорядкованості, 2) поєднання місцевої автономії з прямим державним управлінням на місцях, а також створення інститутів, які здійснюють нагляд за діяльністю місцевої влади, 3) негативний принцип правового регулювання, згідно з яким місцевій владі дозволяється робити все, що не заборонено законом. [46, 2] Ця концепція характерна для країн континентальної Європи, в тому числі і для України.

Предметом дослідження можуть бути країни ЄС, адже в цьому випадку на регулювання процедур містобудівної діяльності впливає не лише місцеве законодавство кожної країни окремо, а й поєднання його із загальноєвропейськими директивами. До того ж, на регулювання впливає програма сталого розвитку, енергоефективність та екологічна безпека. Європейська Комісія, зокрема її Генеральний директорат з питань енергетики та транспорту, відповідає за загальний нагляд за виконанням директив, зокрема Директива 2010/31/ЄС про енергетичну ефективність будівель та Директива 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками затоплення. На національному рівні кожна держава-член ЄС має орган, який відповідає за відображення Європейських Директив в національному законодавстві та моніторинг її імплементації. Найбільш доречним буде розглянути систему державного регулювання на прикладі бюрократичної Німеччини. Там діє Закон про просторове планування (*Baugesetzbuch – BauGB*) – основний нормативний акт, що визначає механізми державного регулювання у сфері містобудування. Він встановлює принципи зонування територій, містить положення про порядок розробки генеральних планів, а також регламентує процедури узгодження забудови. Закон передбачає чітку ієрархію планувальних документів:

1. Федеральне просторове планування – визначає загальнодержавні стратегічні цілі розвитку міст.

2. Земельне (регіональне) планування – деталізує вимоги до територіального розвитку на рівні федеральних земель.

3. Муніципальне планування – включає плани забудови та детальну регламентацію використання земельних ділянок.

До кожного плану є певний перелік вимог, які мають бути дотриманні під час представлення та формування планів розвитку міст, серед таких:

- Плани розвитку повинні бути адаптовані до цілей просторового планування (п. 4 §1 р. 1 ч. 1 Закон про просторове планування)

- Плани розвитку повинні забезпечувати сталий розвиток міст, який узгоджує соціальні, економічні та екологічні вимоги, а також у відповідальний спосіб щодо майбутніх поколінь, а також соціально справедливе використання землі, яке служить загальному благу, враховуючи житлові потреби населення (п. 5 §1 р. 1 ч. 1 Закон про просторове планування)

Особлива увага приділяється дотриманню вимог щодо забезпечення сприятливих умов життя і праці, охорони навколишнього середовища та інших чинників, що безпосередньо впливають на якість життя громадян Німеччини, що закріплено у п. 6 § 1 розд. 1 ч. 1 Закону про просторове планування.

Щодо участі державних органів у містобудівному регулюванні, їхні повноваження визначені § 4 вказаного закону. Відповідно до його положень, органи державної влади та інші установи, що діють в інтересах суспільства, виконують аналітичну функцію, оцінюючи обґрунтованість та доцільність ухвалення відповідного рішення. Після отримання схвалення всі дозвільні документи передаються до муніципальних органів, які здійснюють безпосередній контроль за реалізацією містобудівних проєктів.

Це питання також було досліджене В. Бевзенком у статті «Публічне будівельне право України: від доктрини до практичного втілення через європейський досвід».[3] У своєму дослідженні він приділив увагу правовому регулюванню містобудівної діяльності в Німеччині, зокрема її законодавчому коди-

фікованому акту (*Öffentliches Baurecht*). В. Бевзенко зазначає, що формування та розвиток національного законодавства, науки й практики адміністративного права значною мірою зазнали впливу німецької адміністративно-правової доктрини, зокрема її здобутків у сфері адміністративно-процедурного та адміністративно-процесуального законодавства й правозастосовної практики Федеративної Республіки Німеччина [40-41, 3].

Окрему увагу він приділяє розмежуванню публічного та приватного будівельного права в німецькій адміністративно-правовій доктрині. Зокрема, публічне будівельне право відіграє ключову роль у сфері юридичної освіти та регулює правові норми, технічні умови й обмеження, що стосуються використання земельних ділянок для забудови. Приватне будівельне право, своєю чергою, охоплює правовідносини між суб'єктами приватного права щодо забудови та використання землі, визначаючи правові межі можливого будівництва з урахуванням норм цивільного законодавства [3].

Розвинену систему містобудування також має Франція. Її система заснована на Кодексі урбанізму (*Code de l'urbanisme*), який встановлює процедури отримання дозволів на будівництво та вимоги до будівельних планів, а також містить положення про екологічні стандарти забудови. Важливим аспектом є захист історичної забудови, що є обов'язковою умовою для містобудівних проєктів.

Як і в Україні, французьке право базується на принципі галузевого кодифікованого права. Сьогодні французьке право регулюється кодифікованим законодавством. Незважаючи на активну кодифікацію національного законодавства, житлове законодавство Франції зосереджене одночасно у Французькому цивільному кодексі (1803 р.) та Французькому будівельному та житловому кодексі (1977 р.) Більшість положень Будівельного та житлового кодексу регулюють адміністративно-правові відносини, пов'язані з проєктуванням та будівництвом. Водночас його положення поширюються і на правовідносини оренди.

Система містобудівного регулювання у США має свої особливості, оскільки таке регулювання здійснюється переважно на

місцевому рівні, що дозволяє кожному місту або округу встановлювати власні правила та норми забудови. Містобудівна діяльність значною мірою регулюється на рівні штатів і муніципалітетів через систему зонування (*zoning*), що визначає дозволені типи забудови в різних районах. Закони про зонування є фундаментальною складовою правил містобудування. Вони визначають, як можна використовувати землю в різних частинах міста, вказуючи зони для житлового, комерційного, промислового та рекреаційного використання. Закони про зонування допомагають запобігти конфліктам між різними видами землекористування, захистити цінність власності та забезпечити ефективне використання ресурсів. Закони про зонування зазвичай пишуться у формі кодексів або постанов. Ці документи окреслюють конкретні правила для кожного району зонування, включаючи дозволене використання, стандарти розвитку та будь-які особливі умови. Округ (адміністративна одиниця США), місто чи муніципалітет зазвичай контролюють застосування зонування. Це майже виключно питання місцевого самоврядування, передане місцевим жителям, що дозволяє їм вирішувати, хто може будувати, що і де, хоча держава визначає характер схеми зонування за допомогою закону про зонування. Серед великої кількості нормативних актів, які регулюють застосування механізму зонування, найвпливовішим є Постанова про зонування 1916 р. (1916 Zoning Resolution), яка мала великий вплив на розвиток міст. Було створено три комплекти карт, що регулюють висоту, використання та покриття ділянки. Згодом резолюцію було змінено, і нині вона складається з 14 статей, які використовуються і нині.

Проведене дослідження дає можливість зробити наступні **висновки**: аналіз підходів інших країн, зокрема ЄС та США, свідчить про ефективні механізми просторового планування, дозвільних процедур та державного управління. Ці кращі практики можуть бути використані для вдосконалення системи містобудування в Україні. У цьому контексті подальший розвиток державного регулювання містобудівної діяльності в Україні має

ґрунтуватися на гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, впровадженні цифрових технологій у містобудуванні, спрощенні дозвільних про-

цедур та посиленні державного управління. Це дозволить підвищити прозорість та ефективність і сприятиме сталому розвитку міських територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дурман М. О., Микитюк Д. М. Деякі аспекти формування державної регуляторної політики у сфері будівництва та архітектури. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2022. № 1. С. 85–93. URL: <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2022.1.10>.
2. Курчин О. Г., Курчун О. Н. Конституційно-правове забезпечення органами місцевого самоврядування містобудівної діяльності: проблеми теорії та практики : thesis. 2020. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/44665>.
3. БЕВЗЕНКО В. Публічне будівельне право України: від доктрини до практичного втілення через європейський досвід. *Право України*. 2023. № 2023/02. С. 33. URL: <https://doi.org/10.33498/louu-2023-02-033>.
4. Anatoliy Kostruba. Особливості правового регулювання житлових відносин у Франції. Правові засади як основа регламентації та регулювання житлових відносин в умовах воєнного часу, Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Sciences of Ukraine, May 2023, Kyiv, Ukraine. pp.25-30. hal-04172638
5. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР : станом на 8 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>.
6. Benchmarking Case Studies on Planning Laws in Five Countries: Morocco, Netherlands, South Africa, Republic of Korea, and The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. Nairobi : UN-Habitat, 2023. 249 p. URL: <https://urbanpolicyplatform.org/wp-content/uploads/2023/11/Benchmarking-case-studies.pdf>.
7. Barr J. M. Building the Skyline: The Birth and Growth of Manhattan's Skyscrapers. Oxford University Press, Incorporated, 2018. 456 p.

Бочаров Д. О.,кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри історії та теорії держави і права
Університету митної справи та фінансів**Циндра Р. А.,**аспірант кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів, адвокат

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА НАЛЕЖНЕ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК РІЗНОВИДУ ПРАВАЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена визначенню особливостей судового захисту пенсійних прав колишніх військовослужбовців як різновиду правозастосовчої діяльності. На підставі аналізу використання терміну «судовий захист» у тексті Кодексу адміністративного судочинства України визначено, що законодавець розуміє поняття «судовий захист» переважно як кінцевий результат діяльності з поновлення порушених прав, свобод і законних інтересів, а не процесуальну діяльність із досягнення такого результату. Розглянуто погляди науковців на дуалістичну природу судового захисту та дефініцію поняття «судовий захист». Визначено, що судовому захисту права на належне пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, як різновиду правозастосовчої діяльності притаманна низка специфічних рис з процесуального та матеріального аспектів. На підставі відомостей Єдиного державного реєстру судових рішень встановлено, що з процесуального аспекту особливостями судового захисту у відповідній категорії адміністративних справ є обмеженість предмету доказування, високий ступінь достовірності встановлених фактичних обставин справи та ретроспективний характер поновлюваних прав. З матеріального аспекту специфічними рисами судового захисту пенсійних прав колишніх військовослужбовців як різновиду правозастосовчої діяльності є передбачуваність результату судового розгляду, тривалість фактичного виконання судового рішення та неможливість повного відновлення порушених прав особи. На підставі статистичної інформації за період із 2020 по 2024 роки виявлено тенденцію щодо збільшення тривалості повного виконання судових рішень у пенсійних справах та проаналізовано вплив даної обставини на ефективність поновлення порушених прав колишніх військовослужбовців. Констатовано відсутність ефективного компенсаційного механізму поновлення порушених прав у законодавстві України.

Key words: адміністративне судочинство, звільнені з військової служби особи, Кодекс адміністративного судочинства України, судовий захист, правозастосовча діяльність.

Bocharov D. O., Tsyndra R. A. Specific features of the judicial protection of the pension rights of former military personnel as a type of law-application activity

Abstract. The article is devoted to the identification of the peculiarities of the judicial protection of the pension rights of former military personnel as a type of law-application activity. Based on the analysis of the use of the term “judicial protection” in the text of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, it appears that the legislator understands the concept of “judicial protection” primarily as the end result of activities aimed at restoring violated rights, freedoms and legitimate interests, and not as procedural activities aimed at achieving such result. The views of scholars on the dualistic nature of judicial protection and the definition of the concept of ‘judicial protection’ are reviewed. The research shows that the judicial protection of the right to an adequate pension for persons retired from military service as a form of law-application activity has a number of procedural and substantive aspects. On the basis of data from the Unified State Register of Court Decisions, the author establishes that from the procedural aspect, the specific features of judicial protection in the relevant category of administrative cases are the limited scope of the subject of proof, a high degree of reliability of the established factual circumstances of the case and the retrospective nature of the rights to be restored. From the material aspect, the specific features of the judicial protection of the pension rights of former military

personnel as a type of law-application activity are the predictability of the outcome of court proceedings, the length of time it takes to actually enforce a court decision and the impossibility of full restoration of violated rights. On the basis of statistical data for the period from 2020 to 2024, the author identifies a trend towards an increase in the duration of the full execution of court decisions in pension cases and analyses the impact of this circumstance on the effectiveness of the restoration of the violated rights of former military personnel. The author states the absence of an effective compensation mechanism for the restoration of these violated rights in Ukrainian legislation.

Key words: *administrative proceedings, persons retired from military service, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, judicial protection, law-application activity.*

Постановка проблеми. Ще у 2010 році К. М. Кобилянським було відзначено, що однією з найважливіших тенденцій розвитку законів у контексті Конституції України стало розширення сфери судового захисту, у тому числі судового контролю за правомірністю і обґрунтованістю рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб [1, с. 47]. Це твердження залишається актуальним і 15 років потому, особливо, у світлі активізації євроінтеграційних процесів та зусиль, спрямованих на утвердження засади верховенства права у взаємовідносинах між державою та громадянином.

Одночасно із цим, у науці приділено лише епізодичну увагу дослідженню теорії судового захисту. Слід погодитися із О. О. Осіповою, яка у 2022 році констатувала недостатню дослідженість категорії «судовий захист» у вітчизняній теорії адміністративного права, незважаючи на важливість і актуальність зазначеної категорії [2, с. 77]. При цьому, уже багато років дослідниками підкреслюється важливість впливу судової діяльності на правозастосовчу діяльність та правозастосовчий процес [3, с. 93].

Одним із проблемних питань функціонування державного механізму на даний час залишається системне порушення пенсійних прав колишніх військовослужбовців та інших осіб, пенсійне забезпечення яких здійснюється відповідно до норм Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб». Фактично єдиним відносно ефективним способом поновлення порушених прав для таких осіб є звернення до адміністративного суду. Указані обставини свідчать про високу актуальність дослідження відповідної правозастосовчої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання судового захисту як категорії адміністративного права було розглянуто у 2019 році О. В. Ул'яновською в окремому підрозділі дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук. Інші сучасні дисертаційні дослідження присвячені аналізу, здебільшого, або способів судового захисту (Н. В. Сорочко, 2021 р.; Ю. В. Осіпов, 2023 р.; В. В. Горбалінський, 2024 р.), або права на судовий захист в адміністративному судочинстві (М. І. Поворознюк, 2019 р.), або особливостей реалізації цього права в окремих видах публічно-правових спорів (О. М. Сибіга, 2019 р.; Л. В. Ківало, 2024 р.). Висвітленню окремих аспектів судового правозастосування (під яким авторами переважно розумілася і правозастосовча діяльність) були присвячені роботи М. О. Борисенко (2016 р.), Н. Т. Коваль (2019 р.), Б. Б. Левенця (2020 р.), С. Г. Певка (2021 р.), О. В. Бібіка (2022 р.). Питання специфічних рис судового захисту у справах щодо пенсійних прав колишніх військовослужбовців як різновиду правозастосовчої діяльності на даний час залишено поза фокусом наукових пошуків.

Метою статті є визначення особливостей судового захисту права на належне пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, як різновиду правозастосовчої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Кодекс адміністративного судочинства України (надалі за текстом – КАС України), хоча і оперує поняттям «судовий захист», однак не наводить деталізованого його розуміння. Усього термін «судовий захист» вживається у тексті КАС України чотири рази:

1) у нормі, що розкриває поняття «розумний строк» («розумний строк – найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчас-

ного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах»);

2) у назві статті 5 КАС України («Право на звернення до суду та способи судового захисту»);

3) у тексті частини сьомої цієї ж статті КАС України («Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи користуються в Україні таким самим правом на судовий захист, що й громадяни та юридичні особи України»);

4) у нормі, що гарантує диспозитивність права розпорядження судовими вимогами («Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Таким правом користуються й особи, в інтересах яких подано позовну заяву, за винятком тих, які не мають адміністративної процесуальної дієздатності») [4, ст. 4, 5, 9].

Наведені використання терміну «судовий захист» у тексті КАС України дають підстави стверджувати, що законодавець розуміє під судовим захистом переважно результат діяльності з поновлення порушених прав, свобод і законних інтересів особи, об'єктивований у судовому рішенні, в якому міститься припис щодо способу поновлення таких прав, свобод і законних інтересів. Якби видавник КАС України під судовим захистом мав на увазі здебільшого процесуальну діяльність органів судової влади, то визначення розумного строку в статті 4 КАС України не містило би вказівку на найкоротше вирішення справи як на передумову своєчасності надання судового захисту. Під способами судового захисту у статті 5 КАС України законодавець розуміє виключно ті констатації та приписи суду, які можуть міститися у судовому рішенні по суті справи, ухваленому за результатами судового розгляду. Нарешті, вказуючи, що саме судовий захист є предметом звернення особи до суду, Верховна Рада України фактично прирівнює судовий захист до акту поновлення порушеного права (очевидно, що інтерес переважної більшості позивачів у зверненні до суду становить не «процес заради процесу», а одержання конкретного результату судового провадження на свою користь).

У дослідженнях вітчизняних вчених домінує думка щодо більш складної правової природи судового захисту. Зокрема, досить поширеною є точка зору на судовий захист як на правову категорію дуалістичної природи. Як приклад такої позиції можуть бути наведені результати дослідження Я. М. Ніколаєнко, яка зазначила, що судовий захист перебуває на межі матеріального і процесуального права і відображає діалектичний взаємозв'язок між собою різних галузевих сфер. Обидва значення, на думку дослідниці, співіснують та розмежовуються залежно від контексту. Якщо під судовим захистом мається на увазі кінцева мета процесу, то передбачається матеріально-правовий аспект, а якщо термін використовується у контексті використання засобів кінцевої мети процесу, то судовий захист розглядається як процесуальне явище [5, с. 49]. Схожою виглядає точка зору О. О. Осіпової, яка пропонує розглядати судовий захист у двох нерозривно пов'язаних аспектах: як сукупність не заборонених законом засобів та як сукупність процесуальних дій, спрямованих на захисту суб'єктивних прав і законних інтересів особи від правопорушень і неправомірних посягань [2, с. 80].

За іншою ознакою виділяє двоаспектність поняття судового захисту Н. В. Сорочко. На думку вченої, судовий захист є одночасно видом державного захисту прав, свобод і законних інтересів громадян і видом правового захисту. Перший аспект зумовлений тим, що судовий захист здійснюється судом як органом державної влади, а другий – тим, що суди під час виконання правозахисних функцій керуються нормативно-правовими актами (основною формою вираження права) [6, с. 69].

Ще на більшій багатоаспектності поняття «судовий захист» наполягає В. В. Горбалинський. За результатами теоретичних узагальнень вченим констатовано, що судовий захист є одночасно: а) правом особи, б) гарантією реалізації конституційних прав, в) складовою механізмом забезпечення прав і свобод людини, г) видом державного захисту [7, с. 60]. До структури судового захисту дослідник відносить поєднання права на судовий захист, механізму судового захисту і гарантій його реалізації [7, с. 106].

Цікавою є точка зору Л. В. Ківало, якою проаналізовано співвідношення понять «правова охорона», «правовий захист», «судовий захист» і «право на судовий захист». Дослідницею зроблено висновок, що обсяги понять «правова охорона» і «правовий захист» не перетинаються між собою, оскільки правова охорона здійснюється до моменту вчинення протиправного діяння або виникнення правового спору, а правовий захист реалізується уже після встановлення або виявлення факту їхнього вчинення або виникнення [8, с. 61]. Судовим захистом, на думку ученої, є комплекс передбачених законодавством процесуальних засобів, механізмів і процедур, які є реакцією держави через систему органів правосуддя на факт вчинення протиправного діяння чи порушення прав, свобод і законних інтересів особи [8, с. 63]. У свою чергу, право на судовий захист є суб'єктивним правом особи, гарантованим законодавством, а судовий захист є продуктом об'єктивного права, яким закріплено підстави, порядок та результати його здійснення [8, с. 63 – 64].

Серед авторських визначень судового захисту, наведених у дисертаційних дослідженнях вітчизняних вчених, слід зазначити наступні:

- судовий захист – сукупність процесуальних дій сторони судового провадження (учасників судового спору), спрямованих на вигідний для них матеріально-правовий результат вирішення спору [2, с. 80].

- (дезоб'єктивуючи авторське визначення судового захисту права особи на доступ до публічної інформації) судовий захист – передбачений Кодексом адміністративного судочинства України порядок розгляду спору, який виник між особою та суб'єктом владних повноважень щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності останнього, з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єкта владних повноважень [9 с. 108].

Найбільш доречним (із певними застереженнями) серед наведених визначень судового захисту ми вважаємо запропоноване Л. В. Ківало, оскільки воно відображає дуалістичну природу цієї категорії. Інші наведені

дефініції судового захисту також цілком послідовно обґрунтовані у відповідних дисертаційних роботах та достатньою мірою відповідають тим завданням, які ставили перед собою науковці у межах проведених досліджень. Одночасно із цим, в контексті теоретичного узагальнення вони викликають критичне ставлення, оскільки повністю залишають поза увагою матеріально-правовий аспект судового захисту, існування якого презюмується законодавцем за змістом КАС України та переконливо доведено іншими згаданими раніше дослідниками.

На підставі викладеного вважаємо за необхідне визначитися із тим, що судовий захист в адміністративному праві має подвійну правову природу і має розглядатися одночасно і як кінцевий результат розгляду формалізованої заяви про порушення прав, свобод і законних інтересів особи, і як процес досягнення такого кінцевого результату. Наведене дає підстави розглядати і особливості правозастосовчої діяльності у відповідних процесах з двовимірної позиції.

Раніше під час дослідження правозастосовчої діяльності ми дійшли висновку, що вона становить собою здійснювану на засадах доцільності, справедливості й обґрунтованості піднормативну діяльність компетентних суб'єктів з видання конкретизованих та індивідуалізованих владних приписів та забезпечення їх видання і фактичної реалізації [10, с. 93], а також є основним, якщо не єдиним інструментом індивідуального правового регулювання [10, с. 92].

Очевидно, що діяльність уповноважених органів судової гілки влади з розгляду індивідуальних спорів, пов'язаних із захистом зумовлених державними соціальними гарантіями майнових прав щодо одержання пенсійних виплат, у повній мірі відповідає визначенню правозастосовчої діяльності.

Нами було здійснено аналіз судової практики, джерелом інформації про яку є відомості Єдиного державного реєстру судових рішень. Систематизація одержаних відомостей дозволяє стверджувати про існування специфічних особливостей судового захисту пенсійних прав осіб, звільнених з військової служби, з процесуального аспекту – обме-

женості предмету доказування, високого ступеню достовірності встановлення фактичних обставин та поширеності значної ретроспективності поновлюваних прав.

Під час вивчення даних Єдиного державного реєстру судових рішень нами було виявлено, що у левовій частці (фактично, за поодинокими винятками) адміністративних спорів щодо пенсійних прав колишніх військовослужбовців фактичні обставини не заперечуються сторонами та залишаються «за дужками» предмету доказування. Правові позиції сторін, як правило, опонують одна одній виключно в частині надання юридичної оцінки тій чи іншій обставині та застосовності до спірних правовідносин конкретних норм права і прецедентних висновків касаційного суду. Цікавим є те, що інколи суди переводять у суто юридичну площину навіть ті спори, які стосуються і фактичних обставин справи (як, наприклад, сталося у справі № 160/5158/24, у якій суд під час відкриття провадження витребував докази надання позивачеві відповідей відповідача на звернення про видачу довідки щодо розміру грошового забезпечення [11], а в подальшому перевів предмет доказування у площину існування у позивача права на одержання такої довідки безвідносно від факту надання відповідей на його звернення в установленому порядку [12]). Важливим наслідком такої особливості у правозастосовчому вимірі є високий ступінь достовірності встановлення фактичних обставин у відповідній категорії справ. Хоча у реальному правозастосуванні встановлення обставин справи із гарантованою достовірністю можливе далеко не завжди [10, с. 60], адміністративні справи щодо пенсійних прав колишніх військовослужбовців в цілому характеризуються безсумнівною фактичною складовою зафіксованих судовим рішенням висновків.

Поширеність значної ретроспективності поновлюваних прав є факультативною рисою судового захисту пенсійних прав колишніх військовослужбовців, безпосередньо пов'язаною із усталеною практикою незастосування строків звернення до суду в даній категорії справ. Фактично це означає, що особа, яка одержує пенсію за вислугу років,

може звернутися з вимогою зобов'язати орган Пенсійного фонду України здійснити перерахунок пенсії практично без обмеження будь-яким строком. Зволікання у зверненні до суду, в цілому, є не вигідним для позивача з огляду на неможливість швидкого стягнення заборгованості, що зростає (про що йтиме мова надалі), однак на практиці зустрічаються випадки досить пізнього звернення за судовим захистом. Як приклад, можна навести розглянуту Київським окружним адміністративним судом справу № 320/24591/24, у якій 21 червня 2024 року було відкрито провадження за низкою позовних вимог, включаючи перерахунок пенсії за вислугу років із 01 січня 2018 року (за майже 6,5 років, що передували зверненню до суду), а рішенням від 22 січня 2025 року позовні вимоги було задоволено в повному обсязі [13].

З матеріально-правового аспекту судовий захист пенсійних прав колишніх військовослужбовців також має низку особливостей. На нашу думку, до найбільш суттєвих із них слід віднести ті, що безпосередньо впливають на обсяг відновлення порушених прав позивача, а саме передбачуваність результату судового розгляду, тривалість фактичного виконання судового рішення та зумовлена останньою неможливість повного відновлення порушених прав.

Передбачуваність судового розгляду безпосередньо зумовлена типовістю цієї категорії справ. Відкритість даних Єдиного державного реєстру судових рішень та масовість розгляду пенсійних справ за позовами колишніх військовослужбовців дозволяє ще на стадії складання позовної заяви отримати достатні відомості як щодо правової позиції конкретного відповідача, так і щодо усталеної практики розгляду справ з аналогічними обставинами (включаючи деталізацію на рівні окружного суду). Така специфічна риса наділяє судові провадження щодо пенсійних прав колишніх військовослужбовців ознаками «гри з повною інформацією» за термінологією математичної теорії ігор. Звичайно, як і будь-якій іншій, правозастосовчій діяльності у даній сфері притаманна певна мінливість, як еволюційного (наприклад, у вигляді поширення судового захисту на нові підстави здійснення

перерахунку пенсійних виплат), так і революційного (наприклад, через формування Верховним Судом правових позицій, протилежних до більш ранніх) характеру. В цілому ж, однак, Позивач або його представник може із достатньою впевненістю використовувати інструментарій Єдиного державного реєстру судових рішень як для оцінки перспектив вже запланованого звернення до суду, так і для пошуку нових можливостей для зобов'язання суб'єкта владних повноважень здійснити перерахунок пенсійних виплат.

Іншою важливою рисою даної категорії справ є тривалість виконання судових рішень, отже, і фактичного поновлення порушених прав.

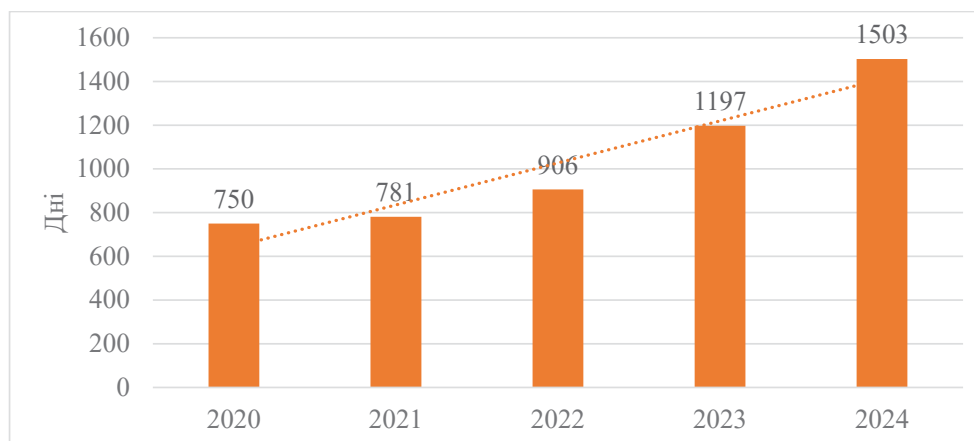
Європейським судом з прав людини констатовано, що визначене статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на справедливий суд включає в себе, як невід'ємну частину, і право на виконання ухвалених судом рішень. Очевидно, що судовий захист, як результат реагування держави на порушення конституційних гарантій прав і свобод особи, не може вважатися повноцінним, якщо його зміст обмежиться констатацією встановлених порушень та не передбачатиме фактичне відновлення порушених прав і свобод. У зв'язку із цим, вбачаємо цілком доречним віднести до змісту судового захисту (з позиції матеріально-правового аспекту) і питання, пов'язані з реальністю виконання ухвалених на користь особи судових рішень.

У межах дослідження нами було одержано від Пенсійного фонду України статистичні відомості щодо виконання судових рішень з виплати заборгованості по пенсійним виплатам у 2020 – 2024 рр. За наданою інформацією у 2020 році на фінансування погашення заборгованостей з виплати пенсії за судовими рішеннями з Державного бюджету України було виділено 200,0 млн грн., чого вистачило для виконання судових рішень, що набрали законної сили по 12 грудня 2018 року. У 2021, 2022 та 2023 роках на виконання цих же завдань у Державному бюджеті України було передбачено по 360,0 млн грн., внаслідок чого на 31 грудня даних календарних років було фактично виконано судові рішення,

які набрали законної сили по 11 листопада 2019 року, 08 липня 2020 року та 20 вересня 2020 року відповідно. У 2024 році за судовими рішеннями було виплачено уже 500,0 млн грн., яких вистачило, однак, лише для виконання судових рішень, що набрали законної сили по 19 листопада 2020 року [14]. Наведені дані містять досить цікаву інформацію про масштаби судового захисту пенсійних прав в Україні (зокрема, неважко розрахувати, що за 43 робочі дні у період із 21 вересня по 19 листопада 2020 року на поновлення пенсійних прав громадянам було присуджено півмільярда гривень, тобто в середньому по 11,65 млн грн. кожного робочого дня). Крім того, вони демонструють досить тривожну тенденцію щодо збільшення тривалості фактичного виконання судових рішень, якому корелює зменшення ефективності судового захисту у відповідній категорії справ. Для більшої наочності у діаграмі 1 нами наведено динаміку збільшення проміжків часу між датами набрання законної сили хронологічно останніми виконаними у календарному році судовими рішеннями та останнім календарним днем відповідного календарного року.

Існування даних обставин суперечить сутності правозастосовчої діяльності як діяльності з індивідуальної регламентації та правозабезпечення, що передбачає, у тому числі, забезпечення фактичної реалізації адресатами конкретизованих та індивідуалізованих владних приписів, якими визначаються суб'єктивні права і обов'язки адресатів цих владних приписів [10, с. 93]. Можемо констатувати, що правозабезпечувальна функція правозастосовчої діяльності у даній категорії адміністративних справ має істотний дефект функціонування.

Зазначений дефект функціонування, у свою чергу, поглиблюється відсутністю ефективного механізму компенсації майнових втрат та моральної шкоди, завданої несвоєчасністю виконання судового рішення. Раніше нами було доведено, що суми військових пенсій, нарахованих, але не виплачених на виконання рішення суду, є об'єктами майнових прав, захищених Першим протоколом до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15, с. 37-38]. Однак, на

Діаграма 1. Збільшення максимальної затримки у повному виконанні судових рішень у пенсійних справах в 2020-2024 рр.

даний час національним законодавством не передбаченого ефективного механізму збереження купівельної спроможності фактично утримуваних державою коштів пенсійної виплати в період із часу виникнення у особи права на одержання цих коштів до часу фактичного виконання судового рішення через декілька років. Іншою обставиною, яка підлягає врахуванню, є літній вік багатьох позивачів у даній категорії адміністративних справ, через що значна частина управнених пенсіонерів просто не доживає до одержання передбаченого судовим рішенням перерахунку. Звичайно, що усвідомлення даних ризиків, як і в цілому зазнання тривалого та суттєвого втручання в майнові права спричиняє моральні страждання, які на національному рівні залишаються некомпенсованими.

Висновки. Дуалістичність правової природи судового захисту зумовлює дихотомічний розподіл і його особливостей як різновиду правозастосовчої діяльності. Власні специфічні риси має і судовий захист у конкретній категорії адміністративних справ – щодо

захисту пенсійних прав осіб, звільнених з військової служби. Як процесу розгляду формалізованої заяви про порушення прав, свобод і законних інтересів особи даному виду судового захисту притаманна обмеженість предмету доказування, високий ступінь достовірності встановлення фактичних обставин справи і поширена ретроспективність судового захисту. В якості результату розгляду заяви про порушення прав, свобод і законних інтересів особи відповідній правозастосовчій діяльності характерна висока передбачуваність, надмірна тривалість виконання судових рішень та презюмована неповнота відновлення порушених прав. Виявлено тенденцію щодо зменшення ефективності механізму виконання судових рішень у даній категорії справ та констатовано відсутність ефективного компенсаційного механізму на національному рівні.

Перспективним напрямом досліджень нами вбачається розширений аналіз судового захисту як правової категорії та різновиду правозастосовчої діяльності із формулюванням шляхів усунення виявлених дефектів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кобилянський К. М. Право фізичної особи на судовий захист в адміністративному суді. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2010. 220 с.
2. Осіпова О. О. Особливості судового захисту прав суб'єктів звернення за отриманням адміністративних послуг. дис. ... д-ра філос. : 081. Суми, 2022. 226 с.
3. Дума В. В. Правозастосовча діяльність та форми її здійснення. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 216 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV (у редакції Закону України від 03.10.2017 № 2147-VIII). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 01.02.2025).

5. Ніколаєнко Я. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 8. С. 48–50.
6. Сорочко Н. В. Способи судового захисту в адміністративному судочинстві. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 222 с.
7. Горбалинський В. В. Способи судового захисту при оскарженні рішень суб'єктів владних повноважень. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2024. 422 с.
8. Ківало Л. В. Адміністративно-правове забезпечення судового захисту особи у спорах щодо її незаконного звільнення з публічної служби. дис. ... д-ра філос. : 081. Одеса, 2024. 257 с.
9. Осіпов Ю. В. Реалізація права на звернення до адміністративного суду та способи його судового захисту. дис. ... к. ю. н.: 081. Кропивницький, 2023. 299 с.
10. Бочаров Д. О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 201 с.
11. Ухвала Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 04.03.2024 у справі № 160/5158/24 База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень» / ДП «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117443995> (дата звернення: 01.02.2025).
12. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 13.05.2024 у справі № 160/5158/24. База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень» / ДП «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119072508> (дата звернення: 01.02.2025).
13. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 22.01.2025 у справі № 320/24591/24. База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень» / ДП «Інформаційні судові системи». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124641375> (дата звернення: 01.02.2025).
14. Про надання інформації. Лист Пенсійного фонду України від 03.02.2025 № 2800-030201-8/7235. 2025. 3 с.
15. Циндра Р. А. Застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у адміністративних справах про захист права на належне пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби. *Правова позиція*. 2024. № 4 (45). С. 35 – 39. DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-4.6>.

УДК 351.74:343.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.14>

Бузницький Д. М.,
аспірант кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОВНОВАЖЕННЯ УПОВНОВАЖЕНИХ ПІДРОЗДІЛІВ (УПОВНОВАЖЕНИХ ОСІБ) З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ: СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження правового статусу та повноважень уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції в Україні. Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює їх діяльність, зокрема положення Закону України «Про запобігання корупції» та Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу). Детально розглянуто основні завдання, функції та права уповноважених підрозділів, їх роль у системі запобігання корупції як на загальнодержавному, так і на локальному рівнях. Особливу увагу приділено аналізу механізмів забезпечення незалежності уповноважених підрозділів, гарантій їх діяльності та порядку призначення керівників. Досліджено систему превентивних антикорупційних механізмів, включаючи оцінку корупційних ризиків, забезпечення доброчесності працівників та захист викривачів корупції. Розглянуто особливості взаємодії уповноважених підрозділів з Національним агентством з питань запобігання корупції та іншими суб'єктами антикорупційної діяльності, а також механізми координації їх роботи. Проаналізовано практичні аспекти реалізації повноважень щодо проведення антикорупційної експертизи, аналізу контрагентів та врегулювання конфлікту інтересів. Особливу увагу приділено питанням забезпечення конфіденційності інформації та захисту персональних даних в роботі уповноважених підрозділів. Досліджено особливості процедур візування проектів актів з основної діяльності та процедури моніторингу Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення. На основі проведеного дослідження виявлено проблемні аспекти в діяльності уповноважених підрозділів та запропоновано конкретні шляхи вдосконалення правового регулювання їх статусу, включаючи питання впровадження сучасних інформаційних технологій у їх роботі.

Ключові слова: корупція, запобігання корупції, уповноважений підрозділ, уповноважена особа, антикорупційне законодавство.

Buznytskyi D. M. Powers of authorized units (authorized persons) on corruption prevention: current state and directions for improvement

Abstract. The article provides a comprehensive study of the legal status and powers of authorized units (authorized persons) on corruption prevention and detection in Ukraine. The regulatory framework governing their activities has been analyzed, particularly the provisions of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption” and the Standard Regulation on the authorized unit (authorized person). The main tasks, functions, and rights of authorized units, their role in the corruption prevention system at both national and local levels have been examined in detail. Special attention has been paid to analyzing the mechanisms for ensuring the independence of authorized units, guarantees of their activities, and the procedure for appointing managers. The system of preventive anti-corruption mechanisms has been studied, including corruption risk assessment, ensuring employee integrity, and protection of whistleblowers. The peculiarities of interaction between authorized units and the National Agency on Corruption Prevention and other anti-corruption entities, as well as mechanisms for coordinating their work, have been considered. Practical aspects of exercising powers regarding anti-corruption expertise, analysis of counterparties, and conflict of interest resolution have been analyzed. Special attention has been paid to ensuring information confidentiality and personal data protection in the work of authorized units. The procedures for endorsing draft acts on main activities and monitoring procedures of the Unified State Register of Persons who have committed corruption offenses have been studied. Based on the conducted research, problematic aspects in the activities of authorized units have been identified and specific ways to improve the legal regulation of their status have been proposed, including the implementation of modern information technologies in their work.

Key words: corruption, corruption prevention, authorized unit, authorized person, anti-corruption legislation.

Постановка проблеми. Проблема запобігання та протидії корупції залишається однією з найбільш актуальних для України. В умовах євроінтеграційних процесів та реформування системи державного управління особливого значення набуває інституційне забезпечення антикорупційної діяльності на рівні окремих органів та установ. Уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції є важливим елементом антикорупційної інфраструктури, що забезпечує реалізацію превентивних антикорупційних механізмів. Дослідження їх правового статусу та повноважень має важливе теоретичне та практичне значення для підвищення ефективності антикорупційної діяльності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правового статусу та повноважень уповноважених підрозділів з питань запобігання корупції присвячено значну кількість наукових праць, втім комплексне дослідження проблем їх діяльності не може бути повністю охоплене в рамках цих робіт з огляду на постійні зміни антикорупційного законодавства та появу нових викликів у сфері запобігання корупції.

Також варто врахувати, що для повноцінного аналізу діяльності уповноважених підрозділів потребується дослідження не лише базового Закону України «Про запобігання корупції», але й значного масиву підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються окремі аспекти їх роботи, а також вивчення практики реалізації їх повноважень. Тож попри наявність окремих досліджень О.О. Кравчука [1], Мулика О.Р. [2], Цимбаленка Я.Ю. [3] й інших науковців, багато питань функціонування уповноважених підрозділів залишаються недостатньо дослідженими або розглядаються фрагментарно.

Метою дослідження є дослідити правовий статус та повноваження уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання корупції, проаналізувати практику реалізації їх повноважень та виявити напрями вдосконалення правового регулювання їх діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Становлення та розвиток інституту уповноважених

підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції є важливим етапом у формуванні комплексної системи запобігання корупції в Україні, що відображає загальносвітову тенденцію до створення спеціалізованих антикорупційних інституцій. Особливістю українського підходу є впровадження багаторівневої системи антикорупційних підрозділів, які функціонують як на загальнодержавному, так і на локальному рівнях. Правовий статус цих підрозділів визначається статтею 13-1 Закону України «Про запобігання корупції» [4] та Типовим положенням, затвердженим наказом Національного агентства з питань запобігання корупції [5]. Законодавець встановлює чітку інституційну структуру та механізми функціонування цих підрозділів як важливого елементу антикорупційної інфраструктури.

Законодавством передбачено створення уповноважених підрозділів у широкому колі державних органів та установ [4]. Така система охоплює вищі органи державної влади, включаючи Офіс Президента України, Апарат Верховної Ради України та Секретаріат Кабінету Міністрів України. Також уповноважені підрозділи функціонують в апаратах центральних органів влади, таких як Рада національної безпеки і оборони України, Рахункова палата, Верховний Суд, Конституційний Суд України та Національний банк України. На регіональному рівні ці підрозділи створюються в територіальних органах міністерств, місцевих державних адміністрацій та органах місцевого самоврядування. Важливим є те, що система охоплює також державні підприємства, установи та організації, що належать до сфери управління державних органів.

Ключовою особливістю правового статусу уповноважених підрозділів є забезпечення їх функціональної незалежності [5]. Це досягається через комплекс організаційних, матеріально-технічних та кадрових гарантій. Уповноважений підрозділ створюється як самостійний структурний підрозділ з прямим підпорядкуванням керівнику органу. Законодавством прямо забороняється втручання в діяльність підрозділу, що підкріплюється вимогою щодо забезпечення окремого служ-

бового приміщення та належного матеріально-технічного забезпечення.

Законодавство покладає на уповноважені підрозділи широкий спектр завдань та функцій [5]. Превентивна складова їх діяльності включає розробку та контроль за виконанням антикорупційних заходів, оцінку корупційних ризиків, надання методичної та консультаційної допомоги, проведення навчань та роз'яснювальної роботи [5]. Контрольно-наглядова функція реалізується через моніторинг дотримання антикорупційного законодавства, перевірку подання декларацій, виявлення та врегулювання конфлікту інтересів. Особливе місце займає робота із захисту викривачів, що передбачає забезпечення функціонування внутрішніх каналів повідомлення, розгляд повідомлень про порушення та захист викривачів від негативних заходів впливу [4].

Для ефективного виконання покладених завдань уповноважені підрозділи наділені значними повноваженнями [5]. Вони мають право доступу до документів та інформації, можуть витребувати пояснення від посадових осіб, проводити перевірки та службові розслідування. У сфері нормотворчості підрозділи розробляють проекти антикорупційних актів, готують та контролюють виконання антикорупційних програм, візують проекти нормативних актів [5]. Важливим аспектом є координаційні повноваження, що дозволяють забезпечувати взаємодію з іншими антикорупційними органами та координувати роботу уповноважених осіб у підпорядкованих установах.

Особливу увагу слід приділити правовому статусу керівника уповноваженого підрозділу [5]. Законодавство встановлює спеціальний порядок його призначення та звільнення, що включає необхідність отримання згоди НАЗК на звільнення керівника в органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України [4]. Керівник несе персональну відповідальність за роботу підрозділу, забезпечує виконання покладених завдань та координує антикорупційну діяльність. При цьому йому гарантується функціональна незалежність та захист від незаконного втручання у діяльність [5].

Процедури та механізми антикорупційного контролю, які реалізуються уповноваженими підрозділами, охоплюють широкий спектр превентивних заходів. Одним із ключових напрямів є робота з оцінки корупційних ризиків [5]. Ця діяльність включає системний аналіз зовнішніх та внутрішніх чинників, які можуть сприяти виникненню корупційних проявів, розробку детальних описів ідентифікованих корупційних ризиків та пропозицій щодо заходів із їх усунення. Важливо відзначити, що ця робота проводиться на регулярній основі та передбачає залучення всіх структурних підрозділів відповідного органу.

Особливе значення має діяльність уповноважених підрозділів щодо забезпечення дотримання вимог антикорупційного законодавства в частині запобігання та врегулювання конфлікту інтересів [4]. Ця функція реалізується через комплекс заходів, включаючи проведення навчань, надання консультацій, моніторинг потенційних ситуацій конфлікту інтересів та розробку відповідних рекомендацій. Уповноважені підрозділи не лише виявляють конфлікт інтересів, але й активно сприяють його врегулюванню, здійснюючи методичний супровід цього процесу.

Значним досягненням у розвитку антикорупційної системи є запровадження механізмів захисту викривачів корупції [5]. Уповноважені підрозділи відіграють ключову роль у забезпеченні функціонування внутрішніх каналів повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень. Вони не лише організують роботу цих каналів, але й забезпечують належний розгляд повідомлень, збереження анонімності викривачів та їх захист від можливих негативних наслідків.

В контексті антикорупційної діяльності важливо відзначити роль уповноважених підрозділів у забезпеченні прозорості декларування майна, доходів та видатків посадових осіб [5]. Ця функція реалізується через проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи, надання консультаційної допомоги при заповненні декларацій, здійснення контролю за своєчасністю подання декларацій та повідомлення НАЗК про виявлені порушення.

Значну увагу в роботі уповноважених підрозділів приділено превентивній діяльності [5]. Це включає розробку та впровадження антикорупційних програм, проведення експертизи проектів нормативно-правових актів, організацію навчальних заходів та тренінгів з питань запобігання корупції. Важливим аспектом є також здійснення моніторингу ефективності впроваджених заходів та їх періодичний перегляд з метою удосконалення.

Система взаємодії уповноважених підрозділів з іншими суб'єктами антикорупційної діяльності заслуговує на окрему увагу [5]. Вона передбачає налагодження ефективної співпраці як з НАЗК, так і з правоохоронними органами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами. Така взаємодія дозволяє обмінюватися досвідом, координувати зусилля та підвищувати ефективність антикорупційних заходів.

Окремим напрямом діяльності уповноважених підрозділів є робота з проведення службових розслідувань [5]. Ця функція реалізується у випадках виявлення ознак корупційних правопорушень або порушень, пов'язаних з корупцією. Важливо відзначити, що такі розслідування проводяться з дотриманням принципів об'єктивності, неупередженості та повноти дослідження всіх обставин.

Значної уваги заслуговує питання матеріально-технічного та кадрового забезпечення уповноважених підрозділів [5]. Законодавством передбачено, що керівник відповідного органу зобов'язаний забезпечити належні умови роботи уповноваженого підрозділу, включаючи окреме приміщення, доступ до інформаційних ресурсів, матеріально-технічні засоби. Це має важливе значення для забезпечення ефективності та незалежності їх діяльності.

Система контролю та звітності уповноважених підрозділів є багаторівневою та комплексною [5]. Внутрішній контроль здійснюється через підзвітність керівнику органу та моніторинг виконання антикорупційних програм. Зовнішній контроль забезпечується наглядом з боку НАЗК, якому подаються щорічні звіти про діяльність та інформація про виконання антикорупційних програм. Крім того, перед-

бачено механізми громадського контролю через оприлюднення відповідної інформації та взаємодію з громадськістю. Така система дозволяє забезпечити ефективність, прозорість та підзвітність роботи уповноважених підрозділів.

Особливої уваги заслуговує питання кадрового забезпечення діяльності уповноважених підрозділів. НАЗК встановлює обов'язкові вимоги до мінімальної штатної чисельності уповноваженого підрозділу в державних органах [4]. Це має принципове значення для забезпечення інституційної спроможності таких підрозділів. При цьому важливо відзначити, що законодавство передбачає різні організаційні форми: створення окремого підрозділу або визначення уповноваженої особи [5]. Вибір конкретної форми залежить від розміру органу, обсягу роботи та специфіки його діяльності.

Суттєве значення має процедура призначення керівника уповноваженого підрозділу та уповноваженої особи. Законодавством встановлено особливий порядок, який передбачає низку гарантій незалежності. Зокрема, для звільнення керівника уповноваженого підрозділу державного органу, юрисдикція якого поширюється на всю територію України, необхідна попередня згода НАЗК [4]. Ця норма є важливою гарантією незалежності та стабільності роботи уповноважених підрозділів.

Практика діяльності уповноважених підрозділів свідчить про необхідність постійного підвищення кваліфікації їх працівників. Це обумовлено динамічним характером антикорупційного законодавства, появою нових корупційних схем та необхідністю впровадження сучасних методів запобігання корупції. НАЗК регулярно проводить навчальні заходи для працівників уповноважених підрозділів, забезпечує їх методичними матеріалами та рекомендаціями [5].

Важливим аспектом діяльності уповноважених підрозділів є їх участь у процесі візування проектів актів з основної діяльності, адміністративно-господарських питань та кадрових питань [5]. Це дозволяє здійснювати попередній контроль за відповідністю проектів актів антикорупційному законодав-

ству та виявляти потенційні корупційні ризики на етапі підготовки документів.

Окремої уваги заслуговує робота уповноважених підрозділів щодо моніторингу Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення [5]. Ця функція має важливе значення для запобігання прийняттю на роботу осіб, які мають корупційне минуле, та забезпечення дотримання встановлених законодавством обмежень.

Значним викликом у роботі уповноважених підрозділів є забезпечення ефективної взаємодії з викривачами корупції. Законодавство покладає на уповноважені підрозділи широкий спектр обов'язків у цій сфері [], включаючи:

- організацію роботи внутрішніх каналів повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень;
- отримання та організацію розгляду повідомленої через такі канали інформації;
- співпрацю з викривачами, забезпечення дотримання їхніх прав та гарантій захисту;
- надання методичної допомоги та консультацій щодо здійснення повідомлень про порушення вимог Закону та захисту викривачів.

У контексті цифровізації державного управління важливого значення набуває питання використання сучасних інформаційних технологій у роботі уповноважених підрозділів. Це стосується як автоматизації процесів моніторингу та аналізу інформації, так і забезпечення функціонування електронних каналів комунікації з викривачами, створення електронних баз даних та реєстрів.

Суттєвим аспектом діяльності уповноважених підрозділів є їх участь у проведенні службових розслідувань [5]. Ця функція реалізується у випадках надходження приписів НАЗК щодо порушень вимог законодавства про етичну поведінку, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, інших вимог та обмежень, передбачених Законом. При цьому важливо забезпечити об'єктивність та неупередженість таких розслідувань, дотримання прав усіх залучених осіб.

Окремої уваги заслуговує питання координації діяльності уповноважених підрозді-

лів (уповноважених осіб) у територіальних (міжрегіональних) органах та юридичних особах, що належать до сфери управління відповідного органу [5]. Така координація має забезпечувати єдиний підхід до реалізації антикорупційних заходів, обмін досвідом та кращими практиками, а також ефективно використання наявних ресурсів.

Важливим напрямом роботи уповноважених підрозділів є аналіз потенційних та наявних контрагентів відповідного органу [5]. Ця діяльність спрямована на мінімізацію корупційних ризиків у сфері публічних закупівель та договірних відносин. При цьому особлива увага приділяється перевірці інформації про кінцевих бенефіціарних власників, наявність антикорупційних програм та систем комплаєнсу.

У контексті євроінтеграційних процесів особливого значення набуває питання імплементації міжнародних стандартів у сфері запобігання корупції. Уповноважені підрозділи мають враховувати рекомендації міжнародних організацій, зокрема GRECO та ОЕСР, а також кращі практики країн ЄС у сфері запобігання корупції.

Суттєвим викликом у роботі уповноважених підрозділів є забезпечення балансу між необхідністю ефективного виконання антикорупційних функцій та дотриманням прав і законних інтересів працівників відповідних органів. Це особливо актуально в контексті розгляду повідомлень про можливі порушення, проведення перевірок та службових розслідувань.

З метою підвищення ефективності роботи уповноважених підрозділів важливого значення набуває питання розробки та впровадження системи оцінки ефективності їх діяльності. Така система має включати як кількісні, так і якісні показники, враховувати специфіку діяльності відповідного органу та реальний вплив антикорупційних заходів на зниження рівня корупції.

Невід'ємною складовою роботи уповноважених підрозділів є проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи [5]. Це включає:

- проведення навчальних заходів з питань запобігання та виявлення корупції;
- розробку методичних матеріалів та рекомендацій;

- консультування працівників щодо застосування антикорупційного законодавства;
- поширення інформації про антикорупційне законодавство та практику його застосування.

Особливої уваги потребує питання забезпечення конфіденційності інформації, отриманої уповноваженими підрозділами в процесі виконання своїх функцій [5]. Це стосується як інформації про викривачів, так і даних, отриманих під час проведення перевірок та службових розслідувань. Законодавством встановлено пряму заборону розголошення працівниками уповноваженого підрозділу інформації з обмеженим доступом, отриманої у зв'язку з виконанням службових обов'язків, крім випадків, встановлених законом. Така вимога є важливою гарантією захисту прав осіб, які співпрацюють з уповноваженими підрозділами, та забезпечення ефективності антикорупційних заходів.

Система захисту інформації в діяльності уповноважених підрозділів має комплексний характер та включає технічні, організаційні та правові заходи. Зокрема, це передбачає створення захищених каналів для отримання повідомлень про корупційні правопорушення, забезпечення належного зберігання документів, що містять службову інформацію, впровадження спеціальних процедур доступу до інформації з обмеженим доступом. Важливим аспектом є також забезпечення захисту персональних даних відповідно до вимог Закону України «Про захист персональних даних» [6]. Уповноважені підрозділи мають враховувати, що порушення вимог щодо захисту інформації може не лише призвести до витоку чутливих даних, але й підірвати довіру до антикорупційної системи в цілому.

У контексті забезпечення конфіденційності інформації особливе значення має питання взаємодії уповноважених підрозділів з іншими органами та підрозділами. При передачі інформації до правоохоронних органів, НАЗК чи інших уповноважених суб'єктів важливо дотримуватися встановлених процедур та забезпечувати належний рівень захисту даних. Уповноважені підрозділи мають розробляти та впроваджувати внутрішні процедури роботи з інформацією, які б визначали

порядок її отримання, обробки, зберігання та передачі, а також відповідальність за порушення встановлених вимог. Це особливо актуально в умовах цифровізації та переходу до електронного документообігу, коли зростають ризики несанкціонованого доступу до інформації та її витоку.

Висновки та пропозиції. За результатами дослідження встановлено, що інститут уповноважених підрозділів є невід'ємною складовою національної системи запобігання корупції. Багаторівнева структура цих підрозділів, що охоплює центральні органи влади, місцеве самоврядування та державні підприємства, у поєднанні з системним законодавчим регулюванням їх діяльності, дозволяє забезпечити комплексний підхід до запобігання корупції. Аналіз практики діяльності уповноважених підрозділів засвідчив ефективність превентивних механізмів, зокрема в частині оцінки корупційних ризиків, захисту викривачів корупції та забезпечення дотримання вимог щодо запобігання конфлікту інтересів.

Дослідження підтвердило наявність дієвої системи координації діяльності уповноважених підрозділів з боку НАЗК, що забезпечує єдиний підхід до реалізації антикорупційних заходів. Значущою є функція уповноважених підрозділів щодо проведення антикорупційної експертизи проєктів актів та аналізу потенційних контрагентів. Водночас, проведений аналіз дозволив виявити певні прогалини в правовому регулюванні статусу уповноважених підрозділів, що потребують законодавчого врегулювання:

1. Доповнити статтю 13-1 Закону України «Про запобігання корупції» положеннями щодо:

о встановлення мінімальних стандартів матеріально-технічного забезпечення уповноважених підрозділів;

о визначення порядку проведення конкурсного відбору на посади керівників уповноважених підрозділів;

о закріплення вимог щодо професійної компетентності працівників уповноважених підрозділів.

2. Доповнити статтю 53-9 Закону України «Про запобігання корупції» положеннями щодо:

о розширення повноважень уповноважених підрозділів у сфері захисту викривачів;

о встановлення додаткових гарантій захисту конфіденційної інформації;

о визначення механізмів взаємодії з правоохоронними органами.

3. Внести зміни до Закону України «Про державну службу» щодо:

о встановлення особливого порядку преміювання працівників уповноважених підрозділів;

о визначення спеціальних вимог до професійної компетентності;

о забезпечення додаткових гарантій соціального захисту.

4. Внести зміни до Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) в частині:

о деталізації процедур проведення антикорупційної експертизи проєктів актів;

о визначення критеріїв оцінки ефективності діяльності уповноважених підрозділів;

о встановлення механізмів координації діяльності уповноважених підрозділів різних органів.

Реалізація запропонованих змін сприятиме посиленню інституційної спроможності уповноважених підрозділів, підвищенню ефективності їх діяльності та забезпеченню належного рівня незалежності у виконанні покладених на них завдань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Становлення антикорупційної юстиції в Україні. Монографія під заг. ред. Кравчука О.О., Мойсака С.М. К.: КПІ імені Ігоря Сікорського, Вищий антикорупційний суд, 2024. 340 с. ВАІТЕ.

2. Мулик О. Р. Правовий статус уповноважених підрозділів з питань запобігання та виявлення корупції у сфері національної безпеки та оборони України в умовах воєнного стану. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2024. № 6. С. 5–8. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/380> (дата звернення: 18.02.2025.).

3. Цимбалюк Я. Ю. Генеза становлення інституту уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції в Україні. Право та державне управління. 2021. № 1. С. 271–278.

4. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056.

5. Про затвердження Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції: Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 27.05.2021 № 277/21. Офіційний вісник України. 2021. № 56. Ст. 3522.

6. Про захист персональних даних : Закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481.

UDC 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.15>

Ivanova R. Yu.,

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Professor at the Department of International and European Law
Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

LEGAL DIMENSIONS OF THE COOPERATION OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS

Abstract. This article discusses the legal aspects of Ukraine's collaboration with various international financial organizations (IFOs) such as the International Monetary Fund, World Bank, and European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Ukraine's relations with these institutions are based on legal frameworks such as treaties, memorandums of understanding (MOUs), and cooperation agreements. These instruments specify the terms under which financial resources are provided and detail the reciprocal obligations for the achievement of transparency, accountability, and economic reforms.

Among the key enabling financial programs are the Extended Fund Facility (EFF) of the IMF and the Development Policy Loan (DPL) initiative of the World Bank. These programs help to resolve Ukraine's budget deficits, stabilize the exchange rate, and facilitate macroeconomic changes. Further, highlighted is the EBRD's contribution in funding Ukraine's infrastructure, energy and governance projects, showing from the aid how they made an impact for economic stability.

Understandably, one of the highlights of Ukraine's collaboration with the IFOs is anti-corruption activities and fiscal cooperation. Of more importance is the financial assistance from the IMF and World Bank, since it forces Ukraine to adopt certain reforms aimed at improved governance and debt management. The setting up of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU) displays how transnational legal orders affect the domestic processes and policies of countries.

Despite the fact that support provided by foreign organizations is paramount for the recovery of Ukraine's economy, there are too much skepticism about the public debt value. In this paper, the author analyzes the effect of the foreign aid on Ukraine fiscal balance and the consequences of relying on foreign assistance in the long run.

Key words: *international financial organizations, IMF, World Bank, EBRD, financial assistance, economic reforms, financial law.*

Іванова Р. Ю. Юридичні аспекти співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями

Анотація. У цій статті розглядаються правові аспекти співпраці України з різними міжнародними фінансовими організаціями (МФО), такими як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). Відносини України з цими інституціями базуються на правовій основі, як-от договори, меморандуми про взаєморозуміння (МОВ) та угоди про співпрацю. Ці інструменти визначають умови, на яких надаються фінансові ресурси, і деталізують взаємні зобов'язання щодо досягнення прозорості, підзвітності та економічних реформ.

Серед ключових сприятливих фінансових програм – Механізм розширеного фінансування (EFF) МВФ та ініціатива Світового банку Позика на політику розвитку (DPL). Ці програми допомагають вирішити дефіцит бюджету України, стабілізувати обмінний курс і сприяти макроекономічним змінам. Крім того, висвітлюється внесок ЄБРР у фінансування інфраструктурних, енергетичних та управлінських проєктів України, показуючи, як ця допомога вплинула на економічну стабільність.

Зрозуміло, що одним із акцентів співпраці України з IFO є антикорупційна діяльність та фіскальна співпраця. Більш важливою є фінансова допомога з боку МВФ і Світового банку, оскільки вона змушує Україну проводити певні реформи, спрямовані на покращення державного управління та управління боргом. Створення Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) показує, як транснаціональні правопорядки впливають на внутрішні процеси та політику країн.

Незважаючи на те, що підтримка іноземних організацій має першочергове значення для відновлення економіки України, щодо розміру державного боргу є занадто багато скепсису. У цій статті автор аналізує вплив зовнішньої допомоги на фіскальний баланс України та наслідки покладення на зовнішню допомогу в довгостроковій перспективі.

Ключові слова: *міжнародні фінансові організації, МВФ, Світовий банк, ЄБРР, фінансова допомога, економічні реформи, фінансове право.*

Introduction. Ukraine's relationship with international financial organizations (IFOs) dates back with the country's emergence in the international arena and is basically important for the overall strategy of the country's economy and law, particularly policies concerning macro-economic policies, financial sustainability, and sustainable development. Considering the geopolitical realities of Ukraine along with its aspirations of European integration, working with the International Monetary Fund (IMF), World Bank (WB), and EBRD has been essential for developing economic stability and modernizing institutions in Ukraine.

Ukraine's relations with the IFOs are important for more than just receiving non-reimbursable assistance. Such circumstances enable structural changes in governance, fiscal affairs, anti-corruption, and other regulatory functions. The legal regime of these relations is based upon international treaties, memorandums of understanding (MOUs), and other legal commodities that set out the financial conditions to be provided and the obligations which Ukraine needs to undertake. These documents are aimed at enhancing responsibility and accountability in the management of aid which significantly increases the chances of strengthening the economic base to acceptable levels.

Support from International Financial Organizations (IFOs) is particularly important in the context of prevailing economic uncertainty worsened by ongoing geopolitical conflicts and war crises. Instruments like the Extended Fund Facility (EFF) program of the IMF and the World Bank's Development Policy Loan (DPL) have helped Ukraine stabilize its financial system, cover budget gaps, and maintain the exchange rate. In the same way, the EBRD invested heavily in infrastructure, energy, and governance investment projects, which helped to accelerate Ukraine's economic transition.

Among the factors of cooperation between Ukraine and IFOs is the enforcement of anti-corruption strategies and financial integrity policies. The IMF and World Bank, for instance, provide development assistance contingent upon the adoption of anti-corruption legislation and enhanced financial management and institutional supervision. The crea-

tion of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU) is one of many responses to these international legal dictates, showcasing the impact of multilevel governance criteria on national legal systems.

Even though IFOs provide substantial monetary and institutional aid, the external borrowing strategy is viewed with suspicion with regard to sustainability. The public financing of economic recovery and structural reforms is needed, but at the same time, effective fiscal management needs to be executed to alleviate increasing debt levels. The goal of this article is to analyze the legal aspects of Ukraine's relations with IFOs, assess the impact of provided financial assistance, and study the consequences of international financial collaborations with respect to Ukraine's budgetary system, governance, and economic sustainability.

The scope of the study allows us to analyze Ukraine's collaboration with IFOs and is particularly important as the country seeks to recover and stabilize economically while undergoing multifaceted institution building. Whenever there are such geopolitical factors involved in the economic shaping of a country's future as with Ukraine's, collaboration with the International Monetary Fund, the World Bank, or the European Bank for Reconstruction and Development becomes critically important because these institutions can grant credit, help in restructuring the economy, and provide essential financial, technical, and policy support to Ukraine and other countries which are less integrated into global financial markets.

Ukraine and other financing organizations (IFOs) are in a relationship rooted in complex interdependencies. Furthermore, Ukraine's scheduling of potential borrowing on international capital markets is one of the key areas where their relationships are directed. And this change is critical, for it permits a new round of economic activity to be initiated that is further supported by external sources in the form of debt. Third, concepts of international relations instrumentalism hinge on the reality that there is value in participating in international relations as it is plausible to sequentially mount on the international tough power can be harnessed by participating in a multipolar set up. Cape Verde

boasts a 95% credit score based on length of credit history criteria. However, the negative aspect of targeting values and goals Cuba is hoping to achieve is that it is going against the very ethos and essence of international political and economic cooperation.

Anticipating these changes will allow Ukraine to optimally allocate its resources and strategically preposition foreign partnerships that will invariably support domestic development. Ukraine's engagement in international economic processes through systems of quotas and visas is one way of attracting the right kind of foreign investment. Additionally, without deteriorating pre-conditions being integrated into the investment contracts, there is no way for the republics of the former Soviet Union, Ukraine included, to attract foreign value added investments in an international context. Seeking neutral GDP targets have to strive for the middle ground between appealing to socioliberal policies while making sure to mitigate as much power as possible sverige and restraints to actively hinder as much foreign investment.

This analysis focuses on establishing quantitative relationships when it comes to the jurisprudential development of Ukrainian finance law and the structure of spendable income.

In the sphere of international economic activity, Ukraine effectively cooperates with international financial organizations (IFOs) on issues of economic stabilization, structural changes, and development on a legal basis. Their contribution has been substantial in addressing Ukraine's financial difficulties during the continuous geopolitical tensions and economic transformations. This article is devoted to the legal aspects of Ukraine's cooperation with the International Monetary Fund, the World Bank, and the European Bank for Reconstruction and Development for Ukraine. It also analyzes the implementation of the projects funded by these structures, the consequences of financial aid for Ukraine's budget system, and the potential the assistance has for anti-corruption, financial discipline, and development.

Main Research Material with Full Justification of the Obtained Scientific Results. Legal Instruments for Ukraine's Relations With Main International Financial Organizations. Ukraine's

relations with international financial organizations are governed on the basis of a series of agreements, memorandums of understanding (MOUs), and cooperation programs. These legal instruments regulate the conditions under which financial assistance is extended and set out the responsibilities of the parties.

One example of such cooperation include the work that the International Monetary Fund is doing with Ukraine using international treaties like the Extended Fund Facility (EFF) for Ukraine's macroeconomic support program. Within the Framework of this program, Ukraine is required to undertake some macroeconomic reforms which are specified in a memorandum of understanding (MoU) thematically related to fiscal consolidation, anti-corruption reforms and strengthening financial institutions. These agreements are legal binding and obligate Ukraine to reforms the policies discussed in the agreements so that Ukraine can get the funds needed for the reforms [1].

In the same way, the World Bank also provides services to Ukraine to satisfy a loan which is provided with the complaint of Ukrainian interests with an environment and social regulation. The Development Policy Loan (DPL) program, for instance, facilitates Ukraine's structural reforms in return for economic aid.

The European Bank for Reconstruction and Development has been providing financial support and assistance to Ukraine in various forms, including but not limited to loans and grants. They have especially concentrated on Ukrainian energy, infrastructural development, and even governance. The mutual cooperation agreements between EBRD and Ukraine outline the expectations of both parties and serve as legal documents for the financing and implementation of the projects [3].

These legal documents guarantee that funding from international financial institutions will flow to Ukraine, but it also makes sure that Ukraine does undertake the necessary reforms and changes. This way, Ukraine gets the capital that it so desperately needs, and the IFIs on the other hand, get the guarantee that their money will be used to implement the much-needed reforms that will eventually make Ukraine's economy stronger.

Evaluation of the Effectiveness of Financial Assistance Programs. From various international organizations, Ukraine has garnered considerable financial support comprising of loans, grants, and even technical assistance. These programs are essential to help restore some much needed economic viability to Ukraine's economy that is currently under enormous strain due to the war and several years of economic decline.

Ukraine's efforts at gaining liquidity to finance their budgets gaps and maintain steadier exchange rate were primarily achieved through the International Monetary Fund's Extended Fund Facility (EFF) and the Development Policy Loans (DPL) from the World Bank. There is a strong relation here between how effective these programs are with respect to the amount of reform Ukraine manages to sustain. Even these reforms are quite complex, requiring changes in legislation, institutions and policies as well as phasing them all in over time [2].

The stabilization of ownership of foreign exchange reserves alongside public debt management is one of the places where the effectiveness of financial assistance is more starkly observable. The avoidance of sovereign default has been possible due to the help of the IMF and has kept Ukraine financially stable in the face of external shocks. The financial programs from the European Investment Bank (EIB) and the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) have also given aid towards the long term modernization of infrastructure in Ukraine which includes energy and transport modernization, which is key to Ukraine's progress.

The key point remains regarding how these initiatives will impact Ukraine's budgetary balance. Even though financial assistance has provided coverage for urgent expenditures, and will continue to do so, this comes at the expense of increasing Ukraine's public debt and compromising the effectiveness of the financial aid in the longer term. The fiscal deficits that Ukraine has incurred while relying on foreign loans create a growing debt burden, and unless reforms lead to substantial economic growth, Ukraine's future debt repayment capacity could be impaired [3].

Internal Initiatives Along with International Cooperation. Ukraine, through international financial institutions, has been active not only

in borrowing but also in vital international projects aimed at improving governance, financial accountability, and development.

Combating corruption has been an important pillar of Ukraine's cooperation with international organizations. Corruption has been a significant barrier in the development and economic growth within Ukraine. Even global financing institutions like the IMF and World Bank use their funds as leverage to force anti-corruption reforms. Ukrainian cooperation with the OECD and the Council of Europe has deepened the country's political commitment to fighting corruption through various legal and institutional mechanisms. The establishment of the National Anti-Corruption Bureau in Ukraine (NABU) and other anti-corruption institutions are, to some extent, a product of these external pressures [4].

Another aspect in which Ukraine together with international bodies has had success is financial transparency. Ukraine has been collaborating with the World Bank and the IMF to strengthen transparency in public finance and aid management. This entails reforms to improve budgeting systems, strengthen governance and transparency of state owned enterprises (SOEs), and mitigate the potential for illegal financial outflows.

The European Bank for Reconstruction and Development has committed to help Ukraine achieve its green economy objectives. As a part of its renewable energy investments into Ukraine, the support of the EBRD green transition bonds will secure the much-needed finance for projects that are environmentally responsible. Programs focused on restoring Ukraine's greenery will contribute to returning stability and ensuring peace [5].

Conclusions. International financial organization's relationship cooperation partnership is a key factor contributing to Ukraine's financial stability, improvement in governance, and long-term growth. This enables clear contours regarding the essence of implementation of financial programs and reforms. Ukrainian economy, particularly in the context of the ongoing conflict with Russia, greatly benefited from the financial assistance obtained from the IMF, World Bank, and EBRD. These institutions have played a crucial role in stabilizing Ukraine's economy. Yet,

the efficiency of these programs is intricately connected to Ukraine's willingness and ability to implement the required changes and there are ever-increasing issues related to sustainability of such a high level of debt.

In addition, Ukraine's commitment to tackle international anti-financial and corruption initiative 'transparency in aid' alongside sustainable

finance development is remarkable. It shows the county's dedication towards improving its global economic image. There is still a lot to do as they try to adjust to the global and geopolitics complexities, but cooperation with international financial organizations will still be crucial for middle term recovery, reform, and deep integration into the European and the global financial system.

BIBLIOGRAPHY:

1. International Monetary Fund. (2023). «Ukraine: Financial Assistance and Macroeconomic Policies.» URL: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR>
2. World Bank. (2023). "Ukraine and the World Bank: Overview and Partnerships." URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine>
3. European Bank for Reconstruction and Development. (2023). "Financing Ukraine's Reconstruction." URL: <https://www.ebrd.com/what-we-do/countries/ukraine.html>
4. OECD. (2023). "Ukraine's Anti-Corruption Measures." URL: <https://www.oecd.org/corruption/ukraine/>
5. European Investment Bank. (2023). "Ukraine's Infrastructure Development and Investment." URL: <https://www.eib.org/en/projects/regions/enlargement/ukraine>
6. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2023). "Ukraine's Economic Development and Global Trade." URL: <https://unctad.org/topic/investment/ukraine>
7. European Commission. (2023). "Ukraine's Economic Outlook and EU Financial Support." URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts_en
8. International Monetary Fund. (2023). "Ukraine: Financial Assistance and Macroeconomic Policies." URL: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR>
9. World Bank. (2023). "Ukraine and the World Bank: Overview and Partnerships." URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine>
10. European Bank for Reconstruction and Development. (2023). "Financing Ukraine's Reconstruction." URL: <https://www.ebrd.com/what-we-do/countries/ukraine.html>
11. OECD. (2023). "Ukraine's Anti-Corruption Measures." URL: <https://www.oecd.org/corruption/ukraine/>
12. European Investment Bank. (2023). "Ukraine's Infrastructure Development and Investment." URL: <https://www.eib.org/en/projects/regions/enlargement/ukraine>
13. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2023). "Ukraine's Economic Development and Global Trade." URL(<https://unctad.org/topic/investment/ukraine>).
14. European Commission. (2023). "Ukraine's Economic Outlook and EU Financial Support." URL(https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts_en).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.16>

Ковбас І. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Михайлюк В. С.,

аспірант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анотація. Статтю присвячено з'ясуванню критеріїв ефективності захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві. Визначено нормативно-правове підґрунтя принципу ефективності судового захисту прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві. Обґрунтовано, що складовими елементами ефективності судового захисту порушених прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві є *доступність суду для громадян*.

У статті визначено нормативну базу, яка закріплює основні принципи доступності правосуддя. В цьому питанні автор статті звертається до: Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.), Європейської конвенції з прав людини (1950 р.) та загальних принципів доступності правосуддя ООН

Аргументовано, що ефективність захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві є одним із принципів і адміністративної процедури, про що зазначено у п.13 ч.1 ст.4 Закону України «Про адміністративну процедуру», що гарантує ефективні засоби правового захисту.

В контексті ефективного захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві та права на судовий захист автор статті звертається до норм Конституції України та Кодексу адміністративного судочинства України, де розкриває норми цього Кодексу, які безпосередньо закріплюють принцип ефективності судового захисту в адміністративному суді.

Автор слушно аргументує, що звернення до суду для захисту своїх прав і інтересів не повинен бути обтяжений надмірними фінансовими, часовими чи іншими бар'єрами. Для цього автор звертається в цьому питанні до практики ЄСПЛ та міжнародного досвіду. Ще одним аспектом ефективності захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві автор статті вважає географічну доступність суду.

Наступним аспектом ефективності захисту порушених прав людини в адміністративному судочинстві автор вважає *технологічні інновації*, такі як електронні сервіси, електронні платформи, віртуальні суди.

Дається авторський висновок щодо основних аспектів ефективності судового захисту порушених прав в адміністративному судочинстві захисту, включаючи доступність адміністративного судочинства, гарантії права на звернення до суду, наявність механізмів правової допомоги для соціально незахищених осіб, географічна доступність суду, технологічні інновації.

Ключові слова: ефективність, правосуддя, адміністративне судочинство, права людини, судовий захист, конституційні гарантії, правова допомога, географічна доступність адміністративного суду, технологічні інновації, електронне судочинство, віртуальні суди, практика ЄСПЛ.

Kovbas I. V., Mykhailiuk V. S. Effectiveness of protection of violated human rights in administrative proceedings

Abstract. The article is devoted to clarification of the criteria for the effectiveness of protection of a violated human right in administrative proceedings. The author defines the legal basis of the principle of effectiveness of judicial protection of human rights and interests in administrative proceedings. It is substantiated that the constituent elements of the effectiveness of judicial protection of violated rights and interests of an individual in administrative proceedings are accessibility of court for citizens.

The article identifies the regulatory framework which enshrines the basic principles of access to justice. In this regard, the author refers to: The Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the European Convention on Human Rights (1950) and the UN General Principles of Access to Justice

It is argued that the effectiveness of protection of a violated human right in administrative proceedings is one of the principles of administrative procedure, as stated in paragraph 13 of Part 1 of Article 4 of the Law of Ukraine 'On Administrative Procedure', which guarantees effective remedies.

In the context of effective protection of a violated human right in administrative proceedings and the right to judicial protection, the author of the article refers to the provisions of the Constitution of Ukraine and the Code of Administrative Procedure of Ukraine, and reveals the provisions of this Code which directly enshrine the principle of effective judicial protection in an administrative court.

The author rightly argues that going to court to protect one's rights and interests should not be burdened with excessive financial, time or other barriers. To this end, the author refers to the case law of the ECHR and international experience. The author believes that another aspect of the effectiveness of protection of a violated human right in administrative proceedings is the geographical accessibility of the court.

The author considers technological innovations, such as electronic services, electronic platforms, and virtual courts, to be another aspect of the effectiveness of protection of violated human rights in administrative proceedings.

The author gives his own conclusion on the main aspects of the effectiveness of judicial protection of violated rights in administrative proceedings, including accessibility of administrative proceedings, guarantees of the right to appeal to court, availability of legal aid mechanisms for socially vulnerable persons, geographical accessibility of court, and technological innovations.

Key words: *efficiency, justice, administrative proceedings, human rights, judicial protection, constitutional guarantees, legal aid, geographical accessibility of administrative courts, technological innovations, electronic proceedings, virtual courts, ECHR case law.*

Постановка проблеми. Захист прав людини є одним з основних завдань правової системи будь-якої країни. Адміністративне судочинство відіграє ключову роль у забезпеченні цих прав, оскільки воно надає можливість оскаржити дії чи бездіяльність органів державної влади. Конституція України гарантує кожній особі право на захист своїх прав та свобод, і адміністративне судочинство є важливим механізмом для цього. Важливою характеристикою такого аспекту є доступність суду для громадян, що передбачає не тільки юридичну, але й фактичну можливість реалізації своїх прав. В адміністративному судочинстві людина може звертатися до суду за захистом своїх прав у випадку, якщо вона вважає, що її права порушено органами влади, місцевого самоврядування або іншими публічними органами. Адміністративні суди можуть розглядати спори щодо рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), важливою є не тільки можливість звернення до суду, але й ефективність судового процесу, тобто швидкість і доступність судових рішень, які повинні бути реальними засобами захисту прав. Одним з викликів є висока завантаже-

ність адміністративних судів, що може спричинити затримки у розгляді справ. Крім того, проблема полягає в рівні правової обізнаності громадян та їх здатності ефективно захищати свої інтереси в адміністративному судочинстві. Важливу роль у забезпеченні ефективності захисту прав людини відіграють судді, які мають приймати обґрунтовані та справедливі рішення на основі законодавства та міжнародних стандартів прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика ефективності захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві була предметом наукових здобутків багатьох вчених-адміністративістів та практиків, зокрема М.Р. Аракеляна, І.Л. Бородіна, С.С. Бирюкова, С.В. Васильєва, О. Вершиніна, О.В. Зудіхіна, О. Ільницького, С.В. Ківалова, І. Ковбаса, В.В. Комарова, Т.О. Крисань, О.В. Лемака, О. Музи, А.М. Николаєнка, В. Петруня, М. Смоковича, Н.А. Федосенко, Е. Устюжанінової та інших. Але, незважаючи на таку значну увагу науковців, ця проблематика так і не була вирішена однозначно.

Виклад основного матеріалу. В контексті ефективного захисту в адміністративному судочинстві варто погодитися з твердженням І. Ковбаса, який зазначав, що «Конституція

України проголошує право особи на судовий захист прав і свобод, в тому числі право на оскарження до суду незаконних дій і рішень органів державної влади і місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб. Для цього держава застосовує різноманітні засоби правового захисту суб'єктивних прав і свобод людини і громадянина. Особливо відповідальна роль в цій діяльності належить суду (ст.ст. 44, 124 Конституції України). Залежно від характеру порушень захист може здійснюватись у порядку конституційного, цивільного, господарського, кримінального або адміністративного судочинства. Можливість особистого звернення до суду залежить від наявності в особи, що звертається, адміністративної процесуальної правоздатності та дієздатності, які складають адміністративну процесуальну правосуб'єктність» [1, с. 97].

Ефективність захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві є важливою і багатоаспектною в контексті правової системи України. Право на судовий захист безпосередньо зазначене в нормах Конституції України і отримало своє віддзеркалення у ч. 1 ст. 5 КАСУ, де зазначено, що «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист...» [2].

У науковій літературі висловлюється думка, що основні аспекти ефективності захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві виражаються наступним чином: по-перше, це *доступність суду*. Доступність суду є важливим міжнародним стандартом, закріпленим в численних міжнародних документах, що визначають права людини та основи справедливого судочинства. Основні принципи доступності правосуддя можна знайти у таких документах: Загальна декларація прав людини (1948 р.) [3], де статтею 8 декларації зазначено, що кожна людина має право на ефективний засіб правового захисту перед національними судами в разі порушення своїх прав. Наступним міжнародним документом, який закріплює такий міжнародний стандарт як доступ-

ність судочинства є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) [4]. Статтею 14 цього Міжнародного пакту гарантується право на справедливий і публічний суд, що включає доступ до правосуддя без необґрунтованих перешкод. Наступним нормативним актом, що гарантує вільний доступ до суду та правосуддя вважається Європейська конвенція з прав людини (1950 р.) [5], де статтею 6 визначено право кожної особи на справедливий судовий розгляд у розумні строки, що включає доступ до правосуддя для всіх громадян.

Принципи доступності правосуддя ООН (1995 р.) підкреслюють важливість забезпечення доступу до правосуддя для всіх категорій осіб, незалежно від їх соціального, економічного чи культурного статусу. Означені принципи безпосередньо спрямовані на гарантування ефективного поновлення у правах особи, яка за їх захистом звернулася до суду [6, с. 137].

Як зазначає Я.О. Берназюк, що «згідно з правовою позицією Конституційного Суду України (КСУ) право на судовий захист як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя; відсутність такої можливості обмежує це право, яке за змістом ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (абз. 15 п. 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002)» [6, с. 137; 7].

Крім того, ефективність захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві є одним із принципів і адміністративної процедури, про що зазначено у п.13 ч.1 ст.4 Закону України «Про адміністративну процедуру», що гарантує ефективні засоби правового захисту [8].

Така засада, як ефективність захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві знайшла, перш за все, своє безпосереднє закріплення у положеннях Кодексу адміністративного судочинства України [2], а саме: в частинах 1, 2 статті 2 КАСУ зазначається, що «завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене

та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою *ефективного захисту* прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони, зокрема, розсудливо) [2]; частиною 2 статті 5 цього Кодексу зазначається, що «захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися судом також в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує *ефективний захист* прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень»; абз. 2 частини 2 статті 9 цього ж Кодексу констатує, що «суд може вийти за межі позовних вимог, якщо це необхідно для *ефективного захисту* прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень»; частиною 4 статті 242 вказується, що «судове рішення має відповідати завданню адміністративного судочинства, а саме бути справедливим та неупередженим, своєчасно вирішувати спір у сфері публічно-правових відносин з метою *ефективного захисту* прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень»; п.п. 2, 4 та 10 частини 2 статті 245 зазначено, що «у разі задоволення адміністративного позову суд може визнати протиправним та скасувати індивідуальний акт чи окремі його положення; визнати бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язати вчинити певні дії; визначити інший спосіб захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, який не суперечить закону і забезпечує *ефективний захист* таких прав, свобод та інтересів»; частина 10 статті 264 цього ж нормативного акту зазначає, що «якщо у процесі розгляду справи щодо нормативно-правового акта суд виявить, що інші нормативно-пра-

вові акти, прийняті відповідачем, чи їх окремі положення, крім тих, щодо яких відкрито провадження в адміністративній справі, безпосередньо впливають на прийняття рішення у справі і без визнання таких нормативно-правових актів протиправними неможливий ефективний захист прав позивача, суд визнає такі акти чи їх окремі положення протиправними в порядку, визначеному цією статтею» [2].

Загалом, доступність правосуддя означає, що кожна людина повинна мати реальну можливість звертатися до суду для захисту своїх прав і інтересів, і цей процес не повинен бути обтяжений надмірними фінансовими, часовими чи іншими бар'єрами.

З огляду на практику ЄСПЛ вагомою перешкодою ефективності захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві є так звані «фінансові бар'єри». Як зазначає А.Й. Герич «право доступу до суду має не тільки існувати, але й бути практичним та ефективним. Просте існування права в законі доступу не є достатнім. Наприклад, воно може бути порушене такими чинниками: високою вартістю провадження з огляду на фінансові можливості особи, наприклад, завеликим судовим збором («Kreuz проти Польщі» (№ 1), № 28249/95, рішення від 19 червня 2001 року)...» [9, с. 229]. Адже, вартість судового процесу може стати суттєвою перешкодою для громадян.

Той же науковець вважає вагомою перешкодою ефективного захисту порушених прав в адміністративному суді відсутність правової допомоги (з тих же самих причин). Він зазначає, що «... у згаданій вище справі «Airey проти Ірландії» заявниця не могла сплатити юридичні послуги, а тому по суті була позбавлена доступу до суду, оскільки відповідно до національного порядку не могла сама подати скаргу до суду вищої інстанції у своїй цивільній справі. ЄСПЛ визнав, що для ефективного розгляду справи необхідно була участь юридичного представника, яку не могла оплатити незаможна особа. При цьому ЄСПЛ підкреслив, що в цивільному процесі надання правової допомоги не є абсолютно обов'язковим, як в кримінальному процесі. Однак, на думку Суду, надання такої допомоги є необхідним

у випадках, коли особа сама не може представляти свої інтереси або в разі, коли національний закон визнає юридичне представництво обов'язковим» [9, с. 229]. Тому, в питанні ефективності захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві важливо вжити заходів щодо забезпечення безкоштовної правової допомоги для осіб, які не можуть дозволити собі адвоката.

«Фінансовий бар'єр», тобто фінансові витрати ЄСПЛ у своїй практиці розглядає як «втручання у право на доступ до суду». Тому «у Євросуді ще раз наголосили, що відмова відшкодувати судові витрати стороні *ex post facto* може свідчити про обмеження доступу до суду або втручання в право власності. Особливо, коли йдеться про позов проти держави, чиї уповноважені органи допустили порушення прав людини та спричинили матеріальні чи моральні втрати» [10].

Ще одним аспектом ефективності захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві з *географічна доступність суду*.

З огляду на міжнародний досвід найпоширенішою практикою територіального розміщення судів є їх синхронізація з адміністративно-територіальним устроєм: у кожному регіональному центрі має бути місцевий суд. Але, зважаючи на військову агресію росії проти України, постійно протікають процеси динамічних змін регіонів у зв'язку з міграційними процесами, пов'язаними з війною, що впливає на перенавантаження судових установ, що збільшує час на розгляд справ у окремих судах. Такі процеси також негативно впливають на ефективність судової системи взагалі.

Як зазначається на шпальтах «Європейської Правди», що «За своєю природою питання про територіальне розміщення судів є також економічною задачею та питанням балансу між різними факторами, такими як: доступ до правосуддя, у сенсі близькості громадян до судів; мінімальний розмір суду для забезпечення існування різних повноважень і функцій; скорочення витрат, оскільки джерела державних надходжень обмежені й не повинні витрачатися марно; максимізація якості послуг, що надаються» [11]. Тобто,

судові установи повинні бути розташовані так, щоб громадяни могли легко до них дістатися, включаючи можливість онлайн-скарг.

Наступним аспектом ефективності захисту порушених прав людини в адміністративному судочинстві вважаються *технологічні інновації*, якими вважається впровадження електронних сервісів тобто електронних платформ для подачі скарг та отримання інформації про статус справи, віртуальні суди.

Як зазначає М.Р. Дзіковський, що «впровадження інформаційних технологій у судочинство України є невід'ємною складовою сучасної правової реформи, спрямованої на підвищення ефективності, прозорості та доступності правосуддя. Такий процес відбувається на тлі глобальних тенденцій цифровізації, що охоплюють усі сфери суспільного життя, включаючи судову систему» [12, с. 286]. Нормативно-правова база, яка регулює використання інформаційних технологій у судочинстві України, формується з урахуванням міжнародних стандартів та національних потреб. Ключовим документом, який регулює використання інформаційних технологій у судочинстві України, є Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який передбачає створення та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) [13]. Зазначена система покликана забезпечити електронний документообіг, автоматизацію процесів та інтеграцію з іншими державними реєстрами. Розвиток онлайн-судочинства може спростити доступ до правосуддя та є вагомим аспектом ефективності адміністративного судочинства в контексті захисту порушених прав громадян. Тому, в цьому аспекті важливим є затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС, яке визначає правила роботи таких компонентів, як: «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистема відеоконференцзв'язку [14].

Варто погодитися з М.Р. Дзіковським, що «впровадження інформаційних технологій у адміністративне судочинство є незворотним етапом, який має потенціал для радикальної трансформації судової системи України» [12, с. 286].

Впровадження нових ІТ технологій як раз і слугує підвищенню ефективності, прозорості адміністративного судочинства, забезпечує вищий рівень доступності правосуддя для громадян.

Висновки. Таким чином можна констатувати, що ефективність захисту порушеного права людини в адміністративному судочинстві є важливим елементом функціонування правової держави. Адміністративне судочинство покликане забезпечити справедливий розгляд і вирішення спорів між фізичними чи юридичними особами і суб'єктами владних повноважень, які вчиняють публічно-правові функції. Основними аспектами ефективності

такого захисту є: доступність адміністративного судочинства, гарантії права на звернення до суду повинні бути реалізовані без зайвих фінансових чи бюрократичних перешкод, наявність механізмів правової допомоги для соціально незахищених осіб (наприклад, безкоштовна правова допомога); географічна доступність суду, технологічні інновації, якими вважається впровадження електронних сервісів тобто електронних платформ для подачі скарг та отримання інформації про статус справи, віртуальні суди. Тобто, мова йде про відповідність адміністративного судочинства і всієї судової системи України стандартам Європейського суду з прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ковбас І.В. Адміністративнопроцесуальна правосуб'єктність громадян. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2015. С. 74-78
2. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
3. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Організація Об'єднаних Націй. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10. 1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Рада Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Берназюк Я.О. Критерії ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів особи у публічно-правових спорах. Право і суспільство № 3. 2022 р. С. 136-141.
7. Конституційне подання Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) : Рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text>
8. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
9. Герич А.Й. Доступ до адміністративного правосуддя під час війни. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». № 12. 2022 р. С. 227-232. URL : <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/44.pdf>
10. Відмова відшкодувати судові витрати обмежує доступ до суду. Практика ЄСПЛ. Український аспект. URL: <https://www.echr.com.ua/vidmova-vidshkoduvati-sudovi-vitrati-obmezhuje-dostup-do-sudu/>
11. Кольцов М. «Як європейський досвід може допомогти реформі судової карти України». Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція. Електронне видання. 2023 р. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2023/09/26/7170108/>
12. Дзіковський М.Р. Використання інформаційних технологій в адміністративному судочинстві України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. С. 285-291. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/45-2.pdf>
13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
14. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення Вищої ради правосуддя України від 17 серпня 2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1845/0/15-21>.

УДК 336.22:339.923(4-672ЄС+477)
DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.17>

Мурашко І. С.,
аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

КОНВЕРГЕНЦІЯ ПОДАТКОВИХ СИСТЕМ ЄС ТА УКРАЇНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: АНАЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА СТРАТЕГІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ ФІСКАЛЬНОЇ УНІФІКАЦІЇ

Анотація. У статті розглядається питання адаптації податкової політики України до стандартів Європейського Союзу в умовах європейської інтеграції. Автори акцентують увагу на необхідності встановлення імперативних підходів до корпоративного оподаткування, які відповідають європейським практикам, з метою уникнення штучного заниження податкових надходжень до бюджету. У статті висвітлюються механізми обміну інформацією та контроль за трансфертним ціноутворенням, які впроваджуються в політиці ЄС для боротьби з агресивним податковим плануванням, а також їхній вплив на фінансові потоки між країнами. Окрема увага приділяється співпраці України з країнами, що не є членами ЄС, з метою запобігання використанню офшорних зон і підвищення стійкості податкових надходжень. Автором проаналізовано окремі складові національного досвіду гармонізації податкових механізмів, а також роль України в адаптації національного податкового законодавства до європейських стандартів. Обговорюються рекомендації щодо зниження податкового навантаження на фізичних осіб, раціонального розподілу податкових зобов'язань для юридичних осіб, а також вдосконалення механізмів адміністрування податків.

Стаття підкреслює важливість синхронної реалізації податкової та митної політики відповідно до стратегії наближення до стандартів ЄС, а також необхідність створення адміністративних потужностей для якісного впровадження імплементованого законодавства. Результати дослідження надають цінні рекомендації для вдосконалення національної податкової політики України в контексті європейської інтеграції.

Також у статті акцентується на важливості підходу до формування податкової політики як дипломатичного мистецтва, що вимагає балансування між національними інтересами та спільними європейськими стандартами. Відзначається, що Україні необхідно забезпечити адекватне сприйняття та реалізацію стандартів ЄС, щоб успішно інтегруватися в європейський економічний простір. Крім того, обговорюються ключові аспекти прямих і непрямих податків у рамках ЄС, які формують збалансовану систему оподаткування для фізичних і юридичних осіб, що відповідає вимогам щодо запобігання ухиленню від сплати податків та уникненню подвійного оподаткування.

Автором наголошено на необхідності створення ефективних механізмів адміністративної співпраці між податковими органами України та країн-членів ЄС, що є критично важливим для забезпечення контролю за сплатою податків та запобігання податковим зловживанням. Вони також підкреслюють, що просте імплементування законодавства недостатньо; Україні слід системно розвивати адміністративні можливості та формувати кадровий резерв для успішного застосування європейських норм. Також у статті досліджується роль співпраці з Європейським Союзом у формуванні національних практик оподаткування, які відповідають європейським стандартам. Важливість адаптації податкової політики до вимог ЄС підкреслюється через призму стратегічних цілей України в контексті євроінтеграції, що передбачає приведення національного законодавства у відповідність до норм ЄС. Автори акцентують увагу на необхідності розробки динамічної податкової політики, яка відповідала б як специфічним потребам української економіки, так і стандартам ЄС. У статті також обговорюються сучасні підходи до податкового адміністрування, зокрема пропозиції щодо зниження податкового навантаження на фізичних осіб, раціонального розподілу податкового навантаження на юридичних осіб, а також вдосконалення механізмів адміністрування, що унеможливають ухилення від сплати податків і зборів.

Ключові слова: конвергенція податкових систем, податки, податкова політика, інтеграційна політика, фіскальна уніфікація, адаптація податкового законодавства, податкове адміністрування, євроінтеграція, податкова реформа, ЄС та Україна, інтеграційні процеси, податкова гармонізація, економічна інтеграція, європейські стандарти, трансформація податкових норм, міжнародне співробітництво, податкове законодавство, європейська інтеграція.

Murashko I. S. Convergence of the tax systems of the EU and Ukraine as an instrument of integration policy: analytical discourse on contemporary challenges and strategic prospects of fiscal unification

Abstract. This article examines the issue of adapting Ukraine's tax policy to the standards of the European Union in the context of European integration. The authors emphasize the need to establish imperative approaches to corporate taxation that align with European practices to avoid artificially reducing tax revenues to the budget. The article highlights mechanisms for information exchange and control over transfer pricing, which are implemented in EU policy to combat aggressive tax planning, as well as their impact on financial flows between countries. Special attention is given to Ukraine's cooperation with non-EU countries to prevent the use of offshore zones and enhance the sustainability of tax revenues. The author analyzes specific components of national experience in harmonizing tax mechanisms and the role of Ukraine in adapting its national tax legislation to European standards. Recommendations are discussed regarding reducing the tax burden on individuals, rational allocation of tax obligations for legal entities, and improving tax administration mechanisms.

The article underscores the importance of synchronizing tax and customs policies in accordance with the strategy of aligning with EU standards and the need to build administrative capacity for the effective implementation of adopted legislation. The research results provide valuable recommendations for improving Ukraine's national tax policy in the context of European integration.

The article also emphasizes the importance of approaching the formulation of tax policy as a diplomatic art, requiring a balance between national interests and common European standards. It is noted that Ukraine needs to ensure adequate adoption and implementation of EU standards to successfully integrate into the European economic space. Additionally, the article discusses key aspects of direct and indirect taxes within the EU framework, which form a balanced taxation system for individuals and legal entities, aimed at preventing tax evasion and avoiding double taxation.

The author stresses the necessity of creating effective administrative cooperation mechanisms between Ukraine's tax authorities and those of EU member states, which are critical for ensuring tax compliance and preventing tax abuses. The article also emphasizes that simply implementing legislation is not enough; Ukraine should systematically develop its administrative capabilities and establish a trained workforce for the successful application of European norms. The article also examines the role of cooperation with the European Union in shaping national taxation practices that align with European standards. The importance of adapting tax policy to EU requirements is viewed through the lens of Ukraine's strategic goals in the context of European integration, which involves aligning national legislation with EU norms. The authors highlight the need for developing a dynamic tax policy that addresses both the specific needs of the Ukrainian economy and EU standards. The article also discusses modern approaches to tax administration, including proposals for reducing the tax burden on individuals, rational distribution of tax obligations for legal entities, and enhancing administrative mechanisms that prevent tax avoidance.

Key words: *convergence of tax systems, taxes, tax policy, integration policy, fiscal unification, tax legislation adaptation, tax administration, European integration, tax reform, EU and Ukraine, integration processes, tax harmonization, economic integration, European standards, transformation of tax norms, international cooperation, tax legislation, European integration.*

Постановка проблеми. Динаміка останнього десятиріччя на шляху гармонізації податкових систем ЄС та України на разі перебуває на тому історичному відрізку, де Україна отримала статус кандидата до вступу в ЄС [1], що зобов'язує державу до реалізації ряду євроінтеграційних змін до сучасного податкового законодавства. Сучасні реалії досліджуваного процесу доцільно характеризувати в контексті переговорної стадії адаптації законодавства України до європейського. В майбутньому, після закриття переговорних розділів, Єврокомісія проведе оцінку готовності України до вступу, після чого Європейська рада та Європарламент ухвалюють рішення щодо закриття переговорів й члени

ЄС та Україна підписують та ратифікують відповідну угоду про вступ за наслідками якої Україна зможе стати членом ЄС. Водночас, на зазначеному шляху, який безумовно є тернистим для національного законодавця, є ряд проблем, що потребують комплексного вирішення. Одним із кроків України на зазначеному шляху є проведення первинної оцінки стану імплементації до законодавства України *acquis* ЄС, яка має бути реалізована міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та державними органами первинної оцінки стану імплементації актів права ЄС для проведення комплексного порівняльного аналізу законодавства України відповідно до права ЄС і виявлення невідпо-

відностей, які необхідно усунути до початку та в рамках переговорного процесу щодо вступу України до Європейського Союзу [2]. Очевидно, що податкове законодавство не буде залишене без уваги. Поруч із зазначеним вище, за інформацією звіту генерального директорату з питань сусідства та переговорів про розширення Єврокомісії від 30 жовтня 2024 року, відповідно до якого станом на жовтень поточного року сфера оподаткування «помірно» відповідає у своєму рівні імплементації до законодавства України положень асquis ЄС, хоча в минулому році, даний показник був нижчим – на рівні «деякої» відповідності, а рівень прогресу за 2022 – 2024 роки оцінюється, як «добрий прогрес» [3, с. 8, 73]. Аналізуючи вище наведені вище рекомендації Єврокомісії для України, вбачається, що Україна, серед іншого, зокрема в сфері оподаткування та подальшої податкової політики має раціоналізувати податкові пільги, що на думку європейських партнерів має посилити доходи, стійкість та прозорість публічних фінансів у цілому, водночас податкова політика має реалізовуватися з урахуванням підтримки макроекономічної стабільності. Більш конкретними є рекомендації Єврокомісії щодо узгодження з асquis ЄС законодавства щодо пільг зі сплати ПДВ, сутнісної та правової структури акцизних зборів та ставок. Не залишені поза увагою і аспекти приведення у відповідність національного законодавства до Директиви про боротьбу з ухиленням від сплати податків та Директиви про адміністративне співробітництво (DAC) щодо обміну інформацією з країнами-членами ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням окремих аспектів національної податкової політики в контексті євроінтеграційного вектору розвитку держави активно займалися такі науковці, як: В. Андрущенко, С. Бей, Б. Білоус, І. Биков, М. Бортнікова, І. Бураковський, С. Данілов, А. Довгерт, Н. Головай, І. Грицяк, Л. Губерський, В. Забігайло, А. Заєць, Т. Єфименко, Т. Кошук, А. Крисоватий, Л. Луць, В. Макогон, В. Мельник, Г. Немиря, С. Осика, В. Пятницький, Я. Подчінюк, Я. Пухальська, А. Румянцев, В. Сіденко, А. Соколовський, В. Шамрай, Ю. Шемшученко, Ю. Чиркова, І. Чугунов та інші.

Не зменшуючи значущість вже проведених досліджень, відмітимо, що зазначена вище проблематика, не втратила свою актуальність та потребує проведення подальших досліджень.

Поруч із тим, дослідження процесу наближення національної податкової системи до стандартів, практик та асquis ЄС загалом не втрачають своєї актуальності, що викликане динамічністю даного процесу та його зміною в ході двосторонніх комунікацій з європейськими партнерами.

Мета статті полягає у дослідженні та аналізі процесу зближення податкових систем ЄС та України як інструменту інтеграційної політики держави, виявити сучасні виклики та проблематику, що постають на цьому шляху, та окреслити стратегічні перспективи фіскальної уніфікації у форматі «Україна-ЄС». Основний акцент робиться на визначенні механізмів і концептуальних підходів, здатних забезпечити ефективне зближення податкового законодавства України з європейськими стандартами та асquis ЄС для сприяння економічній інтеграції України, її стабільності та конкурентоспроможності в європейському просторі шляхом формування державою конкурентної та сучасної податкової політики, що відповідає практикам ЄС.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи сучасний стан речей в контексті наближення національного податкового законодавства та фіскальної політики України до стандартів та практик права ЄС та, відповідно, до положень директив і законодавчих актів ЄС є непростим процесом, який фактично розтягувався на багато років, вимагаючи наполегливих зусиль і тривалих обговорень. Ініційована Урядом України первинна оцінка стану імплементації до законодавства України асquis ЄС [2] стосується в тому числі і фіскальної сфери, проте нині Україні вдалося досягти суттєвого прогресу в узгодженні окремих видів податків, таких як податок на додану вартість (ПДВ) і специфічні акцизи, які відіграють ключову роль у підтримці вільного обігу товарів і послуг у межах спільного ринку. Водночас даний прогрес хоч і є позитивним, він не є достатнім з позиції належного рівня.

Як зазначають А. Крисоватий, В. Мельник та Т. Кошук, одним із центральних напрямків у співпраці країн-членів ЄС стало активне протистояння податковим правопорушенням, що включає посилення нагляду за корпоративними взаємовідносинами між головними компаніями та їхніми дочірніми структурами. Також були запроваджені ініціативи щодо встановлення податку на фінансові операції. Такі заходи покликані сприяти прозорому та справедливому оподаткуванню на території ЄС, захищаючи економічний простір ЄС від негативного впливу глобальних фінансових нестабільностей [4].

Аналізуючи дані аспекти, важливим для національної податкової системи у даному контексті, на нашу думку, може бути не лише реалізація зазначеного вище імперативу, а і поступове вирівнювання національної податкової практики для створення більш рівноправних умов для бізнесу та мінімізації випадків ухилення від сплати податків.

Беручи до уваги те, що податкова політика ЄС в основному формується відповідно до глави 2 «Податкові положення» розділу VII «Загальні правила конкуренції, оподаткування та зближення законодавств» частини III «Внутрішня політика та діяльність Союзу» Договору про функціонування Європейського Союзу [5], а основним принципом цієї політики є підтримка вільної конкуренції між країнами-членами та усунення ризику подвійного оподаткування, зберігаючи при цьому суверенітет кожної держави щодо власної податкової системи та не вимагаючи повної гармонізації фіскальних режимів.

Відмітимо, що водночас із декларованою політикою вільного вибору державами-членами ЄС тих чи інших податкових механізмів, ЄС встановлює межі законодавчо встановлених підходів до реалізації зазначеної реалізації політики оподаткування, водночас, дані обмеження активно вживаються шляхом реалізації положень директив ЄС. Разом із тим, на нашу думку, важливим в контексті дослідження є й те, що за своїм змістом фіскальна політика ЄС має яскраво виражену ідею впровадження та реалізації єдиних для членів ЄС стандартів оподаткування бізнесу, задля уникнення штучного зниження ставок оподат-

кування або впливу на розмір бази оподаткування шляхом застосування різного роду аспектів корпоративного управління задля «оптимізації» податкового навантаження.

Очевидним, на нашу думку, є крок з боку України, основною метою якого має стати робота пов'язана із встановленням імперативних на загальнонаціональному рівні підходів та практик і спільних стандартів корпоративного оподаткування бізнесу, схожого до європейських практик, щоб уникнути штучного заниження податкових надходжень до бюджету. Крім того, Європейський Союз розширює свою політику з боротьби з агресивним податковим плануванням, зокрема через механізми обміну інформацією та контроль за трансфертним ціноутворенням. Такі заходи дозволяють більш точно відстежувати фінансові потоки між країнами та запобігають використанню схематичних операцій для уникнення податків. Важливим елементом цієї політики є співпраця з ЄС з країнами, які не є членами ЄС, щоб запобігти використанню офшорних зон і забезпечити стійкість податкових надходжень у Європі, тобто, на нашу думку, на разі Україна може використати дану можливість зазначеного вектору співпраці з ЄС задля напрацювання національних практик, схожих до європейських в даному аспекті, що на разі вбачається перспективним в подальшій політиці національного фіскального органу на шляху активного впровадження стандартів ЄС в національну правозастосовну практику. Очевидно, що у сукупності всі ці зусилля національного Уряду сприятимуть не тільки укріпленню внутрішнього ринку, а й підвищенню стійкості економіки держави до зовнішніх кризових факторів, захищаючи національні економічні інтереси.

Як зазначають Н. Головай та С. Бей, податкова політика ЄС об'єднує зусилля як у формуванні спільної законодавчої бази для гармонізації податкових механізмів, так і у впровадженні погоджених заходів, зокрема для ефективної боротьби з податковими зловживаннями та запобігання ерозії податкової бази. Заохочення країн-членів до впровадження подібних змін у своїх національних податкових системах допомагає розв'язувати

загальні проблеми, досягати стратегічних цілей і виконувати завдання, поставлені перед ЄС. За таких умов формування податкової політики в ЄС є дипломатичним мистецтвом балансування між суперечностями національних інтересів з огляду на вимогу до країн-членів дотримуватися певної дисципліни в податковій сфері [6].

С. Данілов, аналізуючи аспекти оптимізації податкових систем країн-членів ЄС, відзначає те, що країни ЄС активно працюють над оптимізацією своїх податкових систем шляхом впровадження інноваційних підходів до оподаткування та вдосконалення інструментів для підтримки високих соціальних стандартів [7].

З огляду на викладене, доцільним є й аспект того, що в процесі наближення національного податкового законодавства до стандартів та практик ЄС Україна має витримати баланс між реалізацією в країні правил, які використовуються всіма країнами-членами ЄС та національними інтересами.

Національний досвід сприйняття європейських стандартів та практик ЄС у сфері оподаткування є унікальним та неповторним, очевидно, з урахуванням викладеного вище, що для України досвід податкової політики ЄС є прогресивним, водночас далеким від повного сприйняття та реалізації.

У даному аспекті, влучною вбачається позиція І. Бикова, який зазначає про те, що в умовах динамічної європейської інтеграції необхідність формування ефективної податкової політики стає ще більш очевидною, оскільки вона відіграє ключову роль в управлінні економічним розвитком, вступ України до ЄС передбачає виконання певних критеріїв та приведення національного законодавства у відповідність до європейських норм. Наріжним каменем такого узгодження є розробка динамічної та перспективної податкової політики, яка не лише відповідає унікальним потребам української економіки, але й відповідає встановленим стандартам ЄС. Це підкреслює важливість адаптації податкової політики до європейських стандартів як невід'ємного аспекту на шляху України до інтеграції в ЄС [8]. Крім того, І. Биков, відмічає й про важливість

синхронної реалізації податкової та митної політики відповідно до стратегії наближення національного митного та податкового законодавства до стандартів ЄС [9].

Разом із тим, О. Іванова пропонує наступні напрями адаптації національного податкового законодавства до стандартів ЄС як: зниження податкового навантаження на фізичних осіб; раціональний розподіл податкового навантаження на юридичних осіб; удосконалення механізму адміністрування податків, що унеможлиблює ухилення від сплати податків і зборів; запобігання корупційним проявам у сфері оподаткування; упровадження фіскально-регулятивної моделі податкової політики, стимулювання добровільності сплати податків; адаптація Податкового кодексу України та базових податкових законів України до законодавства ЄС» [10, с. 297].

Водночас, основними напрямками вдосконалення національної податкової політики можуть бути, як окремі аспекти так і загальні напрями в контексті трансформацій поглядів та підходів до фіскальної функції держави та її ролі, як відповідного регулятора суспільних відносин сфери оподаткування. Поруч із тим, на нашу думку критичним є розуміння конкретних аспектів тих податкових змін, які від України очікує європейська спільнота. Так, із аналізу викладеного вище, вбачається те, імплементація положень *acquis* ЄС не має бути формально реалізована, як ще один євроінтеграційний крок держави, мова йде про забезпечення Україною однакового по відношенню із країнами-членами ЄС сприйняття та розуміння зазначених стандартів ЄС з одночасним їх виконанням на національному рівні. Саме в таке розуміння, на нашу думку, є єдино вірним в аспекті практичного виміру однакового застосування Україною та ЄС положень податкового законодавства. Разом із тим, ми не маємо залишати осторонь і аспекти з яких формується податкова політика ЄС, так, звертаємо увагу на два елементи останньої, а саме – пряме та непряме оподаткування. Пряме оподаткування в практиці ЄС покликане на формування збалансованої системи стандартів оподаткування фізичних та юридичних осіб з урахуванням норм щодо запобігання ухиленню від сплати

податків та, водночас, подвійного оподаткування. Крім того, непряме оподаткування встановлює різні правила для компаній з усіх країн-членів ЄС, що стосується як правило податку на додану вартість та акцизів.

На нашу думку, серед зазначеного вище, важливим виступає й адміністративна співпраця податкових органів країн-членів ЄС, саме тому, Україна, має розробити механізми адміністративної політики щодо співпраці з фіскальними органами країн-членів ЄС на рівні оперативної взаємодії в аспектах контролю за сплатою податків та іншого в залежності від фіскальної політики сторін. Поруч із тим, ключовим вбачається й безпосереднє забезпечення якісного та належного застосування Україною імplementованого законодавства, стандартів та практик ЄС, адже, як бачимо, самої імplementації законодавства не достатньо, держава має системно формувати адміністративні потужності та кадрові резерви для якісного застосування імplementованих нормативно-правових документів ЄС.

Висновки. Конвергенція податкових систем України та ЄС є важливим кроком до забезпечення гармонізації національної податкової політики з європейськими стандартами, що є критично важливим для успішної інтеграції України в Європейський економічний простір. У процесі адаптації податкової системи України до стандартів ЄС необхідно зосередитися на імplementації сучасних підходів до адміністрування податків, боротьби з негативними проявами податкової оптимізації та мінімізацією використання зон вільних від оподаткування, що дозволить зменшити ризики ухилення від сплати податків і забезпечити стабільність податкових надходжень. Важливим аспектом є співпраця України з країнами, які не є членами ЄС, для запобігання податковим зловживанням, що дозволить зміцнити фіскальну стійкість національної економіки. Одночасно необхідно продовжувати зниження податкового навантаження на фізичних осіб і раціональне розподілення податкових зобов'язань для юридичних осіб, а також вдосконалювати механізми адміністрування податків для зниження рівня ухилення від сплати податків. Зокрема, важливо створити

ефективні адміністративні механізми співпраці між податковими органами України та країнами ЄС для забезпечення належного контролю та виконання податкових норм. Створення динамічної податкової політики, що відповідає як потребам національної економіки, так і вимогам ЄС, є необхідним для успішної інтеграції України в Європейське економічне співтовариство. У цьому контексті важливо також синхронізувати податкову та митну політику, що дозволить забезпечити гармонізовану економічну політику і підвищити конкурентоспроможність України на міжнародній арені.

Важливим кроком для забезпечення ефективної фіскальної уніфікації є подальше вдосконалення національних механізмів оподаткування шляхом їх гармонізації з європейськими стандартами. Створення належної правової інфраструктури для реалізації євроінтеграційних завдань вимагає посиленої уваги до питань податкового контролю, боротьби з податковими зловживаннями та адміністрування. Окрім цього, важливою є адаптація українського податкового законодавства до сучасних європейських вимог, що забезпечить належне функціонування економічних процесів та сприятиме підвищенню рівня державних доходів. Застосування європейських підходів до трансфертного ціноутворення та інформаційного обміну в податковій сфері, разом із взаємодією з третіми країнами, дозволить покращити управління податковими потоками та знизити ризики податкових правопорушень. Реалізація таких підходів також сприятиме інтеграції України в ЄС, створюючи основу для економічного розвитку та стабільності.

З огляду на сучасні тенденції в міжнародному праві, стратегічне планування в галузі податкової політики повинно бути гнучким, готовим до адаптації, і враховувати як національні потреби, так і вимоги ЄС. Окрім того, важливим аспектом є активізація адміністративної співпраці між податковими органами України та країнами-членами ЄС. Це дозволить забезпечити більш ефективний контроль за дотриманням податкових зобов'язань та запобігти ухиленню від сплати податків, а також знизити рівень податкових зловжи-

вань і боротьбу з агресивним податковим плануванням. Розвиток таких механізмів адміністрування податків має бути орієнтований на забезпечення високих стандартів прозорості та ефективності.

З урахуванням динамічного розвитку податкових механізмів ЄС та його сучасних вимог, Україна повинна розглядати процес фіскальної уніфікації не лише як технічний, а й як важливий етап на шляху до глибшої

економічної інтеграції з ЄС. Це включає в себе не тільки відповідність податкових норм, але й належне функціонування податкової політики в контексті соціально-економічних реалій України. Важливою складовою є також забезпечення надійного законодавчого фундаменту для розвитку податкової системи, яка буде сприяти сталому економічному росту та інвестиційній привабливості країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Grant EU candidate status to Ukraine and Moldova without delay, MEPs demand. News European Parliament. 23 червня 2022 р. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220616IPR33216/grant-eu-candidate-status-to-ukraine-and-moldova-without-delay-meps-demand>
2. Про затвердження Порядку проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС). Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Форма типового документа, Звіт від 28.02.2023 р. № 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189-2023-%D0%BF#Text>
3. Commission staff working document. Ukraine 2024 report. Accompanying the document. Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of regions. Communication on EU enlargement policy. European Commission. Brussels, 30.10.2024. SWD (2024) 699 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf
4. А. Крисоватий, В. Мельник, Т. Кошук, Сутність та концептуальні основи формування податкової політики в умовах євроінтеграційних процесів. Економіка України. № 1 (2016). С. 35–51.
5. Consolidated version of the Treaty on European Union, Document 12012M/TXT. Official Journal of the European Union. 26.10.2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=%20celex%3A12012M%2FTXT>
6. Н. Головай, С. Бей. Гармонізація податкової політики України в умовах євроінтеграції: виклики, можливості та перспективи. Empirio. Т. 1 (№ 2). 2024. С. 76-83. URL: <https://empirio.ukma.edu.ua/article/view/308320/299805>
7. С. Данілов. Європейські стандарти у податкових правовідносинах. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 6. С. 183-87. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.32>
8. І. Биков. Еволюція національної податкової системи в контексті наближення податкового законодавства України до стандартів Європейського Союзу. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 671 – 673. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/162>
9. І. Биков. Українська митниця та стандарти ЄС (адміністративно-правове дослідження): монографія / І. О. Биков. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 224 с. URL: https://oduvs.edu.ua/uploads/Monografiya_Bikov_Igor_82b56aa11b.pdf
10. О. Іванова. Напрями адаптації податкового законодавства України до законодавства ЄС. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 5. С. 242-248. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2019/72.pdf

Розсоха С. С.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права

ВИДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ АКТІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті розкриті наукові положення на основі доктринального досвіду та аналізу емпіричного матеріалу, стосовно видання адміністративних актів спеціальними адміністративними органами, як найбільш вживаного інструменту публічного адміністрування нотаріальної діяльності. З'ясовано правову природу адміністративних актів у сфері нотаріальної діяльності, їх вплив на функціонування інституту нотаріату, а також визначено ознаки, що характеризують ці акти як адміністративно правовий інструмент. Встановлено, що адміністративні акти в нотаріальній сфері є важливим засобом забезпечення публічних інтересів та гармонізації відносин між адміністративними органами і нотаріусами та іншими особами. Наведено приклади адміністративних актів, зокрема рішень про зупинення діяльності нотаріусів, анулювання сертифікацій робочих місць або проведення перевірок. У статті наголошується на необхідності дотримання процедурних і матеріальних норм при виданні адміністративних актів, адже їхня юридична сила має вирішальне значення для забезпечення правової визначеності. Окреслено підходи до класифікації адміністративних актів за суб'єктами видання, правовими наслідками та формою. Визначено роль адміністративних актів як засобів реалізації норм права у нотаріальній діяльності, які спрямовані на конкретизацію прав та обов'язків нотаріусів і контроль за їх виконанням. Проаналізовано судову практику оскарження адміністративних актів у нотаріальній сфері, що свідчить про поширеність таких спорів у контексті захисту професійних інтересів нотаріусів та дотримання законодавчих вимог. На основі узагальнення адміністративних актів, їхніх категорій та судової практики було зроблено висновок, що адміністративні акти є важливим інструментом публічного адміністрування у сфері нотаріальної діяльності. Водночас, їх застосування часто супроводжувалося процедурними порушеннями, недостатністю доказової бази чи перевищенням повноважень. Це підкреслювало важливість дотримання адміністративними органами норм законодавства, прозорості процедур та захисту прав осіб, які зазнавали впливу таких рішень. Судовий контроль залишався ключовим адміністративно-правовим механізмом забезпечення балансу між державними інтересами та захистом прав нотаріусів.

Ключові слова: адміністративний акт, адміністративний контроль, адміністративний орган, індивідуальна дія, інструмент публічного адміністрування, Міністерство юстиції України, нотаріус, повноваження, право, процедура, судовий контроль, тимчасове зупинення нотаріальної діяльності.

Rozsokha S. S. Issuance of administrative acts as a tool of public administration of notarial activities in Ukraine

Abstract. The article reveals scientific provisions based on doctrinal experience and analysis of empirical material concerning the issuance of administrative acts by specialized administrative bodies, as the most commonly used instrument of public administration. The legal nature of administrative acts in the field of notarial activities, their impact on the functioning of the notarial institution, and the features that characterize these acts as administrative-legal instruments are established. It is determined that administrative acts in the notarial field are an important means of ensuring public interests and harmonizing relations between administrative bodies, notaries, and other individuals. Examples of administrative acts are provided, including decisions on the suspension of notaries' activities, the annulment of certifications of workplaces, or the conduct of inspections. The article emphasizes the need to comply with procedural and substantive norms when issuing administrative acts, as their legal force is crucial for ensuring legal certainty. Approaches to the classification of administrative acts by issuers, legal consequences, and form are outlined. The role of administrative acts as tools for implementing legal norms in notarial activities is defined, focusing on the specification of the rights and obligations of notaries and ensuring compliance with them. The analysis of judicial practice regarding the appeal of administrative acts in the notarial sphere highlights the prevalence of such disputes in the context of protecting the professional interests of notaries and compliance with legislative requirements. Based on

the generalization of administrative acts, their categories, and judicial practice, the conclusion was made that administrative acts are an essential instrument of public administration in the notarial sphere. At the same time, their application often involved procedural violations, insufficient evidence, or exceeding powers. This emphasized the importance of adherence by administrative bodies to legislative norms, transparency of procedures, and the protection of the rights of those affected by such decisions. Judicial control remained a key administrative-legal mechanism for balancing state interests with the protection of notaries' rights.

Key words: *administrative act, administrative body, administrative control, individual action, instrument of public administration, Ministry of Justice of Ukraine, notarial activity, notary, power, procedure, right, suspension of notarial activity, judicial control.*

Вступ. Актуальність наукового аналізу теми видання адміністративних актів як інструменту публічного адміністрування нотаріальної діяльності в Україні визначається кількома ключовими факторами. Перш за все, адміністративні акти є основним та найбільш уживаним інструментом публічного адміністрування, що забезпечує ефективну взаємодію між адміністративними органами та суб'єктами приватного права. У сучасних умовах глобалізації та євроатлантичної інтеграції українського суспільства підвищуються вимоги до прозорості, правової визначеності та відповідності адміністративних послуг і виконавчої діяльності європейським стандартам. Згідно з цінностями Європейського Союзу, публічне адміністрування має ґрунтуватися на принципах верховенства права, поваги до прав людини та належного врядування.

Видання адміністративних актів у нотаріальній сфері є надзвичайно важливим, оскільки ці акти встановлюють правовий статус нотаріусів, регулюють порядок здійснення їхньої діяльності та забезпечують контроль за дотриманням норм законодавства. У період повномасштабного російського вторгнення в Україну та введення воєнного стану значення адміністративних актів зросло, оскільки вони стали ключовим механізмом невідкладного забезпечення прав і свобод громадян в умов кризової ситуації. Це особливо важливо для забезпечення правової визначеності та підтримання функціонування нотаріальної системи в умовах російсько-української війни.

Актуальність також підкреслюється необхідністю удосконалення процедур видання адміністративних актів, враховуючи сучасні виклики. У контексті євроатлантичного вектору розвитку України реформування публічного адміністрування є однією з вимог до

інтеграції в європейську спільноту. Це передбачає гармонізацію адміністративних процесів із європейськими стандартами, що сприятиме підвищенню довіри громадян до органів влади та забезпеченню правопорядку.

Отже, науковий аналіз змісту та сутності видання адміністративних актів у сфері нотаріальної діяльності має не лише теоретичне, а й практичне значення. Воно спрямоване на вдосконалення законодавства, забезпечення належного рівня публічного адміністрування та захист прав і свобод громадян навіть в умовах надзвичайних обставин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому аналізі адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності значний внесок зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як А. Абдурашидова, Х. Аджі, А. Азізі, А. Артеменко, А. Берлач, В. Бевзенко, Я. Бень, Т. Білоус, Д. Браун, Р. Брукс, В. Бусел, О. Буханевич, М. Глобінець, Н. Гриців, А. Гуледза, Г. Гулевська, В. Галуцько, Р. Ігонін, Н. Ільєва, А. Іп, У. Кінаш, Н. Карнарук, С. Ковальчук, І. Когутич, О. Коротун, О. Косілова, О. Костюченко, О. Красногор, А. Лазур, С. Лізкано Чапета, П. Малавет, А. Маржина, О. Мартинюк, Г. Массе, Л. Міранда Чавес, С. Моріна, А. Моро, В. Мустафа, І. Нуроїні, О. Надьон, І. Орловська, У. Палієнко, Є. Пряхін, Л. Піньяс, П. Ройєк-Соха, М. Саптомо, С. Стеценко, С. Супанджі, С. Мартінез Новелья, О. Махмурова-Дишлюк, В. Тищенко, В. Тимошук, Б. Цвойдрак, А. Сяра Судраджат, Е. Мренца, Б. Сіхомбінг, К. Федорова, М. Фролков, Е. Халіті-Мустафа, К. Чижмарь, В. Черниш, О. Чудний, К. Янг, О. Яра та інші. Цей перелік підкреслює багатогранність наукових підходів до аналізу досвіду видання адміністративних актів як інструменту публічного адміністрування нотаріальної діяльності в Україні та важливість подальшого розвитку цієї тематики.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права, доктринальних поглядів на цю проблематику вчених, а також вітчизняного законодавства розкрити юридичну природу адміністративних актів дій як інструменту публічного адміністрування нотаріальної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з нормами відносно нового Закону України від 17 лютого 2022 року, № 2073-IX «Про адміністративну процедуру», адміністративний акт – це рішення або юридично значуща дія індивідуального характеру, ухвалена адміністративним органом для вирішення конкретної справи, спрямована на встановлення, зміну, припинення чи реалізацію прав і (або) обов'язків конкретної особи або групи осіб [1]. Наприклад, Наказом Міністерства юстиції України від 03 червня 2016 року «Про врегулювання відносин, пов'язаних з контролем за організацією роботи нотаріусів на тимчасово окупованій території України» було змінено адміністративні органи стосовно контролю за організацією нотаріальної діяльності на тимчасово окупованій території України здійснюється шляхом покладення цих функцій на Головне територіальне управління юстиції в Одеській області. Завдання, раніше покладені на територіальні управління юстиції в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, передаються до компетенції Головного територіального управління юстиції в Одеській області [2].

В юридичній літературі існують певні тенденції до розкриття сутності та змісту видання адміністративних актів В. Тимошук доводить, що адміністративний акт – це рішення індивідуальної дії, прийняте адміністративним органом, яке спрямоване на регулювання конкретної справи фізичних або юридичних осіб. Воно відображає європейські підходи та базується на німецькій доктрині адміністративного права. Ключовими ознаками адміністративного акта є конкретність вирішення справи, походження від органу публічної адміністрації та безпосередній зовнішній вплив на права чи обов'язки осіб. Чинність адміністративного акта настає з моменту доведення його до відома зацікавлених осіб. Способи повідомлення включають вручення, надси-

лання поштою, публічне оголошення або інші встановлені механізми. Нікчемні адміністративні акти не створюють правових наслідків, будучи недійсними з моменту прийняття. До причин нікчемності відносяться порушення вимог до форми акта, видача актів органом без повноважень або очевидна протиправність. Адміністративні акти класифікуються за впливом на особу: сприятливі, які надають вигоди, і несприятливі, які накладають обов'язки чи обмеження [3].

Наприклад, Наказ Головного управління юстиції у м. Києві від 24 травня 2012 року № 1012 є адміністративним актом несприятливого характеру, який тимчасово зупиняє професійну діяльність приватного нотаріуса ОСОБА_4. Підставою для його прийняття стали результати перевірки нотаріальної діяльності ОСОБА_4, проведеної відповідно до наказу № 789 від 28 квітня 2012 року. У довідці комісії від 17 травня 2012 року було виявлено порушення правил нотаріального діловодства. Наказ було видано на підставі пункту 3 частини 1 статті 29-1 Закону України «Про нотаріат», який дозволяє тимчасове зупинення діяльності у разі повторних порушень правил нотаріального діловодства. Проте під час видання акта були допущені суттєві порушення процедурних і матеріальних норм. Відсутність строку для усунення порушень суперечила пунктам 5.7–5.11 Порядку № 2260/5, а також не було проведено повторної перевірки після усунення недоліків. Позивач усунув виявлені порушення до набрання чинності наказу, що робило його застосування недоцільним. Відсутність доказів належного повідомлення про видання наказу також свідчила про недотримання процедурних вимог. Застосування наказу спричинило тимчасове припинення діяльності приватного нотаріуса ОСОБА_4 з 30 травня до 5 червня 2012 року та наклало адміністративні обмеження, які вплинули на репутацію та фінансовий стан нотаріуса. У ході судового розгляду було встановлено протиправність наказу через допущені порушення законодавства [4].

На думку О. Мілієнко, адміністративний акт є ключовим інструментом реалізації публічної адміністрації, оскільки він забезпечує гармонізацію публічно-управлінських від-

носин через нормативне закріплення прав та обов'язків суб'єктів, що спрямовані на досягнення балансу між державними інтересами та потребами громадян. Вона наголошує, що адміністративний акт виступає юридичним фактом, який породжує, змінює чи припиняє правовідносини, одночасно виконуючи функцію форми правозастосування, завдяки якій забезпечується реалізація норм права через конкретні рішення. Крім того, адміністративний акт є інструментом публічного управління, спрямованим на захист прав громадян, забезпечення суспільного порядку та досягнення публічного інтересу [5].

Аналізовані нами сфері в основному нотаріуси є сторонами адміністративно правового впливу зі сторони міністерства юстиції України як адміністративного органу. Іншими словами, як правило щодо них адміністративні органи приймають адміністративні акти що призводить до зміни виникнення або припинення певних адміністративно-правових відносин. Однак, бувають випадки коли самі нотаріуси безпосередньо стають адміністративним органом (суб'єктом владних повноважень) рішення якого оскаржується в адміністративному суді. Наприклад, Рішенням Харківського окружного адміністративного суду від 16 травня 2024 року у справі № 520/11797/24 було встановлено протиправність дій приватного нотаріуса Харківського міського нотаріального округу Особа-1, які полягали у відмові перерахувати кошти з депозитного рахунку на підставі належно оформлених довіреностей депонентів. Такі дії нотаріуса мають ознаки адміністративного акта, оскільки рішення нотаріуса, зафіксовані у письмових листах від 18 квітня 2024 року (№№ 9/02-23, 10/02-23, 11/02-23) та 2 травня 2024 року (№ 13/02-23), стосуються реалізації владних управлінських функцій щодо використання депозитних коштів. Відмова нотаріуса виконати зобов'язання щодо перерахування коштів депонентам на підставі статті 85 Закону України «Про нотаріат» базувалася на неправильному трактуванні норм цього закону, а також положень пунктів 9.1 та 9.2 глави 21 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, що призвело до порушення прав та інтер-

есів позивача. Суд визнав протиправність дій нотаріуса, оскільки довіреності, надані представником депонентів, відповідали встановленим законодавством вимогам, а їх обсяг дозволяв вчинити дії, спрямовані на отримання коштів. Відмова нотаріуса, незважаючи на надані довіреності, була обґрунтована тим, що кошти можуть бути виплачені виключно депоненту, що суперечить законодавству, яке допускає представництво інтересів депонента уповноваженою особою [6].

Професор В. Бевзенко визначав у своїй статті за 2011 рік, що адміністративний акт це індивідуальне рішення органу публічної адміністрації або іншого суб'єкта владних повноважень, яке ухвалюється в межах адміністративної справи для виникнення, зміни чи припинення правовідносин у публічно-правовій сфері. В адміністративному акті реалізується волевиявлення органу публічної адміністрації, яке має юридичні наслідки. Адміністративний акт виступає як форма реалізації функцій публічної адміністрації, яка забезпечує конкретизацію норм права. Це також інструмент публічного управління, що дозволяє впливати на правовідносини шляхом односторонніх рішень, які мають обов'язковий характер. Адміністративний акт знижує рівень невизначеності у правозастосуванні та створює фактичний стан, на який може орієнтуватися подальше регулювання. Індивідуальність адміністративного акта означає, що він стосується конкретних осіб або ситуацій. Юридична обов'язковість адміністративного акта забезпечує його виконання, в тому числі примусове. Акти можуть бути оформлені письмово, усно, електронно або автоматизовано. Ухвалення адміністративного акта має відбуватися виключно в межах компетенції органу публічної адміністрації. За правовими наслідками адміністративні акти поділяються на чинні, нікчемні та оспорювані. За суб'єктом видання це можуть бути акти органів державної влади, місцевого самоврядування тощо. За змістом акти поділяються на регулятивні, дозвольні, забороняючі та стимулюючі [7].

Як приклад оскарження адміністративних актів у сфері нотаріату слід привести рішення Окружного адміністративного суду

міста Києва від 30 листопада 2018 року, № 826/10508/18, згідно з яким адміністративний акт, оформлений Головним територіальним управлінням юстиції у місті Києві у вигляді акта від 05.01.2018, є індивідуальним рішенням, яке ухвалене в межах виконання владних функцій і спрямоване на оцінку відповідності робочого місця нотаріуса встановленим вимогам чинного законодавства. Акт був прийнятий Головним територіальним управлінням юстиції у місті Києві. Його адресатом була ОСОБА_1, яка звернулася із заявою про сертифікацію приміщення для здійснення нотаріальної діяльності. Акт про відмову в сертифікації робочого місця був складений на підставі перевірки, у ході якої були встановлені ознаки невідповідності приміщення вимогам пункту 2 частини 2 статті 25 Закону України «Про нотаріат» та пунктів 7.1.3 і 7.2.1 Положення про вимоги до робочого місця приватного нотаріуса, зокрема через відсутність можливості одночасного та незалежного здійснення нотаріальної діяльності кожним нотаріусом у приміщенні, а також через прозорі елементи конструкції стін робочого кабінету. Прийняття цього адміністративного акта призвело до правових наслідків у вигляді відмови ОСОБА_1 у здійсненні нотаріальної діяльності в приміщенні, яке вона мала намір використовувати, до отримання позитивного рішення щодо сертифікації робочого місця. У результаті оскарження цього акта судом було встановлено, що відповідач не довів належними доказами факт невідповідності робочого місця нотаріуса законодавчим вимогам [8]

Як випишує у своєму авторефераті дисертаційного дослідження О. Мандюк, індивідуальний адміністративний акт визначається як одностороннє волевиявлення адміністративного органу зовнішньої дії, яке безпосередньо впливає на права, свободи чи інтереси конкретних осіб або стосується конкретної ситуації. Його основними ознаками є односторонність, що означає прийняття акта адміністративним органом без узгодження з іншими суб'єктами, індивідуальність або конкретність, яка передбачає, що акт стосується конкретних осіб чи ситуацій, зовнішня дія, яка проявляється у наслідках

поза межами органу, що його видав, юридичні наслідки, оскільки акт створює, змінює або припиняє права чи обов'язки, та прийняття адміністративним органом, що свідчить про його наділення відповідними повноваженнями [9]¹. Наприклад, адміністративним актом, який оскаржувався в адміністративному суді був наказ № 210/6 Головного територіального управління юстиції у м. Києві від 23 березня 2017 року про тимчасове зупинення нотаріальної діяльності приватного нотаріуса Київського міського нотаріального округу ОСОБА_1 починаючи з 23 березня 2017 року, у зв'язку з необґрунтованою відмовою нотаріуса надати необхідні документи для перевірки. Підставою для видання цього наказу стало звернення голови правління ЗАТ «Елекомс» та встановлення факту відсутності нотаріуса на робочому місці під час перевірки, яку мала провести комісія 20 березня 2017 року. Відповідно до зазначеного адміністративного акту, були застосовані положення частини 1 статті 29-1 Закону України «Про нотаріат» та Порядку проведення перевірки організації нотаріальної діяльності, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 17 лютого 2014 року № 357/5. Водночас нотаріус ОСОБА_1 вказувала на неможливість надати документи без визначення кола осіб, відповідальних за збереження нотаріальної таємниці, що стало причиною суперечки [10].

А. Артеменко у своїй статті визначає, що адміністративний акт, як різновид індивідуального, спрямований на вирішення конкретних управлінських завдань, які виникають у процесі діяльності органів виконавчої влади. Він має персоніфікованого адресата, що означає його конкретну спрямованість на фізичну або юридичну особу. Адміністративний акт застосовується одноразово і має обмежену дію в часі та просторі, залежно від конкретної ситуації. Він базується на нормативних актах, реалізуючи їх положення

¹ Мандюк О. О. Індивідуальні адміністративні акти: теорія та практика застосування. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2017. 18 с.

в умовах певних обставин, визначених законодавством. Вчений класифікує такі акти за юридичними наслідками на зобов'язуючі, які встановлюють обов'язок виконання певних дій з боку адресата, забороняючі, що накладають певні обмеження або заборони, правоповноважуючі, які надають адресату певні права або дозволи, та акти-відмови, що містять відмову у задоволенні вимог, заявлених особою. Особливості прийняття індивідуальних адміністративних актів місцевими державними адміністраціями полягають у тому, що вони спрямовані на створення, зміну або припинення конкретних правовідносин, що виникають у сфері публічного адміністрування [11].

Наприклад виходячи із невідповідності останньому положенню державним нотаріусом було здійснена відмова у вчиненні нотаріальних дій. Така відмова практично носить ознаки адміністративного акту суб'єкта владних повноважень, який прирівнюється до функцій адміністративного органу. Постанова була ухвалена державним нотаріусом, який діяв у межах своїх повноважень, визначених законодавством, зокрема Законом України «Про нотаріат». У документі нотаріус формулював підстави для відмови у вчиненні нотаріальної дії, керуючись нормами законодавства, що регулюють нотаріальну діяльність. Відмова нотаріуса стала предметом судового розгляду, що підтверджує її природу як владного управлінського рішення. Суд зазначив, що дії нотаріуса як суб'єкта владних повноважень у такому випадку можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства. Суд залишив позов без розгляду у зв'язку із заявою позивача, проте підкреслив, що постанова нотаріуса є адміністративним актом, який може бути предметом судового контролю на предмет його правомірності [12].

О. Махмурова-Дишлюк визначає, що юридична природа адміністративного акта як інструмент публічного адміністрування для забезпечення прав і свобод людини і громадянина, особливо в умовах російсько-української війни. Адміністративний акт визначається як індивідуальне рішення адміністративного органу, яке приймається для вирішення конкретної справи з метою

забезпечення прав, свобод або інтересів приватних осіб, які були порушені, або для запобігання їх можливого порушення. Юридична природа адміністративного акта базується на нормах Закону України «Про адміністративну процедуру» № 2073-ІХ від 17 лютого 2022 року, де акцентується на його індивідуальному характері [13]. Наприклад, у рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 3 лютого 2020 року у справі № 640/14905/19 оскаржується адміністративний акт Міністерства юстиції України у формі відмови у проведенні повторної позапланової перевірки діяльності приватного нотаріуса Васильківського районного нотаріального округу Особа_1. Приватний нотаріус Особа_1 був об'єктом попередньої перевірки, яка проводилася Міністерством юстиції у 2016 році, за результатами якої порушень у його діяльності не виявлено, а висновки цієї перевірки позивач не оскаржував. Суд визнав дії Міністерства юстиції України законними та обґрунтованими, оскільки орган діяв у межах своїх повноважень, забезпечив належний розгляд скарг позивача та дотримався вимог законодавства щодо проведення перевірок нотаріальної діяльності [14].

Висновки. Отже, ознаками адміністративних актів як інструментів публічного адміністрування в нотаріальній сфері є те що адміністративний акт у нотаріальній діяльності стосується конкретного нотаріусів або інших осіб задіяних в сфері нотаріату, права чи обов'язки яких визначаються у рішенні. Наприклад, наказ Міністерства юстиції про тимчасове зупинення діяльності приватного нотаріуса є адміністративним актом, спрямованим на вирішення конкретної ситуації, що виникла внаслідок порушень правил нотаріального діловодства. Прийняття адміністративного акта призводить до виникнення, зміни або припинення певних прав або обов'язків нотаріуса. Їхня юридична сила закінчується одразу після їх виконання. Наприклад, рішення адміністративного органу про анулювання сертифікації робочого місця нотаріуса у випадку невідповідності приміщення вимогам законодавства є обов'язковим для виконання, а його невиконання може спричинити правові наслідки. Адміністративні акти спря-

мовані на реалізацію норм права у сфері нотаріальної діяльності, ухвалюються відкрито, із належним повідомленням нотаріусів та інших зацікавлених осіб про зміст їх рішень. Однак їх прийняття здійснюється без узгодження із зацікавленими сторонами, що забезпечує оперативність та реалізацію владних повноважень адміністративних органів. Наприклад, рішення Головного територіального управ-

ління юстиції про перевірку нотаріальної діяльності не потребує згоди нотаріуса, але є юридично обов'язковим. Вони можуть бути оскаржені в адміністративному та судовому порядку. Наприклад, наказ Головного територіального управління юстиції, яким зупинено діяльність нотаріуса, може бути перевірений судом на предмет його відповідності процедурним та матеріальним нормам права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про адміністративну процедуру. Закон України від 17 лютого 2022 року, № 2073-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 15. ст. 50.
2. Про врегулювання відносин, пов'язаних з контролем за організацією роботи нотаріусів на тимчасово окупованій території України. Затверджено Наказом Міністерства юстиції України від 3 червня 2016 року, № 1591/5. Офіційний вісник України. 2016. № 43. Стор. 304. Ст. 1610. Код акта 82091/2016.
3. Тимошук В. Адміністративні акти в Україні – повернення до європейської традиції належного урядування. 2012. Центр політико-правових реформ. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/images/documents/Тymoshchuk_11_05_2012.pdf.
4. Ухвала Вищого адміністративного суду України. Прийнята 30 жовтня 2014 року, справа № К/9991/74842/12. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41348936>.
5. Мілієнко О. А. Теоретико-прикладні аспекти застосування адміністративних актів: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2021. 35 с.
6. Рішення Харківського окружного адміністративного суду. Прийняте 16 травня 2024 року, справа № 520/11797/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. 2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119095197>.
7. Бевзенко В. М. Особливості оскарження адміністративних актів державної виконавчої служби. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2011. № 2(4). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11bvmdvs.pdf>.
8. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва. Прийняте 30 листопада 2018 року, № 826/10508/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78260531>.
9. Мандюк О. О. Індивідуальні адміністративні акти: теорія та практика застосування. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2017. 18 с. 10. Постанова Верховного Суду України від 29 січня 2020 року у справі № 826/4534/17.» Державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87238346>.
11. Артеменко І. А. Адміністративні акти органів виконавчої влади: питання класифікації та стадії процедур їх прийняття. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 6. С. 159–161.
12. Ухвала Ічнянського районного суду Чернігівської області у справі № 2-А-2030/2011 від 18 квітня 2011 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. 2011. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/52048159>.
13. Махмурова-Дишлюк О. П. Видання адміністративних актів як інструментів публічного адміністрування забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах російсько-української війни. Право і суспільство. 2024. № 1. Т. 2. С. 113-118. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.17>
14. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 03 лютого 2020 року у справі № 640/14905/19. Офіційний вебпортал «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87321969>.

Савіцька В. В.,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕЛЕКТРОННІ ПОСЛУГИ: МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена актуальним проблемам надання електронних послуг, що надаються органами державної влади та місцевого самоврядування на підставі поданої заяви фізичною або юридичною особою. Підкреслено, що розвиток інформаційних технологій надав можливість впровадити в діяльність органів публічної влади інформаційно-комунікаційних систем, застосування яких надало можливість отримання громадянами різного виду електронних послуг. З метою дослідження правового регулювання відносин надання електронних послуг здійснено аналіз праць науковців, які досліджували проблемні питання надання електронних послуг. Проаналізовано низку вітчизняних нормативно-правових актів, що мають відношення до правового розвитку відносин у галузі електронного надання послуг, серед яких варто відмітити Закони України: «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні комунікації», «Про адміністративні послуги». Також проаналізовано підзаконні правові акти, якими було започатковано становлення електронних послуг. Перш за все це стосується розпоряджень і постанов Кабінету Міністрів України щодо розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, питань підготовки проектів актів законодавства в електронній формі, розвитку системи електронних послуг тощо. Встановлено, що використовуючи інформаційно-комунікаційні системи надання електронних послуг можуть здійснювати не тільки органи державної влади та місцевого самоврядування, інші уповноважені державою підприємства і організації, але й судові органи. Звертається увага на можливість отримання різного виду електронних послуг доступних на веб-сайті Кабінету Міністрів України, а також існуючі проблеми надання електронних послуг громадянам, що проживають в сільській місцевості, які на сьогодні не в змозі отримати всі види електронних послуг вказаних на веб-сайті Кабінету Міністрів України. Зроблено висновок, що в залежності від галузевої спрямованості існують різні моделі правового регулювання надання електронних послуг та звертається увага на існуючі проблемні питання надання електронних послуг мешканцям, які проживають у сільській місцевості, що потребує подальшого вдосконалення правового механізму надання електронних послуг.

Ключові слова: *правове регулювання, технології, електронні послуги, громадяни, публічна влада.*

Savitska V. V. Electronic services: models of legal regulation

Abstract. This scientific article is devoted to the current problems of providing electronic services provided by state authorities and local self-government bodies on the basis of an application submitted by an individual or legal entity. It is emphasized that the development of information technologies has made it possible to introduce information and communication systems into the activities of public authorities, the use of which has made it possible for citizens to receive various types of electronic services. In order to study the legal regulation of relations in the provision of electronic services, an analysis of the works of scientists who studied the problematic issues of providing electronic services was carried out. A number of domestic regulatory legal acts related to the legal development of relations in the field of electronic service provision were analyzed, among which it is worth noting the Laws of Ukraine: "On the Peculiarities of Providing Public (Electronic Public) Services", "On Electronic Identification and Electronic Trust Services", "On Electronic Documents and Electronic Document Management", "On Electronic Communications", "On Administrative Services". The subordinate legal acts that initiated the formation of electronic services were also analyzed. First of all, this concerns the orders and resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the development of the system of provision of administrative services by executive bodies, issues of preparation of draft legislative acts in electronic form, development of the system of electronic services, etc. It has been established that using information and communication systems, the provision of electronic services can be carried out not only by

state authorities and local governments, other state-authorized enterprises and organizations, but also by judicial bodies. Attention is drawn to the possibility of obtaining various types of electronic services available on the website of the Cabinet of Ministers of Ukraine, as well as existing problems in providing electronic services to citizens living in rural areas, who are currently unable to receive all types of electronic services specified on the website of the Cabinet of Ministers of Ukraine. It is concluded that depending on the sectoral focus, there are different models of legal regulation of the provision of electronic services and attention is drawn to existing problematic issues in providing electronic services to residents living in rural areas, which requires further improvement of the legal mechanism for providing electronic services.

Key words: *legal regulation, technologies, electronic services, citizens, public authorities.*

Постановка проблеми. Активний розвиток наукових технологій позначився на прийнятті широкого загалу законодавчих актів, що регулюють відносини надання різного виду електронних послуг, які надаються органами публічної влади на підставі поданої заяви суб'єкта звернення. Існуючі моделі правового регулювання надання електронних послуг в цілому забезпечують їх надання суб'єктом звернення, поряд з цим, існує низка проблемних питань щодо надання електронних послуг жителями сіл, що потребує подальшого вдосконалення механізм надання електронних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблемних питань надання різного виду електронних послуг органами державної влади і органами місцевого самоврядування займалися такі науковці як: В. Авер'янов, О. Берназюк, В. Гаращук, Р. Калюжний, І. Клименко, І. Коліушко, К. Линьов, Г. Писаренко, О. Світличний, В. Тимощук та ін.

Метою статті є дослідження законодавчого регулювання надання електронних послуг та визначення шляхів щодо їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Розвиток наукових технологій неминує позначився на інформаційному розвитку суспільних відносин в основу яких покладено надання різного виду публічних послуг в електронній формі. На сьогодні до сфери публічних послуг віднесені послуги, що надаються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, які належать до сфери їх управління.

В залежності від специфіки регулювання суспільних відносин у нормативно-правових актах також вживаються різні словосполу-

чення, що мають безпосереднє відношення до електронного виду послуг. О.П. Світличний відзначає, що в спеціальній літературі існують різні авторські визначення поняття «публічних», «управлінських», «правових», «адміністративних», «побутових», «медичних» та інших видів послуг [1, с. 187]. В Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 р. № 90-р, також вживаються різні види послуг, публічні, державні, муніципальні та адміністративні послуги [2].

Питання пов'язане із електронними документами в діловодстві стосувалося Регламенту діяльності Кабінету Міністрів України, який постановою від 18.07.2007 р. № 950, в якому акцентовано увагу на необхідності забезпечення документування діяльності Кабінету Міністрів України документами в електронній формі [3].

Безпосереднє правове регулювання відносин пов'язаних із підготовкою проектів актів законодавства, порядку денного Кабінету Міністрів України, урядових комітетів та матеріали до них в електронній формі, введення системи електронної взаємодії органів виконавчої влади в промислову експлуатацію, врегульовано постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання підготовки проектів актів законодавства в електронній формі» від 27.05.2015 р. № 351 [4].

У Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 918-р, визначено напрями, механізми і строки формування ефективної системи електронних послуг в Україні для задоволення інтересів фізичних та юридичних осіб через розвиток і підтримку доступних та прозорих, безпечних та некорупційних, най-

менш затратних, швидких та зручних електронних послуг. Концепція визначає електронну послугу, як адміністративну та/або іншу публічну послугу, що надається суб'єкту звернення в електронній формі за допомогою засобів інформаційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних систем [5].

Поступове переведення окремих публічних послуг в електронну форму та оприлюднення їх на Єдиному веб-порталі органів виконавчої влади, провадження дієвого механізму контролю за наданням публічних послуг, запроваджено Указом Президента України «Про деякі заходи із забезпечення надання якісних публічних послуг» від 04.09.2019 р. № 647/2019 [6].

Визначення поняття електронна послуга надається в Законі України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р. № 2155-VIII, який визначає, що електронна послуга – це будь-яка послуга з надання певного матеріального чи нематеріального блага на користь іншої особи, яка надається через інформаційно-комунікаційну систему [7]. Також норми цього закону електронну послугу пов'язують із електронною довірчою послугою. Відповідно, електронна довірча послуга – це електронна послуга, що надається для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів, які довіряють надавачу електронних довірчих послуг щодо надання такої послуги [7].

На думку І.В. Клименка і К.О. Линьова, особливість послуги в електронному вигляді є в тому, що вона може бути отримана 24 години на добу 7 днів на тиждень. Але це не означає, що інші форми та канали надання послуг перестають існувати. Традиційні шляхи отримання послуг шляхом особистого звернення, телефоном або поштою існують і надалі, постійно вдосконалюючись [8, с. 89].

На правовий зв'язок електронних послуг з іншими електронними документами вказують норми Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. № 851-IV, який в ст. 5 закону визначає, що електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи

обов'язкові реквізити документа. У свою чергу оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [9].

В інших нормативно-правових актах також використовуються різні визначення послуг, які мають відношення до електронних послуг, що в першу чергу пов'язано із їх галузевою спрямованістю. Так, Закон України «Про електронні комунікації» від 16.12.2020 р. № 1089-IX, який визначає правові та організаційні основи державної політики у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра, надає визначення «електронна комунікаційна послуга», як послуга, що полягає в прийманні та/або передачі інформації через електронні комунікаційні мережі, крім послуг з редакційним контролем змісту інформації, що передається за допомогою електронних комунікаційних мереж і послуг [10].

Забезпечуючи можливість надання комплексних публічних електронних послуг Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» від 15.07.2021 р. № 1689-IX, в ст. 1 закону надає визначення двох видів послуг: «електронна публічна послуга» та «публічна послуга».

Електронна публічна послуга – послуга, що надається органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають в їх управлінні, у тому числі адміністративна послуга (у тому числі в автоматичному режимі), яка надається з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем на підставі заяви (звернення, запиту), поданої в електронній формі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем (у тому числі з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг), або без подання такої заяви (звернення, запиту).

Публічна послуга – юридично або соціально значуща дія суб'єкта надання публічної (електронної публічної) послуги, у тому числі адміністративна послуга, за заявою

(зверненням, запитом) суб'єкта звернення або без такого звернення, у результаті якої набуваються, переходять, припиняються права та/або здійснюються обов'язки суб'єктом звернення, надаються відповідні матеріальні та/або нематеріальні блага суб'єкту звернення [11].

Як бачимо, механізм правового регулювання надання зазначеного виду послуг не тільки забезпечує на рівні норм закону зазначені види послуг, але й розмежовує їх. Це в повній мірі відноситься і до Закону України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 р. № 5203-VI [12], який визначає адміністративну послугу, як результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або здійснення обов'язків такої особи відповідно до закону, але й прирівнює до надання органом виконавчої влади, іншим державним органом, органом влади Автономної Республіки Крим, органом місцевого самоврядування, їх посадовими особами, державним реєстратором, суб'єктом державної реєстрації витягів та виписок із реєстрів, довідок, копій, дублікатів документів та інші передбачені законом дії, у результаті яких суб'єкту звернення, а також об'єкту, що перебуває в його власності, володінні чи користуванні, надається або підтверджується певний юридичний статус та/або факт.

Зазначене свідчить, що адміністративну послугу можна розглядати у двох аспектах:

а) як публічно-владну діяльність адміністративного органу, спрямовану на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації прав фізичної або юридичної особи, яка здійснюється за заявою цієї особи;

б) як результат публічно-владної діяльності адміністративного органу, спрямованої на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи, яка здійснювалася за заявою особи [13, с. 9].

Правовий механізм електронних послуг охоплює й діяльність судової гілки влади. Так, згідно частини 1 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р.

№ 1402-VIII, додатковим способом інформування про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, місце, дату і час судового засідання, може бути надання інформації з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, у тому числі з використанням мобільного застосунку Порталу Дія. Програмними засобами Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, у тому числі мобільного застосунку Порталу Дія, може бути також забезпечено додаткове інформування сторін спору, авторизованих через Єдиний державний веб-портал електронних послуг або через мобільний застосунок Порталу Дія, шляхом відображення в електронній формі судового рішення у справі, виконавчого документа [14].

Отже, ми можемо констатувати, що використовуючи інформаційно-комунікаційні системи надання електронних послуг можуть здійснювати й судові органи.

Можливість отримання різного виду електронних послуг нині доступні на веб-сайті Кабінету Міністрів України, де є доступними понад 100 електронних послуг, які поділені на такі категорії: громадянство та міграція; реєстрація та ведення бізнесу; транспорт; фінанси та податки; безпека та суд; будівництво та нерухомість; соціальний захист; земля та екологія [15].

Між тим, на відміну від громадян, що проживають в містах, жителі сіл не в змозі сьогодні отримати види електронних послуг вказаних на веб-сайті Кабінету Міністрів України за місцем свого проживання. Особливо це стосується громадян похилого віку та громадян з обмеженими можливостями, які фактично не мають реального доступу до електронних послуг. Зокрема, існує потреба у побудові зручностей центрів з надання електронних послуг для громадян з обмеженими можливостями, вдосконалення правового механізму надання електронних послуг територіальними громадами сіл, адже саме до відання виконавчих органів сільських рад належать обов'язок забезпечення організації доступу громадян до електронних та іншого виду послуг.

Отже, отримання в електронній формі різного виду електронних послуг, по-перше,

спрощує отримання громадянами різного виду електронних послуг, по-друге, впливає на витрати часу їх отримання, в третє, ліквідує корупційні схеми, пов'язані з їх наданням. Також важливим аспектом правового регулювання електронних послуг є те, що такі послуги надаються органами публічної влади та уповноваженими державою особами, які на підставі поданої громадянином або юридичною особою мають можливість отримання в електронній формі різного виду електронних послуг.

Висновки. Підсумуючи вищезазначене, можна зробити висновки, що в Україні діє розголужене законодавство, яке регламентує механізм надання в електронній формі різного виду електронних. За допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій, за заявою поданою суб'єктом звернення, в залеж-

ності від галузевої спрямованості державні та інші уповноважені органи та організації надають різного виду електронні послуги. Надання електронних послуг є результатом публічно-владної діяльності суб'єктів владних повноважень, які через центри надання послуг забезпечують доступність і зручність отримання громадянами та юридичними особами електронних послуг.

В залежності від галузевої спрямованості існують різні моделі правового регулювання відносин у галузі надання електронних послуг, які в цілому забезпечують їх надання суб'єктам звернення, між тим, існує низка проблемних питань щодо надання електронних послуг мешканцям проживаючих у сільській місцевості, що потребує подальшого вдосконалення правового механізму надання електронних послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Світличний О.П. Публічно-сервісна діяльність органів публічної влади у захисті прав громадян. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 184-189.
2. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 р. № 90-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2006-p#Text>
3. Регламент Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-p#Text>
4. Деякі питання підготовки проектів актів законодавства в електронній формі: постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2015 р. № 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/351-2015-p#Text>
5. Концепція розвитку системи електронних послуг в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 918-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2016-p#Text>
6. Про деякі заходи із забезпечення надання якісних публічних послуг: Указ Президента України від 04.09.2019 р. № 647/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/647/2019-p#Text>
7. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 45. Ст. 400.
8. Клименко І.В., К.О. Линьов. Технології електронного врядування. К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. 192 с.
9. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05. 2003 р. № 851-IV. *Відомості Верховної Ради*. 2003. № 36. Ст. 275.
10. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 р. № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#n104>
11. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг: Закон України від 15.07.2021 р. № 1689-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2021. № 47. Ст. 383.
12. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 32. Ст. 409.
13. Тимошук В. Адміністративні послуги. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». Київ: ТОВ «Софія-А», 2012. 104 с.
14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.
15. Електронні послуги, доступні на сайті Кабінету Міністрів України. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/media-kaas/news/2915-elektronni-poslugi-dostupni-na-sajti-kabinetu-ministriv-ukrajini.html>

Самойленко Г.,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИПУСКУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ НУМІЗМАТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

Анотація. В статті визначено, що механізм адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції Національного банку України (НБУ) є важливою складовою державного управління у сфері грошового обігу. Він охоплює сукупність правових норм, адміністративних процедур і організаційних заходів, що визначають порядок випуску, обігу та продажу пам'ятних монет, сувенірної продукції та інших нумізматичних виробів.

Основними елементами такого механізму є нормативно-правова база, компетентні органи, процедурні аспекти та контрольні заходи. Законодавче регулювання здійснюється на основі Конституції України, Законів України «Про Національний банк України», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» та інших нормативних актів, що визначають повноваження НБУ щодо емісії нумізматичної продукції.

Національний банк України виконує ключову роль у цьому процесі, розробляючи та затверджуючи дизайн, номінал, матеріали та інші характеристики монет. Процедура випуску включає розробку концепції, затвердження ескізів, виробництво монет на Монетному дворі та встановлення правил їх реалізації.

Реалізація нумізматичної продукції здійснюється через офіційний інтернет-магазин НБУ, банківські установи та офіційних дистриб'юторів. Важливим аспектом є встановлення ціноутворення, що включає номінальну вартість, ринковий попит та інші економічні чинники.

Контроль за дотриманням правил випуску та реалізації здійснюють НБУ, Державна фіскальна служба та інші компетентні органи, що забезпечують правомірність обігу та запобігання фальсифікації.

Отже, адміністративно-правове регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції НБУ є складним і багатокомпонентним механізмом, що забезпечує стабільність грошового ринку, розвиток нумізматичної сфери та збереження національної історико-культурної спадщини.

Ключові слова: *Національний банк України, банківська система, нумізматична продукція, банківська діяльність, регулятор, дистриб'ютор, пам'ятні монети України, інвестиційні монети України, пам'ятні банкноти, сувенірна продукція.*

Samoilenko H. Concept and elements of the mechanism of administrative and legal regulation of the issue and sale of numismatic products of the National Bank of Ukraine

Abstract. The article determines that the mechanism of administrative and legal regulation of the issue and sale of numismatic products of the National Bank of Ukraine (NBU) is an important component of state administration in the field of monetary circulation. It covers a set of legal norms, administrative procedures and organizational measures that determine the procedure for the issue, circulation and sale of commemorative coins, souvenir products and other numismatic products.

The main elements of such a mechanism are the regulatory and legal framework, competent authorities, procedural aspects and control measures. Legislative regulation is carried out on the basis of the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine "On the National Bank of Ukraine", "On Payment Systems and Funds Transfer in Ukraine" and other regulatory acts that determine the powers of the NBU regarding the issue of numismatic products.

The National Bank of Ukraine plays a key role in this process, developing and approving the design, denomination, materials and other characteristics of coins. The issuance procedure includes the development of a concept, approval of sketches, production of coins at the Mint and establishment of rules for their sale.

The sale of numismatic products is carried out through the official online store of the NBU, banking institutions and official distributors. An important aspect is the establishment of pricing, which includes the nominal value, market demand and other economic factors.

Control over compliance with the rules of issuance and sale is carried out by the NBU, the State Fiscal Service and other competent authorities that ensure the legality of circulation and the prevention of counterfeiting.

Thus, the administrative and legal regulation of the issuance and sale of numismatic products of the NBU is a complex and multi-component mechanism that ensures the stability of the money market, the development of the numismatic sphere and the preservation of the national historical and cultural heritage.

Key words: *National Bank of Ukraine, banking system, numismatic products, banking activities, regulator, distributor, commemorative coins of Ukraine, investment coins of Ukraine, commemorative banknotes, souvenir products.*

Постановка проблеми. Механізм адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції Національного банку України є комплексною системою, що визначає порядок створення, випуску, обігу та реалізації пам'ятних і сувенірних монет. Він є важливою складовою адміністративного права України, оскільки регулює відносини між державою, Національним банком і суб'єктами господарювання, які беруть участь у процесі виробництва та обігу нумізматичної продукції. В умовах сучасної економіки та зростання інтересу до нумізматики як до культурного феномена цей механізм набуває особливого значення, оскільки забезпечує прозорість, законність та ефективність операцій з нумізматичною продукцією.

Метою статті є розкриття поняття та елементів механізму адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції Національного банку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження адміністративно-правового регулювання нумізматичної продукції здійснено в роботах таких науковців, як В. Коцур, Н. Турмис, І. Хромова, О. Ковріжних, О. Целуйко, Р. Шуст, а також інших вітчизняних і зарубіжних авторів. Важливі аспекти нумізматики, що стосуються історичного розвитку та монетного виробництва на території України, досліджували Л. Булава, К. Хромов, І. Старенький, Г. Козубовський, О. Погорілець, А. Шостопал та інші фахівці, чиї праці є основою для сучасного вивчення цього питання.

Виклад основного матеріалу. Основними елементами механізму правового регулювання нумізматичної продукції є норми права, юридичні факти, правовідносини, акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків, а також акти застосування норм права. *Норми права* є первинним елементом і нормативною основою, яка визначає загальні правила пове-

дінки, суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин у сфері нумізматики. *Юридичні факти* є чинниками, що викликають виникнення, зміну або припинення правовідносин, вони пов'язані з конкретними подіями або діями, що мають правове значення. *Правовідносини* в механізмі правового регулювання слугують засобом індивідуалізації норм права, перетворюючи їх на конкретні права та обов'язки для їх учасників. *Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків* являють собою фактичну поведінку суб'єктів правовідносин, яка здійснюється шляхом використання прав або виконання обов'язків. *Акти застосування норм права* – це державно-владні рішення, які персоніфікують загальні права та обов'язки, забезпечуючи їх реалізацію у правовому полі.

Розуміння поняття та елементів механізму адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції дозволяє оцінити його значення для збереження культурної спадщини та розвитку економіки України. Окрім виконання суто економічної функції – регулювання обігу грошових знаків, цей механізм сприяє популяризації національної культури та історії. Вивчення його елементів і принципів роботи допомагає зрозуміти, як держава через правові інструменти може впливати на формування суспільної свідомості та сприяти підвищенню інтересу до нумізматичної продукції громадян України та міжнародної спільноти.

Розглянемо сутність механізму адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції Національного банку України, його особливості та ознаки.

Слід зазначити, що «Великий тлумачний словник сучасної української мови» поняття «механізм» визначає як внутрішню будову, систему чого-небудь, сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне,

хімічне та інше явище [1, с. 523]. Термін походить від грецького слова «μηχανή», яке перекладається «знаряддя, пристрій, сукупність ланок», тобто він позначає систему або устрій, що визначає порядок певного виду діяльності [2, с. 665].

З філософської точки зору, поняття «механізм» можна трактувати як спосіб пояснення дій та об'єктів, що вивчаються через їх взаємодію на основі механічних закономірностей. Отже, «механізм» розглядається як система, яка складається з взаємопов'язаних, але не взаємозамінних частин. Вихід з ладу будь-якого елемента цієї системи призводить до порушення функціонування не лише цього елемента, але й усього механізму загалом [3, с. 676].

У юридичній літературі термін «механізм» використовується у різних контекстах: «соціальний механізм», «механізм впливу права на суспільні відносини», «механізм правотворчості», «механізм дії права», «механізм правового регулювання», «механізм правового управління» та «механізм публічного адміністрування» тощо [4, с. 143].

Наступні питання: що таке правове регулювання; в чому суть механізму правового регулювання? Сфера правового регулювання охоплює сукупність суспільних відносин, які можуть і повинні бути впорядковані за допомогою правових норм та інструментів. Інакше кажучи, це та частина соціального простору, яка підпадає під дію права. До неї належать економічні, політичні, соціально-культурні відносини, тобто ті аспекти суспільного життя, функціонування яких вимагає правового впливу. Проте не всі суспільні відносини потребують правового регулювання. Наприклад, процеси виробництва в економічній сфері, розроблення програм і статутів партій у політичній сфері або релігійні відносини в духовно-культурній сфері не завжди регулюються правом. Сферу правового регулювання складають лише ті відносини, які піддаються і потребують правового регулювання, оскільки вони проходять через волю і свідомість людей і є найважливішими для суспільства.

Правове регулювання передбачає вплив державної влади на суспільні відносини за допомогою правових норм з метою їх впорядкування, утвердження, охорони та розви-

тку. Воно обумовлене низкою факторів, таких як рівень економічного розвитку суспільства, соціальна структура, стабільність суспільних відносин, рівень правової культури громадян та посадових осіб, а також визначеність предмета, засобів і методів правового регулювання. Важливо зазначити, що право впливає на суспільне життя не тільки через юридичні механізми, але також через виховний та ідеологічний вплив. Тому слід розрізняти правовий вплив і правове регулювання. Вони відрізняються як за сферою дії, так і за механізмом дії: правовий вплив охоплює ширше коло відносин, тоді як правове регулювання зосереджується на відносинах, врегульованих правовими нормами.

Правове регулювання конкретних суспільних відносин здійснюється через такі способи, як дозвіл, зобов'язання та заборона. *Дозвіл* надає суб'єктам право діяти або утримуватися від дій; *зобов'язання* визначає обов'язкову поведінку суб'єкта за певних обставин; *заборона* зобов'язує утриматися від вчинення певних дій.

Тип правового регулювання залежить від поєднання цих способів. Розрізняють два основних типи: загально-дозвільний, який дозволяє вчиняти будь-які дії, окрім тих, що заборонені законом, і спеціально-дозвільний, який забороняє будь-яку діяльність, крім випадків, прямо передбачених законом [5, с. 71–72].

Тож, саме механізм правового регулювання спрямований на впорядкування суспільних відносин через чітко визначені правові норми, забезпечення їх відповідності соціальним потребам і державним інтересам.

Як зазначає Т. І. Тарахоніч, механізм правового регулювання є складною системою, яка включає в себе послідовно організовані юридичні засоби, що взаємодіють між собою для досягнення суспільно важливих цілей. У юридичній літературі існують два підходи до розуміння цього механізму: широкий і вузький. Більшість науковців схилиються до широкого підходу, розглядаючи механізм правового регулювання як систему або сукупність засобів, що впорядковують суспільні відносини. В цьому контексті системний та інструментальний підходи є провідними для аналізу категорії. Інструментальний підхід

дозволяє розглядати механізм кризь призму засобів впливу, тоді як при системному підході увага акцентується на цілісності об'єкта, при цьому розкриваються різноманітні зв'язки, що об'єднують їх в єдину концепцію [6, с. 104].

М. С. Кельман, та О. Г. Мурашин механізм правового регулювання характеризують як єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне правове впорядкування суспільних відносин та подолання перепон, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [7, с. 326].

Ю. Кривицький звертає увагу на те, що в юридичній літературі механізм правового регулювання також розглядається з точки зору діяльнісного підходу, який дозволяє переосмислити традиційні проблеми, виділити низку нових фундаментальних аспектів, а також глибше усвідомити деякі категорії та зміцнити зв'язок між юридичною теорією і практикою [8, с. 24].

В. М. Сирих вважає, що механізм правового регулювання відповідно до стадій правового регулювання поділяється на три компоненти: механізм правотворчості, механізм реалізації норм права, механізм державного примусу. Під *механізмом правореалізації* він розуміє сукупність правових засобів, які повинні забезпечити реалізацію чинних норм права в конкретних правовідносинах. Серед зазначених засобів науковець виокремлює: методи тлумачення норм права; договори та угоди; правові засоби, які використовуються державою з метою охорони та забезпечення належного виконання зобов'язань учасниками конкретних правовідносин; акти застосування норм права [9, с. 28]. Таке розуміння механізму правового регулювання заслуговує на увагу, хоча можливе уточнення: механізм правового регулювання, механізм реалізації права та механізм дії права мають різні інтерпретації, проте всі вони базуються на сукупності правових засобів, які забезпечують функціонування цих механізмів. Це системний комплекс юридичних засобів, що мають структурну єдність та логічну послідовність, виконують специфічні завдання та функції, впливаючи на свідомість і поведінку суб'єктів. Незважаючи на відмінності у природі та функціональному призначенні, ці механізми спрямовані на досягнення

конкретних цілей і відіграють вирішальну роль у впорядкуванні та регулюванні суспільних відносин у правовій системі.

Тож, на нашу думку, **механізм правового регулювання** є складною, системно організованою сукупністю юридичних засобів, спрямованою на впорядкування суспільних відносин. Він включає правові норми, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації та застосування права, а також механізми контролю та нагляду. Ці елементи взаємодіють у певній послідовності, забезпечуючи дію права, його реалізацію та захист суспільних інтересів. Механізм правового регулювання виконує функцію впливу на свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин, створюючи необхідні умови для досягнення соціально значущих цілей і підтримання правопорядку в державі.

З огляду на зазначене науковці-адміністративісти оперують поняттям «механізм адміністративно-правового регулювання», пропонуючи різні його визначення. Так, С. Г. Стеценко вважає, що механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права [10, с. 63].

В. Г. Чорна механізм адміністративно-правового регулювання визначає як сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких урегульовуються суспільні відносини відповідно до загальноприйнятих європейських стандартів і які спрямовані на задоволення публічних інтересів та потреб суспільства [11, с. 79].

Т. О. Коломоєць вважає, що механізм адміністративно-правового регулювання, об'єднуючи органічну (норми права, акти його реалізації, форми, методи, правові відносини) та функціональну (юридичні факти, правова свідомість, акти тлумачення права, акти застосування норм права) складові забезпечує втілення адміністративно-правового регулювання у правовій поведінці учасників адміністративних правовідносин на основі сприйняття та наступного відображення у соціально значущій діяльності адміністративних норм у формах дотримання та застосування [12, с. 277].

Узагальнюючи наведені концепції, маємо зазначити, що **механізм адміністративно-правового регулювання** – це комплексна система, що включає сукупність адміністративно-правових норм, правових інститутів, процедур та інструментів, спрямованих на впорядкування суспільних відносин у сфері публічного адміністрування. Цей механізм забезпечує ефективну реалізацію публічної політики, захист прав і свобод громадян, а також підтримку правопорядку шляхом регулювання діяльності органів публічної влади та інших суб'єктів адміністративного права. Він функціонує через узгоджену взаємодію всіх його елементів, що дозволяє досягати визначених суспільно значущих цілей та забезпечувати належне управління в публічному секторі.

На підставі зазначеного, можна стверджувати, що **механізм адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції Національного банку України** – це комплексна система правових норм, інституцій, процедур та інструментів, спрямованих на регулювання процесів виготовлення, випуску в обіг, реалізації та контролю за обігом нумізматичної продукції з метою забезпечення її відповідності законодавчим вимогам і потребам ринку.

Особливостями механізму адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції Національного банку України є його комплексний характер. Він інтегрує правові, адміністративні та фінансові інструменти для ефективного управління процесами випуску, обігу та реалізації цієї продукції, що забезпечує його всебічний вплив на всі стадії, починаючи від розроблення нормативно-правової бази і закінчуючи реалізацією продукції на ринку. Системність проявляється в чіткій структурованості та узгодженості дій між різними підрозділами Національного банку, що дозволяє досягати високого рівня координації та уникати правових і процедурних конфліктів. Окрім того, механізм орієнтований на забезпечення законності, прозорості та підзвітності всіх операцій, пов'язаних із нумізматичною продукцією, що особливо важливо для під-

тримки довіри як з боку держави, так і з боку суспільства, зокрема учасників ринку.

Ознаки механізму адміністративно-правового регулювання нумізматичної продукції Національного банку України є:

- ґрунтується на законах, постановах та інших нормативних актах, які забезпечують правову визначеність і стабільність у сфері нумізматичної діяльності, створюючи чітку юридичну базу для всіх етапів процесу – від розроблення до реалізації монет, що дозволяє уникати правових колізій і забезпечувати послідовність у правовому регулюванні, що є критично важливим для ефективного функціонування всієї системи;

- включає взаємопов'язані елементи, які охоплюють всі етапи процесу – від розроблення ідеї та дизайну монет до їх випуску в обіг і реалізації; до кожного етапу висуваються специфічні правові вимоги, що визначає комплексність підходу до регулювання, дозволяє створити єдину логічну систему, де всі елементи працюють у взаємодії, підсилюючи ефективність один одного і забезпечуючи якісний результат;

- процес регулювання здійснюється через координацію різних підрозділів Національного банку, що забезпечує ефективність і узгодженість дій, дозволяє уникнути дублювання функцій, підвищує оперативність у прийнятті рішень та забезпечує високий рівень контролю на всіх етапах створення та обігу нумізматичної продукції; сприяє оперативному вирішенню проблем і вдосконаленню процесів;

- адміністративний контроль передбачає нагляд за дотриманням законодавства і процедур, що регулюють випуск, обіг і продаж нумізматичної продукції, а також заходи з попередження та усунення порушень; завдяки йому забезпечується відповідність діяльності Національного банку та інших суб'єктів законодавчим нормам, що гарантує прозорість і законність операцій, а також швидке виявлення і виправлення можливих порушень, мінімізуючи ризики для системи загалом;

- підзвітність і прозорість забезпечуються шляхом регулярного звітування, доступу до інформації для всіх зацікавлених сторін та застосування відповідних механізмів контр-

олю з боку державних органів; створення умов для громадського контролю підвищує рівень довіри до діяльності Національного банку; прозорість у здійсненні операцій з нумізматичною продукцією так само є важливим фактором для підтримки довіри з боку громадськості та міжнародних партнерів;

– механізм здатен реагувати на зміни в законодавстві, економічних умовах і міжнародній практиці, що дозволяє зберігати його актуальність і ефективність; гнучкість в адаптації до нових викликів й умов забезпечує стійкість системи, дозволяє швидко інтегрувати нові вимоги або стандарти, що важливо для забезпечення конкурентоспроможності та відповідності найкращим світовим практикам у сфері нумізматики;

– врахування інтересів громадян, суспільства та держави при розробленні й реалізації політики у сфері нумізматики сприяє зміцненню національної ідентичності та збереженню культурної спадщини; випускаючи нумізматичну продукцію, що відображає історичні, культурні та національні цінності, Національний банк сприяє збереженню і популяризації національної культури, а також формуванню позитивного іміджу країни на міжнародній арені.

Тож, механізм адміністративно-правового регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції Національного банку України складається з кількох елементів, кожен з яких виконує свою специфічну роль задля забезпечення ефективного функціонування цього механізму. Ключовим елементом є *система норм права*, які визначають адміністративно-правовий статус Національного банку України в контексті регулювання випуску та реалізації нумізматичної продукції. Це закони, постанови, інструкції та інші нормативно-правові акти, що встановлюють правила випуску, обігу та реалізації нумізматичної продукції, а також процедури контролю за їхнім дотриманням. Норми права забезпечують правову визначеність, регулюючи поведінку суб'єктів у цій сфері, визначаючи рамки можливої та необхідної діяльності, а також встановлюючи заборони. Особливістю цих норм є їхній державно-владний характер і обов'язковість для всіх учасників ринку.

Другим ключовим елементом є *адміністративно-правові відносини*, які виникають між Національним банком України та іншими суб'єктами адміністративного права, зокрема банками-дистриб'юторами, фізичними та юридичними особами, органами державної влади. Залежно від предмету регулювання, ці відносини можуть мати різний характер – контрольний, наглядовий, регуляторний чи навіть правозахисний. Наприклад, контрольні відносини виникають під час перевірки дотримання банками умов розповсюдження нумізматичної продукції.

Третім елементом є *акти тлумачення норм права*. Це офіційні документи, які допомагають правильно розуміти та застосовувати норми, що регулюють діяльність у сфері нумізматики: постанови, інструкції або надані у вигляді листів роз'яснення з боку Національного банку України. Ці акти дозволяють усунути можливі неясності в застосуванні норм права, що регулюють цю сферу.

Четвертим елементом є *акти реалізації норм права*. Слід зазначити, що реалізація норм права передбачає: правомірність дій, тобто їх відповідність нормам права (неправомірні дії, вчинення правопорушення не можуть вважатися реалізацією норм права); соціальну корисність дій – їх спрямованість на задоволення особистих і публічних потреб та інтересів людини, суспільства і держави; процедурний характер дій, регламентованість нормами права процесу (стадійності) діяльності суб'єктів права; вольовий характер дій, тобто їх усвідомлення, знаходження аргументів на користь балансу між суб'єктивними інтересами і нормами; настанову на дії, що відповідають нормам і принципам права; забезпеченість державою процесу і результату реалізації права [13, с. 264]. Вони виражаються через конкретні адміністративно-правові засоби, такі як випуск та розподіл монет, затвердження дизайну, облік та звітність щодо їх реалізації. Реалізація норм права пов'язана з правомірною поведінкою суб'єктів, що забезпечує фактичне втілення правових норм у життя. У цьому контексті реалізація норм права охоплює весь процес від концептуальної розробки монет до їх випуску в обіг і подальшого контролю за ним.

П'ятим, не менш важливим елементом є *правова свідомість та правова культура*, що відіграють провідну роль у формуванні та підтриманні правопорядку у нумізматичній сфері, оскільки безпосередньо впливають на поведінку всіх учасників процесу. Правова свідомість передбачає не лише знання та розуміння чинних правових норм, але й їх внутрішнє прийняття, усвідомлення необхідності їх дотримання та активну участь у правовідносинах відповідно до встановлених норм. Високий рівень правової свідомості серед працівників Національного банку України, банків-дистриб'юторів та інших учасників ринку сприяє добровільному дотриманню законодавства, знижує ймовірність правопорушень і підвищує загальну правову культуру в суспільстві. Правова культура визначається не лише знанням законів, але й практикою їх застосування, етичними стандартами поведінки, а також загальним рівнем правової освіченості та підготовки учасників ринку нумізматичної продукції. Розвинута правова культура формує відповідальне ставлення

до виконання правових норм, сприяє формуванню етичних стандартів взаємодії між суб'єктами правовідносин і підвищує довіру громадськості до діяльності Національного банку України та інших учасників ринку.

Висновки. Зазначені аспекти сприяють не лише більш ефективній реалізації правових норм, але й зменшенню кількості правопорушень, що підвищує ефективність адміністративно-правового регулювання. Правова свідомість та культура сприяють створенню позитивного іміджу інституцій, пов'язаних із нумізматичною продукцією, як на національному, так і на міжнародному рівні. З огляду на важливість цих елементів підвищення правової свідомості та культури є однією з основних умов забезпечення стабільного й прозорого функціонування ринку нумізматичної продукції в Україні.

Перераховані елементи сукупно утворюють цілісний механізм, що забезпечує ефективне регулювання ринку нумізматичної продукції в Україні, відповідаючи національним і міжнародним стандартам, а також потребам суспільства та держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1140 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. ред. В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
3. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. 696 с.
4. Стрельченко О. Г. Публічне адміністрування у сфері обігу лікарських засобів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 529с.
5. Ананченко А. В. Механізм правового регулювання та його елементи. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2016. № 1 (91). С. 70-73. URL:https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/6068/1/20161101APD_P070-073.pdf
6. Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання. *Правова держава. Вип. 13*. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 103–109.10.
7. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. Київ: Кондор, 2006. 432 с.
8. Кривицький Ю. Теоретико-методологічні основи розуміння механізму правового регулювання. *Підприємство, господарство, право*. 2006. № 10. С. 21–28.
9. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Проблеми законності*. 2015. № 129. С. 22–30.
10. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : [навч. посіб.]. Київ : Атіка, 2007. 624 с.
11. Чорна В. Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти в Україні: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук зі спец.12.00.07. Київ : НАВС, 2011. 220 с.
12. Адміністративне право України: Підручник. Вид. 2, змін, і доп. / За заг. ред. Т. О. Коломоєць. Київ : Істина, 2012. 528 с.
13. Артюхов Є. С. Поняття та елементи механізму адміністративно-правового регулювання інституту омбудсмена в Україні. *Наукові записки. Серія: Право. Вип. 14*. 2023. С. 282–287.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.21>

Співак В. М.,
доктор політичних наук, професор

Співак М. В.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ

ЗОВНІШНІ ПОДІЇ, ПРОЦЕСИ, СЕРЕДОВИЩА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ

Анотація. Розкрито сучасні наукові думки щодо прийняття управлінських рішень в умовах визначеності, ризику, невизначеності, конфлікту або протидії (активного супротивника). Визначено, що наука адміністративного права до свого арсеналу поступово накопичує різного роду напрацювання з прийняття управлінських рішень, розроблені методології (техніки) прийняття рішень та їх реалізації, які дають змогу суб'єктам прийняття рішень досягти необхідного рівня компетентності, більш об'єктивно оцінити проблемну ситуацію, врахувати наявні ресурси та обмеження, сформулювати варіанти прийняття рішень та аналізувати їх, обирати найоптимальніші з них і передбачати їхні можливі наслідки.

Вказані особливості прийняття рішень у середовищах з урахуванням методів та технологій. Названі фактори, які впливають на процес прийняття управлінського рішення. Зазначається, що у процесі прийняття рішень особі, що приймає рішення, доводиться враховувати велику кількість показників, критеріїв, чинників, що впливають на поставлену в завданні мету. Показані зовнішні події і процеси які негативно впливають на Україну.

Визначено, що головною метою належного врядування як соціально-політичного інституту є максимізація добробуту народу. Це досягається через прийняття управлінських рішень, так як вони є основним результатом і сутністю управлінської діяльності.

Зроблений висновок про те, що: по-перше, посилюється значення ефективності політико-управлінських рішень їх залежність від громадської думки. Іншими словами, прийняття рішень – це технічна трансформація політичної влади в управління соціальними процесами; по-друге, результат політико-управлінських рішень це свого роду вироблення курсу розвитку держави. Важливу роль у цьому відіграє громадська думка яка може виконувати партнерську функцію у взаєминах з органами публічної адміністрації. Аналіз, систематизація громадської думки, до чи після прийняття управлінського рішення, може слугувати своєрідним індикатором сприйняття ситуації і задоволеності потреб, вивчення настроїв суспільства.

Ключові слова: *ризик, середовище, управлінське рішення, політика, процеси, події.*

Spivak V. M., Spivak M. V. External events, processes, environments and their influence on management decisions

Abstract. Modern scientific ideas on making management decisions in conditions of certainty, risk, uncertainty, conflict or opposition (active adversary) are revealed. It has been determined that the science of administrative law gradually accumulates in its arsenal various kinds of developments in making managerial decisions, developed methodologies (techniques) of decision-making and their implementation, which allow decision-makers to achieve the necessary level of competence, more objectively assess the problem situation, take into account available resources and limitations, formulate decision-making options and analyze them, choose the most optimal ones and predict their possible consequences.

The features of decision-making in environments are indicated, taking into account methods and technologies. The factors that influence the process of making a managerial decision are named. It is noted that in the decision-making process, the decision-maker has to take into account a large number of indicators, criteria, and factors that influence the goal set in the task. External events and processes that negatively affect Ukraine are shown.

It is determined that the main goal of good governance as a socio-political institution is to maximize the well-being of the people. This is achieved through the adoption of managerial decisions, as they are the main result and essence of managerial activity.

The conclusion is made that: firstly, the importance of the effectiveness of political and managerial decisions is increasing, their dependence on public opinion. In other words, decision-making is a technical transformation of political power into the management of social processes; secondly, the result of political and managerial decisions is a kind of development of the state's development course. An important role in this is played by public opinion, which can perform a partnership function in relations with public administration bodies. Analysis and systematization of public opinion, before or after making a management decision, can serve as a kind of indicator of the perception of the situation and satisfaction of needs, and a study of public sentiment.

Key words: *risk, environment, management decision, policy, processes, events.*

Постановка проблеми. Глобальна публічна політика вимагає максимальної участі у формуванні нових загальних управлінських, комунікативних та ідеологічних концепцій світового розвитку. В умовах зростання інформатизації, розвитку нових технологій (ШІ), триваючої глобалізації світової економіки, розмивання національних і державних кордонів, збільшення кількості конфліктів (вторгнення сил російської федерації на територію України) і появи нових екологічних і медичних проблем (спалах геморагічної лихоманки Крим-Конго, хвороб, які можуть викликати вірус Ебола чи вірус Марбургом, лихоманка Ласса) порядок денний об'єктивно розширюється і ускладнюється (недієвість міжнародних організацій, вихід країн-лідерів з ВООЗ), трансформуються міжнародні та національні політичні системи, змінюються ролі і функції більшості акторів на світовій арені. Водночас, внаслідок змін і появи нових форм публічної взаємодії між різними акторами у процесі творення нових культурних та ідеологічних смислів, моделей комунікації та глобального управління, ресурсів у світовій політиці, як у внутрішньому (державному), так і в зовнішньому середовищі, відбувається постійний процес прийняття рішень у різних умовах та середовищах що не завжди сприяють їх належній реалізації і сприятливим наслідкам. За таких умов виникає необхідність дослідження впливу зовнішніх подій, процесів і середовища на прийняття управлінських рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми рішень в системі публічного управління та адміністрування у своїх працях досліджували: К. Белікова, Я. Білоус, Р. Галгаш, І. Гасюк, М. Єрьомін, О. Іваній, Є. Красников, Н. Кіт, А. Капліна, С. Макуха, А. Олійник, С. Потеряйко, М. Паскалова, Н. Скопенко, А. Чуб, О. Шеремет та ін. Однак швидкість

змін у зовнішньому середовищі та зростаюча невизначеність у прийнятті управлінських рішень вимагають подальших досліджень.

Метою статті є розгляд комплексу факторів, які об'єктивно сприяють структурним і змістовним змінам у прийнятті управлінських рішень.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом управління є складна організація, що характеризується складним внутрішнім і зовнішнім середовищем. При прийнятті управлінських рішень на особу, яка приймає рішення, здійснює вплив велика кількість чинників, що можна поділити на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх чинників належать: організаційна культура; організаційна структура; інформаційні обмеження; ресурси організації; стиль лідерства осіб, які приймаються рішення; особистісні характеристики особи, яка приймає рішення [1, с. 52]

Зовнішнє середовище є одним з основних факторів, що визначають поведінку будь-якого суб'єкта, воно нестабільне, і це вимагає контролю для врахування змін. Фактори зовнішнього середовища найчастіше класифікують за такими групами: економічні – фактори, що пов'язані з обігом грошей, товарів, інформації та енергії; політичні – фактори, що впливають на політичні погляди та поділяють людей на окремі політичні групи і знаходять вираження в діяльності та прийнятті рішень місцевими органами влади та уряду; соціально-демографічні фактори, які впливають на рівень і тривалість життя людей, а також формують їхню ціннісну орієнтацію; технологічні – фактори, що пов'язані з розвитком техніки, обладнання, інструментів, процесів обробки та виготовлення продуктів, матеріалів і технологій, а також know-how; конкуренція – фактори, які відбивають майбутні та поточні дії; географічні – фактори, пов'язані з розміщенням, топографією місцевості, клі-

матом і натуральними ресурсами [2], інформаційні (пропаганди та контрпропаганди у формуванні поглядів) [3, с. 146], соціальні медіа та дезінформація [4, с. 228].

До числа факторів, які впливають на процес прийняття управлінського рішення, належать такі: час та середовище, що змінюється – часові зміни та зміни середовища змушують шукати нові управлінські підходи до розв'язання ситуацій. До таких змін відносять зміни соціальних, економічних, культурних і політичних умов, а також технологічні зміни; інформаційні обмеження – відсутність інформації або її надмірна вартість може призвести до спотвореного сприйняття ситуації; поведінкові обмеження – пов'язані з психологічними бар'єрами чи власними переконаннями керівника, які заважають останньому адекватно сприймати ситуацію та діяти зважено; негативні наслідки – прийняття управлінських рішень у багатьох сенсах є мистецтвом пошуку ефективного компромісу, коли виграв в одному майже завжди досягається на шкоду іншому. Подібні негативні наслідки необхідно враховувати, приймаючи рішення. Часто керівникові доводиться виносити суб'єктивне судження про те, які негативні побічні ефекти припустимі за умови досягнення бажаного кінцевого результату; взаємозалежність рішень – рішення, які приймалися раніше чи прийняті керівниками вищої ланки багато в чому зумовлюють наступні управлінські рішення [5, с. 5-6].

У науковій літературі виділяють умови прийняття управлінських рішень. До них відносять умови визначеності, ризику, невизначеності. Кожній такій умові характерні методи та технології.

М. Кравченко та В. Голюк визначеністю вважають такий стан середовища процесу прийняття рішення, за якого суб'єкти рішення наперед знають приблизний результат усіх альтернативних дій [6, с. 3]. Рішення в умовах повної визначеності ухвалюються тоді, коли є достатня і точна інформація про проблему. Такі рішення є програмованими, оскільки їх можна повторювати за аналогічних обставин. Інколи завдання повторюються і потребують стандартного підходу. До методів, що використовуються в умовах визначеності, нале-

жить математичне програмування або, як його ще називають, економіко-математичне моделювання. Це методи лінійного програмування, зокрема добре відомий симплексний метод, методи цілочисельного програмування, методи динамічного програмування, теоретичною основою яких є принцип Беллмана-Потрягіна, який говорить, що «будь-яка залишкова частина оптимального процесу є оптимальною». Тому процес моделювання відбувається від кінцевого стану до початкового, а вся траєкторія руху розбивається на певну кількість відрізків. Спочатку шукається оптимальне рішення для кінцевого стану, потім для суми останньої і передостанньої стадії тощо [7, с. 98]. До групи методів розроблення рішень в умовах визначеності також належать статистичні методи та методи прогнозування. До статистичних методів можна віднести насамперед кореляційний та регресійний аналіз. Поняття регресії і кореляції тісно пов'язані між собою. Обидва види аналізу слугують для встановлення причинних співвідношень між явищами та для визначення наявності або відсутності зв'язку. Тоді як у кореляційному аналізі оцінюється власне стохастичний зв'язок, у регресійному – досліджується його форма [7, с. 98].

О. Дробот у своїх дослідженнях спирається на три типи професійних ситуацій, які можуть виникати в діяльності керівників: 1. Ситуації слабкої невизначеності як найбільш вдалі для керівництва організацією. 2. Ситуації помірної невизначеності, які характеризуються високим ступенем ризику в процесі прийняття рішень, у яких можлива зміна характеру взаємодії з факторами зовнішнього середовища. 3. Ситуації високої невизначеності, які становлять найбільшу складність для прийняття управлінських рішень [8, с. 148].

Під невизначеністю розуміють «стан неоднозначності розвитку певних подій у майбутньому, незнання і неможливості точного передбачення основних величин і показників розвитку певного явища». А. Махун стверджує залежно від типів і причин виникнення невизначеності виділяють декілька її видів: принципова невизначеність, яка пов'язана з неможливістю отримати інформацію на

даному рівні розвитку знань; невизначеність викликана великою кількістю об'єкт та елементів самої системи; невизначеність через брак інформації; невизначеність, яку може створити особа, що приймає рішення; невизначеність через зависоку вартість встановлення «визначеності»; невизначеність зумовлена обмеженнями самої системи прийняття рішень [9, с. 44].

М. Кравченко та В. Голюк невизначеність характеризують відкритістю вирішуваних задач, коли менеджер не ознайомлений з множиною чинників, які впливають на об'єкт управління. Саме в умовах невизначеності найбільше проявляється творчий аспект діяльності керівника. За цих умов він застосовує два основні підходи до прийняття рішення: 1) використовує особисті судження і доступну інформацію, власний досвід в оцінці ймовірності поведінки певних явищ; 2) вважає умови рівними (при високому ступеню невизначеності управлінець не прогнозує ймовірність виникнення певних явищ), оцінює передбачувані стратегії за допомогою критеріїв Вальда (максі-мін), Сейвіджа, Лапласа та Гурвіца. Прийняття управлінського рішення розглядається і як процес діяльності управлінців, і як результат виконання ними поставлених завдань. Також окрім наукового підходу до вибору альтернативних шляхів вирішення завдань управлінця застосовують творчий підхід, оскільки кожна проблемна ситуація має свої умови. Серед сучасних технік прийняття рішень варто виділити такі, як «звичка та досвід», «розсудливість та інтуїція», «техніка думки», «експеримент або тест», що засновані на індивідуальних навичках управлінця та їх здатності до аналізу поставленого завдання; «стандартні процедури» та «організаційна структура», характерні для більш формалізованих організацій. Найбільш популярними сучасними методами прийняття рішень є SERVO-метод, який аналізує взаємозв'язки між стратегією, середовищем, ресурсами, цінностями та організацією та «дерево рішень», яке дозволяє наочно відобразити вибори різних альтернатив та їх наслідки, поєднуючи їх з кількісними показниками. Широко використовується і метод моделювання, поширеною моделлю є CANVAS,

що підходить для створення управлінцями нових і удосконалення процесів [6, с. 7].

Ризик визначається як стан знання, коли відомі один або кілька результатів з кожної альтернативи і коли ймовірність реалізації кожного результату достовірно відома особі, яка приймає рішення. В умовах ризику особа, яка приймає рішення, має деяке об'єктивне знання середовища дій і здатна об'єктивно прогнозувати ймовірну сутність явищ і результат або віддачу за кожною з можливих стратегій [10, с. 54]. Ризик – це потенційно існуюча ймовірність втрати ресурсів чи неотримання доходів, пов'язана з конкретною альтернативою управлінського рішення; ризик є ймовірність несприятливого результату. Ризик як економічна категорія поєднує у собі оцінку ймовірності втрат та його величину. Для опису ризику використовують показники: ступінь ризику та ціну ризику. Ступінь ризику кількісно характеризує ймовірність результатів прийнятого рішення (як негативних, і позитивних). Для оцінки рівня прийнятності ризику виділяють певні зони ризику залежно від очікуваної величини втрат [10, с. 55]. Зона допустимого ризику – це зона, де величина можливих втрат не більше спроможності самої структури. Зона критичного ризику – це зона потенційного недобалансування. Зона катастрофічного ризику – зона можливого невиконання взятих зобов'язань. Управління ризиками включає такі основні напрямки діяльності: розпізнавання, аналізу та оцінки ступеня ризику; розробка та здійснення заходів щодо запобігання, мінімізації та страхування ризику; кризове управління (вироблення механізмів можливості адаптації структури до несприятливих умов діяльності). Методи управління ризиками поділяються на два основні напрямки: 1) методи попередження та обмеження ризику; 2) способи відшкодування втрат. Для ухвалення рішення в умовах ризику в основному використовують два методи: 1. Матриця результативності; 2. «Дерево» рішень [10, с. 55-56].

Як слушно зауважує В. Хавер, що для кожного етапу прийняття управлінського рішення характерні свої ризики які можуть бути різного ступеню [11, с. 72]. Зовнішні ризики є не настільки впливовим фактором, як вну-

трішні, але теж грають безпосередню роль. Вони є не такими впливовими, оскільки на їх рівень теж припадає вплив дуже великої кількості факторів – природні, політичні, економічні тощо... і можуть бути пов'язані із самим рішенням [11, с. 73].

Т. Гуржий виділяє особливості процесу розроблення та прийняття рішень у кризовій ситуації: обмежений час на прийняття рішень; обмежені ресурси; невизначеність чинників прийняття управлінських рішень; психологічна напруга; рівень значимості сприйняття ризику особою, що приймає управлінське рішення в умовах кризи; необхідність навичок прийняття рішень у кризових ситуаціях та швидкого сприйняття нової інформації; гнучкість у формуванні управлінських рішень; присутність соціального тиску на процес прийняття рішень в умовах кризи. Процес розроблення управлінських рішень в антикризовому менеджменті складається з трьох етапів: ідентифікації ситуації; розроблення альтернативних сценаріїв антикризових рішень; вибору оптимального управлінського рішення в антикризовому управлінні. Наголошено, що цей процес є динамічним із взаємодією та зворотним зв'язком між усіма етапами [12, с. 43].

Впливовими факторами у кожному із визначених середовищ є так звані особисті (їх можна представити у вигляді трьох рівнів, які відповідають традиційній психічній структурі особистості: психічні процеси; психічні стани; психічні властивості) та ситуаційні фактори (група факторів включає в себе фактори зовнішньої та внутрішньої середовища організації, які впливають на розробку, оцінювання, вибір та реалізацію альтернатив) [11, с. 71].

На думку М. С. Брюховецької, фактори, які впливають на процес прийняття рішення, можна поділити на дві групи: суб'єктивні та матеріально-технічні. До особистісних слід віднести всі фактори, що безпосередньо пов'язані з особою, яка приймає рішення: психологічні, культурні, професійні характеристики. У ході прийняття рішення здійснюється безпосередній вплив у залежності від особистих якостей, наявних здібностей, а також особистого досвіду кожного керівника. До матеріальних можуть входити фак-

тори, що пов'язані з фінансовим, технічним забезпеченням. До таких факторів належать фінанси – засоби для прийняття і реалізації рішення і час, тобто скільки саме часу знадобиться на процес прийняття рішення. Технічне забезпечення визначається наявністю необхідного обладнання, а також слід зазначити про кадрове забезпечення, що є також важливою умовою для розроблення і виконання рішення [13, с. 5].

Нині, Україна трансформує своє бачення майбутнього через прийняття рішень щодо майбутнього країни: Угода про фінансування (Програма «Підвищення доступності та стійкості освіти в умовах кризи в Україні») між Україною і Міжнародною асоціацією розвитку від 11.09.2024; Угода між Міністерством закордонних справ Ісландії, Міністерством національної оборони Литовської Республіки та Міністерством оборони України про співробітництво в рамках коаліції спроможностей з розмінування України від 13.08.2024; Двостороння безпекова Угода між Україною та Сполученими Штатами Америки від 13.06.2024; Угода між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, з іншої сторони, про участь України у програмі Союзу «Механізм „Сполучення Європи“ (від 06.06.2023) тощо. Стратегіях визначених розпорядженнями Кабінету Міністрів України, зокрема: Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках (від 17.01.2025 № 34-р); Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках (від 31.12.2024 № 1351-р); Про схвалення Стратегії формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках (від 31.12.2024 № 1350-р.) тощо. Бачимо, що мережа правового розвитку в умовах криз і невизначеності посилює спроможність держави у забезпечення потребами громадян. Схвалення такого виду документів є інструментом для того, щоб адаптивно управляти ситуаціями,

гарантувати стабільність, розвивати державу і прогнозувати наступні кроки (рішення) через оцінку громадської думки. Громадська думка є чутливою до зовнішніх подій і процесів за яких приймаються управлінські рішення. Вона відіграє важливу роль при актуалізації проблем соціуму і впливі висловлених позицій на стан суспільно-політичних відносин, зокрема міжнародних. Наведемо приклад сформованої громадської думки з питань зовнішньополітичного вектора розвитку стосовно зовнішніх подій і процесів які нині негативно впливають на Україну [14].

Висновки. Підсумовуючи теоретичні та практичні напрацювання щодо визначення та пояснення політичної транзитивності рішень, не можна не помітити, що у дослідженнях цього процесу чітко визначаються правові, інструментальні та процедурні складові. Серед іншого на рішення впливають умови визначеності, ризику, невизначеності, сукупність внутрішніх та зовнішніх факторів; суб'єкт прийняття рішення зі своїми погля-

дами і переконаннями. Концепція прийняття управлінських рішень є центральною для перетворення політичних вимог різних груп і громадян на засіб регулювання суспільних відносин, доступний для суспільства в цілому. Іншими словами, прийняття рішень – це технічна трансформація політичної влади в управління соціальними процесами. Результат управлінських рішень це свого роду вироблення курсу розвитку держави. Важливу роль у цьому відіграє громадська думка яка може виконувати партнерську функцію у взаєминах з органами публічної адміністрації. Тож, аналіз, систематизація громадської думки, до чи після прийняття управлінського рішення, може слугувати своєрідним індикатором сприйняття ситуації і задоволеності потреб, вивчення настроїв суспільства.

На нашу думку, наступні розвідки повинні бути спрямовані на дослідження умов прийняття управлінського рішення у стані конфлікту або протидії (активного супротивника) в управлінській сфері.

Таблиця 1

Зовнішні події і процеси які негативно впливають на Україну

Події і процеси	бали (за п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де «1» означає, що впливу немає, «5» – дуже сильний вплив), середні бали
Проблеми з поставками воєнної допомоги Україні, невирішеність щодо використання західної зброї на території Росії	4,5
Загострення передвборчої боротьби в США. Невизначеність майбутнього зовнішньополітичного курсу Вашингтону	4,2
Ускладнення політичної, соціально-економічної ситуації в Європі, посилення «втоми» від війни в Україні, зміцнення позицій правих сил тощо	3,9
Неспроможність глобальних і регіональних структур безпеки запобігти ескалації конфліктів на світовій арені, зокрема, зупинити російську агресію	3,9
Поляризація світової спільноти, поглиблення глобального протистояння демократичного світу і табору авторитарних держав (зміцнення партнерства Росії, Китаю, Ірану, КНДР)	3,8
Ініціювання у світовому дискурсі планів припинення війни в Україні, що не відповідають інтересам України	3,6
Війна на Близькому сході – кризова ситуація в секторі Газа, бойові дії Ізраїлю проти ХАМАС і Хезболли, операція країн Заходу проти хуситів	3,2
Тривале протистояння США-Китай, що набуває ознак системної кризи. Загроза конфлікту довкола Тайваню	3,2
Недружня політика керівництва Угорщини, блокування офіційним Будапештом допомоги ЄС Україні, процесу її євроінтеграції	3,2
Посилення гібридного впливу Росії у Молдові та Грузії напередодні виборів	2,8

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Скопенко Н.С., Шеремет О.О., Єрьомін М.В. Процес прийняття та реалізації управлінських рішень. *Інвестиції: практика та досвід*. № 18/2024. С.49-55. DOI: 10.32702/2306-6814.2024.18.49
2. Фактори (області) зовнішнього середовища підприємства. «Букліб». URL: <https://buklib.net/books/36593/>
3. Олійник А. М. Громадська думка в Україні та Росії: ефекти повномасштабної війни, факторна зумовленість і вплив на політичні рішення. *Український соціум*. 2024. № 1-2. С. 135-152.
4. Арутюнян В. Е. Аналіз впливу соціальних медіа на політику та прийняття рішень у державному управлінні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 7. С. 224-230.
5. Управлінські рішення в бізнес-менеджменті та особливості управлінської праці. Тема 6. URL: <http://moodle.nati.org.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=5265>
6. Кравченко М.О., Голюк В.Я. Прийняття управлінських рішень: сутність та сучасні тенденції розвитку. *Економіка та суспільство*. Випуск # 40 / 2022. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-37>
7. Сухачова О.О. Методи прийняття управлінських рішень в умовах визначеності. *Економіка та управління підприємствами*. Випуск 48-2. 2019. С. 97-99.
8. Дробот О. В. «Ситуації прийняття управлінських рішень» – нова методика дослідження управлінської свідомості. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. 2012. Т. 24, ч. 6. С. 145-154.
9. Махун А.П. Методи прийняття управлінських рішень в умовах невизначеності: IV Міжнародна науково-практична конференція «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи». 2023, С. 44-45. <https://orcid.org/0009-0007-0981-3939>
10. Технологія прийняття управлінських рішень: методичні вказівки для студентів усіх форм навчання зі спеціальності 232 «Соціальне забезпечення» / О. В. Грибко. Харків: НТУ «ХПІ». 2023. 68 с.
11. Хавер В. М. Аналіз факторів впливу на прийняття рішення щодо фінансування інноваційного проєкту. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2011. № 3. С. 69-74.
12. Гуржий Т. О. Розроблення управлінських рішень під час кризи в компанії: особливості та етапи. *Бізнес-навігатор*. 2022. Вип. 1. С. 41-44.
13. Брюховецька М. С. Управлінське рішення та фактори, що впливають на процес його прийняття й реалізацію. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Вип. 4. С. 3-6.
14. Зовнішня політика України: стан, тенденції, перспективи (вересень–жовтень 2024р.). Разумков Центр, 29 жовтня 2024. Соціологія. <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnia-polityka-ukrainy-standentsii-perspektyvy>

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.14:347.963

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.22>

Андрєєв І. П.,

адвокат, аспірант

Одеського державного університету внутрішніх справ

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ДОКАЗОВОЇ БАЗИ
АДВОКАТОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті досліджуються інституційно-правові детермінанти формування доказової бази адвокатом у кримінальному провадженні. Проаналізовано нормативно-правове регулювання доказової діяльності сторони захисту, її процесуальні можливості та обмеження у зборі та поданні доказів. Висвітлено доктринальні підходи до визначення ролі адвоката в доказуванні та встановлення обставин кримінальної справи. Змагальність кримінального процесу розглянута як ключовий принцип, що забезпечує баланс між сторонами та надає адвокату процесуальні інструменти для активної участі у доказовій діяльності.

Окрема увага приділена аналізу правових механізмів отримання доказів стороною захисту, зокрема права на витребування документів, можливості проведення адвокатських розслідувань, залучення експертів і спеціалістів, отримання пояснень від свідків та використання новітніх технологій у доказовому процесі. Визначено основні проблеми реалізації права на збирання доказів, зокрема труднощі у доступі до певних категорій інформації, обмеженість доказових інструментів у порівнянні з можливостями сторони обвинувачення, а також практичні аспекти використання доказів, отриманих адвокатом, у судовому розгляді.

Розглянуто питання допустимості та належності доказів, отриманих адвокатом, у контексті судової практики та міжнародних стандартів кримінального процесу. Проведено порівняльний аналіз підходів різних правових систем щодо оцінки доказової діяльності захисника, а також впливу практики Європейського суду з прав людини на розширення доказових можливостей адвокатури. Особливу увагу приділено правозастосовним проблемам визнання доказів, отриманих захисником, а також процесуальним гарантіям, що забезпечують рівність сторін у кримінальному провадженні.

У статті також розглядається питання використання цифрових технологій у доказовій діяльності адвоката, зокрема застосування OSINT-методів. Окреслено перспективи розвитку доказової діяльності адвоката у кримінальному процесі, зокрема через удосконалення нормативного регулювання, запровадження нових механізмів доказування, розширення процесуальних можливостей сторони захисту та підвищення ролі адвокатських розслідувань. Визначено необхідність подальших наукових досліджень, спрямованих на адаптацію національного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій Європейського суду з прав людини та основоположних принципів кримінального судочинства в країнах ЄС.

Зроблено висновки про необхідність удосконалення законодавчих положень, що регламентують діяльність адвоката у кримінальному процесі, а також розробку методичних рекомендацій щодо ефективного використання доказової бази стороною захисту. Запропоновано шляхи підвищення ефективності адвокатської доказової діяльності через розширення процесуальних гарантій змагальності та рівності сторін у кримінальному процесі.

Ключові слова: адвокат, доказова база, кримінальне провадження, доказування, змагальність, допустимість доказів, адвокатське розслідування, судова практика, міжнародні стандарти, електронні докази, OSINT, кримінальний аналіз.

Andrieiev I. P. Institutional and legal determinants of evidence formation by an attorney in criminal proceedings

Abstract. The article explores the institutional and legal determinants of evidence formation by a defense counsel in criminal proceedings. The study analyzes the regulatory framework governing the evidentiary activities of the defense, examining its procedural capabilities and limitations in collecting and presenting evidence. Doctrinal approaches to defining the role of a defense attorney in proving and establishing the

circumstances of a criminal case are highlighted. The adversarial nature of criminal proceedings is considered a key principle that ensures a balance between the parties and provides defense counsel with procedural tools for active participation in the evidentiary process.

Particular attention is given to analyzing the legal mechanisms available for obtaining evidence by the defense, including the right to request documents, conduct attorney-led investigations, engage experts and specialists, obtain witness statements, and use modern technologies in the evidentiary process. The article identifies key challenges in exercising the right to gather evidence, including difficulties in accessing specific categories of information, the limited evidentiary tools available to the defense compared to the prosecution, and practical issues concerning the use of evidence obtained by attorneys in court proceedings.

The study examines the admissibility and relevance of evidence collected by defense counsel within the context of judicial practice and international criminal procedure standards. A comparative analysis of different legal systems' approaches to assessing the evidentiary activities of defense counsel is conducted, along with an examination of the influence of the European Court of Human Rights' case law on expanding the evidentiary capabilities of the legal profession. Special attention is devoted to the legal challenges of recognizing evidence obtained by defense counsel and the procedural safeguards ensuring equality between the parties in criminal proceedings.

The article also addresses the role of digital technologies in the evidentiary activities of defense attorneys, particularly the application of OSINT methods. The prospects for the development of evidentiary activities in criminal proceedings are outlined, including improvements in regulatory frameworks, the introduction of new evidentiary mechanisms, the expansion of the defense's procedural capabilities, and the enhancement of attorney-led investigations. The need for further academic research focused on adapting national legislation to international standards, particularly the recommendations of the European Court of Human Rights and the fundamental principles of criminal justice in EU countries, is emphasized.

The article concludes by highlighting the necessity of improving legislative provisions governing defense counsel's activities in criminal proceedings and developing methodological guidelines for the effective use of the evidentiary base by the defense. Various approaches to enhancing the effectiveness of attorneys' evidentiary activities are proposed, including strengthening procedural guarantees of adversariality and equality between the parties in criminal proceedings.

Key words: *defense counsel, evidentiary base, criminal proceedings, evidentiary process, adversariality, admissibility of evidence, attorney-led investigation, judicial practice, international standards, electronic evidence, OSINT, criminal analysis.*

Постановка проблеми. Формування доказової бази адвокатом у кримінальному провадженні є одним із ключових аспектів реалізації принципу змагальності та забезпечення права на справедливий суд. Водночас, чинне кримінальне процесуальне законодавство України містить низку обмежень і невизначеностей щодо процесуальних можливостей сторони захисту у зборі та поданні доказів, що створює істотні труднощі у правозастосовній практиці.

З одного боку, адвокат як представник сторони захисту має право витребувати документи, отримувати пояснення від свідків, залучати експертів та використовувати результати незалежних розслідувань у доказовій діяльності. З іншого боку, процесуальні механізми реалізації цих прав є менш ефективними порівняно з інструментами сторони обвинувачення, що може ставити захист у нерівні умови. Зокрема, існують проблеми, пов'язані з доступом адвоката до інформації, необхідної для доведення невинуватості або

спростування позиції обвинувачення, складнощі у забезпеченні допустимості та належності отриманих доказів, а також ризики їх оскарження під час судового розгляду.

Крім того, відсутність належної регламентації використання адвокатських розслідувань та новітніх технологій у процесі доказування вимагає вдосконалення законодавчих норм і правозастосовної практики. Зокрема, використання цифрових доказів, OSINT-методологій та експертних досліджень, які активно застосовуються у сучасному кримінальному процесі, потребує додаткового нормативного врегулювання. Отже, проблема формування доказів адвокатом у кримінальному провадженні потребує комплексного дослідження з позиції теорії та практики кримінального процесу, аналізу міжнародного досвіду та розробки пропозицій щодо удосконалення правового регулювання доказової діяльності сторони захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти досліджуваної проблема-

тики знайшли своє відображення у наукових працях таких дослідників, як Ю. Аленін, О. Балалацька, О. Баулін, Ю. Грошевий, І. Гловюк, Є. Коваленко, О. Кучинська, Л. Лобойко, В. Шибіко та інших. У їхніх дослідженнях висвітлюються питання доказової діяльності сторони захисту, змагальності кримінального процесу, допустимості доказів та правового статусу адвоката у кримінальному провадженні. Наукові роботи зазначених авторів містять аналіз правового регулювання доказової діяльності адвоката, визначення її меж та особливостей у контексті міжнародних стандартів кримінального судочинства. Досліджується проблема доказування в умовах процесуальних обмежень сторони захисту, а також оцінюються можливості застосування адвокатських розслідувань та цифрових технологій у зборі доказів. Попри значний внесок у дослідження цього питання, проблема формування доказової бази адвокатом залишається актуальною, оскільки потребує подальшого наукового осмислення у світлі сучасних змін кримінального процесуального законодавства, інтеграції України до європейського правового простору та розвитку новітніх технологій у кримінальному провадженні.

Метою статті є комплексне дослідження інституційно-правових детермінант формування доказової бази адвокатом у кримінальному провадженні. Зокрема, аналізуються нормативно-правові засади доказової діяльності сторони захисту, її процесуальні можливості та обмеження у зборі та поданні доказів, а також проблеми правозастосування в цій сфері. Окрема увага приділяється визначенню ролі адвоката у забезпеченні змагальності процесу, дослідженню правових механізмів отримання доказів стороною захисту, а також оцінці допустимості та належності доказів, зібраних адвокатом, у контексті судової практики та міжнародних стандартів. На основі проведеного дослідження стаття спрямована на формування науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання доказової діяльності адвоката, усунення законодавчих прогалин та підвищення ефективності механізмів захисту у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Чинні положення сучасної наукової доктрини стосовно формування доказів стороною захисту з одного боку є досить зрозумілими для фахівців галузі, водночас, потребують додаткових досліджень. Водночас, традиційно під поняттям формування доказів часто розуміється аспект їх збирання. Зокрема О.В. Баулін конкретизує, що формування доказів здійснюється під час пізнавально-посвідчуваної діяльності уповноваженого суб'єкта і завжди передбачає перетворення слідів злочину передбаченим законним шляхом на належну процесуальну форму – показання, речові докази і висновки експерта. [1, с. 76]. Поруч із тим, на нашу думку, такий підхід є досить вузьким адже він відсікає питання мисленневої діяльності уповноваженого суб'єкта, виключає питання та можливості креативізму та іншого підходу до трактування тих чи інших обставин та фактів в аспекті формування доказів. На нашу думку, питання гносеологічної, аналітичної та психологічної складової, які фактично присутні під час взаємодії адвоката з матеріалами кримінальної справи безпосередньо впливають на здатність формування адвокатом правової позиції, стратегії захисту та розуміння того, що може бути доказом у справі на підтримку аргументів адвоката.

Процесуальні можливості адвоката у формуванні доказової бази у кримінальному провадженні є важливим аспектом реалізації принципу змагальності. Відповідно до частини 1 статті 92 КПК України, основний обов'язок щодо збору, перевірки та оцінки доказів покладено на слідчого і прокурора, а в окремих випадках – на потерпілого [2].

Однак, наявне у сторони захисту право на самостійне збирання доказів, що дозволяє адвокату відігравати активну роль у встановленні фактичних обставин справи, доцільно сприймати як можливість сторони захисту формувати докази, які мають бути сприйняті судом. Це, на нашу думку, має включати можливість витребування документів, подання клопотань про проведення слідчих дій, залучення експертів, отримання пояснень від свідків та використання сучасних методів збору інформації, зокрема із використанням

цифрових технологій та, в тому числі, використання методології OSINT.

Водночас у процесі формування доказів необхідно приділяти увагу розвитку аналітичної складової при обробці інформації, яка може мати доказове значення або бути важливою для досудового розслідування загалом. При цьому сам інститут доказування в правовій доктрині певною мірою втрачає свою актуальність та зазнає впливу внаслідок дискусій щодо застосування сучасних методологій OSINT для роботи з оперативною значущою інформацією, що має цінність як для органів досудового розслідування, так і для сторони захисту [9, с. 677; 10, с. 393; 11, с. 246].

Як зазначалося вище, значну роль у доказовій діяльності адвоката відіграє механізм витребування доказів, передбачений статтею 93 КПК України [2]. Ця процедура дозволяє стороні захисту запитувати необхідні документи та інші матеріали для підтвердження своєї позиції. Однак, її реалізація може бути ускладнена через формальні перепони з боку державних органів або приватних осіб. Альтернативою є тимчасовий доступ до речей і документів, який регламентується статтею 159 КПК України [2]. Попри певну схожість із витребуванням доказів, цей механізм має інше функціональне призначення, оскільки спрямований на забезпечення можливості органів слідства отримати потенційно важливі докази у разі загрози їхнього знищення або приховування. Основними відмінностями між цими процедурами є суб'єктний склад (витребування доступне для всіх сторін процесу, тоді як тимчасовий доступ ініціюється слідчим чи прокурором), мета (витребування використовується для формування доказової бази, а тимчасовий доступ – для забезпечення слідчих дій) та умови реалізації (витребування може здійснюватися шляхом подання клопотання, тоді як тимчасовий доступ вимагає судового дозволу).

У такому аспекті, різні дії тої чи іншої сторони, стосовно збирання та дослідження доказів трактуються вченими по-різному. Так, деякі науковці розрізняють поняття «перевірка» та «дослідження» доказів, вважаючи їх самостійними елементами доказування

[3, с. 93-94], тоді як більшість науковців розглядають їх як синонімічні [4, с. 29]. Водночас у науковій літературі висловлюється думка, що дослідження доказів у суді першої інстанції не обмежується лише їхньою перевіркою. Так, М.М. Стоянов зазначає, що замість виокремлення перевірки та оцінки як окремого елемента доказування, слід розглядати дослідження доказів як комплексний процес [5, с. 5].

Доцільно підтримати позицію М.А. Погорецького, який зазначає, що використання доказів передбачає їх застосування для встановлення фактів і обставин, значущих для кримінального провадження, а також для обґрунтування сторонами своєї правової позиції [6, с. 21].

Дискусійною є думка М. Є. Шумила, який зазначає, що докази формуються в різних процесуальних умовах. Досудові докази використовуються лише під час розслідування, тоді як у суді вони стають вихідним матеріалом для подальшого дослідження. Їх визнання судовими доказами можливе лише після інтерпретації сторонами в судовому засіданні, де відбувається «гостре» процесуальне доказування [7, с. 86]. М. А. Погорецький зазначає, що «процесуальними доказами» є всі докази, використані на будь-якій стадії кримінального процесу, тоді як термін «судові докази» доцільно застосовувати лише на судових стадіях [8, с. 36].

Окрім традиційних методів отримання доказів, адвокати активно використовують альтернативні способи збору інформації. Зокрема, адвокатські розслідування дозволяють отримувати пояснення від осіб, що володіють важливою інформацією, без необхідності їх офіційного допиту. Також широко застосовується залучення незалежних експертів для проведення досліджень, що можуть поставити під сумнів докази сторони обвинувачення або спростувати їхню доказову базу. Проте, попри розширені повноваження захисника, існують проблеми, пов'язані з допустимістю та належністю доказів, отриманих адвокатом. У судовій практиці часто зустрічаються випадки, коли докази сторони захисту не визнаються належними через відсутність процесуального статусу окремих дій

адвоката. Це ставить перед законодавцем завдання вдосконалення нормативного регулювання та розробки чітких критеріїв оцінки таких доказів.

На нашу думку, перспективи розвитку доказової діяльності адвоката у кримінальному провадженні пов'язані з розширенням його процесуальних можливостей, імплементацією міжнародних стандартів у національне законодавство та підвищенням ефективності використання сучасних методів доказування. Законодавче закріплення адвокатських розслідувань, вдосконалення критеріїв допустимості доказів, отриманих стороною захисту, та забезпечення рівності процесуальних можливостей адвоката та прокурора сприятиме зміцненню змагальності кримінального процесу та справедливості правосуддя. Окремо слід наголосити на необхідності підвищення юридичних гарантій захисника у контексті застосування адвокатських розслідувань. У міжнародній практиці існують приклади ефективного використання приватних розслідувань адвокатами, що є визнаним джерелом доказів. В Україні ж такі розслідування досі не мають чіткого процесуального статусу, що створює ризики невизнання отриманих у їх межах доказів. Враховуючи це, доцільним є законодавче врегулювання адвокатських розслідувань із закріпленням їхнього правового статусу в КПК України, зокрема в частині отримання, фіксації та подання доказів.

Як відомо, змагальність сторін є фундаментальним принципом кримінального процесу, що гарантує рівність сторін при доказуванні та розгляді справи. У кримінальному провадженні цей принцип покликаний створити баланс між стороною обвинувачення, яка має доступ до широкого кола слідчих повноважень, та стороною захисту, яка реалізує право на представлення альтернативної версії подій, оскарження доказів обвинувачення та подання власних доказів. Проте практика свідчить, що можливості адвоката у формуванні доказової бази суттєво обмежені порівняно з повноваженнями слідчого та прокурора. Зокрема, захисник не має права ініціювати проведення слідчих дій без дозволу слідчого або суду, що часто створює перешкоди у доступі до важливої доказової

інформації. Наприклад, адвокат може подати клопотання про проведення експертизи або допит свідка, але рішення про доцільність таких дій приймає слідчий чи прокурор, які можуть відмовити у їх проведенні. Окрім того, адвокат стикається з проблемами під час витребування документів або доступу до інформації, необхідної для спростування обвинувачення. Формальні відмови у наданні матеріалів, посилення на конфіденційність або державну таємницю, а також ігнорування адвокатських запитів суттєво ускладнюють реалізацію права на захист. Такі обмеження призводять до ситуацій, коли сторона захисту опиняється у менш сприятливому становищі порівняно з обвинуваченням, що порушує принцип рівності сторін у кримінальному процесі. Таким чином, хоча законодавство гарантує стороні захисту право на самостійний збір доказів, практика його реалізації залишається обмеженою. Це свідчить про необхідність удосконалення механізмів доказової діяльності адвоката для забезпечення справжньої рівності між сторонами у процесі доказування.

Відтак, вважаємо, що актуальним у питаннях формування доказів стороною захисту є необхідність вдосконалення та розширення процесуальних можливостей сторони захисту, фактично адвокат повинен мати рівні можливості із стороною обвинувачення у формуванні доказової бази, включаючи право на проведення адвокатських розслідувань, витребування документів та допит свідків. Не менш важливим є впровадження сучасних методів доказування в цілому, адже сторона обвинувачення та сторона захисту, як і судова практика мають враховувати сучасний стан та можливості розвитку цифрової криміналістики, використання електронних доказів, OSINT-методів та інших технологічних інструментів у доказовій діяльності.

Висновки та пропозиції. Діяльність адвоката щодо формування доказів у кримінальному провадженні є ключовим елементом реалізації принципу змагальності та рівності сторін. Однак аналіз чинного кримінального процесуального законодавства та судової практики свідчить про наявність значних обмежень у процесуальних

можливостях сторони захисту щодо збору та використання доказів. Хоча КПК України формально передбачає право адвоката на самостійне збирання доказів, на практиці це право обмежене як через відсутність належних механізмів реалізації, так і через складнощі, пов'язані з оцінкою допустимості таких доказів у суді. Основними проблемами є обмежений доступ адвоката до документів та інформації, складнощі у витребуванні доказів без сприяння органів слідства, формальне ставлення судів до доказів, зібраних захистом, а також відсутність процесуального статусу адвокатських розслідувань.

Такі чинники створюють ситуацію, за якої сторона обвинувачення має значно ширші можливості у доказуванні своєї позиції, що суперечить принципу рівності сторін у кримінальному процесі. З метою усунення цих недоліків необхідне комплексне вдосконалення законодавчого регулювання доказової діяльності адвоката. Зокрема, доцільно розширити процесуальні можливості адвоката шляхом закріплення на рівні КПК України права на адвокатські розслідування з визначенням їхнього процесуального статусу та обов'язковістю врахування отриманих результатів судом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Баулін О. Поняття доказів у кримінальному процесі. Вісник Національної академії прокуратури України. 2017. № 1 (47). С. 75-81.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 632 с.
4. Крушинський С.А. Подання доказів у кримінальному судочинстві України: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2017. 247 с.
5. Стоянов М.М. Властивості доказів у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2010. 20 с.
6. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. Право України. 2014. № 10. С. 12-25.
7. Шумило М.Є. Досудові і судові докази у КПК України. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 82-86.
8. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2011. № 1 (3) С. 1-55.
9. Биков І.О. Роль кримінального аналізу у забезпеченні національної безпеки. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 2. С. 676-678. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/167>
10. Биков І.О. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності слідчих та оперативних підрозділів у боротьбі з економічними злочинами. Право і суспільство. 2024. № 1. Т. 2. С. 392 – 396. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.59>
11. Биков І.О., Павлютін Ю.М. Актуальні проблеми забезпечення доказів в адміністративному процесі. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4. Ч. 3. С. 245-249. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.3.41>

Богданова С. О.,аспірантка кафедри кримінального права та кримінології факультету № 1
Донецького державного університету внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ГРУПОВОЇ НЕКОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ДІТЕЙ ТА ЇЇ ОЗНАК

Анотація. У статті розглянуто насильницьку некорисливу злочинність дітей й встановлено, що вона має переважно груповий характер, адже саме у складі групи діти, як правило, вчиняють найбільш тяжкі злочини такі як вбивства, тілесні ушкодження, катування, хуліганства. Характерними ознаками групових насильницьких злочинів, учинених дітьми є суспільна небезпека діяння та насильницький характер злочину. Ступінь суспільної небезпеки визначається всією сукупністю ознак злочину: цінністю тих благ, на які посягає злочин, а саме шкідливістю наслідків, що настають через учинення злочину, способу й мотиву діяння, формою та ступенем вини. Таким чином, під груповою некорисливою насильницькою злочинністю дітей запропоновано розуміти сукупність протиправних, винних, суспільно небезпечних діянь, які носять некорисливий, але насильницький характер, вчиняються у складі групи особами віком до 18 років й посягають на невід'ємні права людини, зокрема життя та здоров'я, честь і гідність, а також на моральні та культурні цінності.

Надано кримінально-правову характеристику групової некорисливої насильницької злочинності дітей і з'ясовано, що до цієї категорії злочинів належать: умисне вбивство; всі види умисних тілесних ушкоджень; катування і частково хуліганство, які утворюють самостійний у кримінологічному плані блок кримінальних протиправних насильницьких діянь. Установлено, що система нормативно-правових актів, які визначають існування інституту групової некорисливої насильницької злочинності дітей, є недосконалою, оскільки чинне законодавство України містить безліч суперечностей та прогалів. Аналізуючи норми, що регулюють відповідальність за злочини, вчинені дітьми у співучасті, авторка дійшла висновку, що існує проблема формулювання поняття групового кримінального правопорушення в національному кримінальному законодавстві. Нині у кримінальному судочинстві виникають проблеми під час притягнення осіб до відповідальності за групове вбивство (п. 12 ч. 2 ст. 115 Кримінального кодексу України). Запропоновані шляхи до вирішення окресленої проблеми.

Ключові слова: діти, насильство, група, правопорушення, кримінальне правопорушення, запобігання.

Bohdanova S. O. Criminological approaches to group disinterested violent crime of children and its features

Abstract. The article examines violent disinterested crime of children and establishes that it is predominantly group in nature, because it is within the group that children, as a rule, commit the most serious crimes such as murders, bodily harm, torture, hooliganism. The characteristic features of group violent crimes committed by children are the social danger of the act and the violent nature of the crime. The degree of social danger is determined by the entire set of features of the crime: the value of the benefits that the crime encroaches on, namely, the harmfulness of the consequences that occur due to the commission of the crime, the method and motive of the act, the form and degree of guilt. Thus, it is proposed to understand group disinterested violent crime of children as a set of unlawful, guilty, socially dangerous acts that are disinterested, but violent in nature, committed as part of a group by persons under the age of 18 and encroach on inalienable human rights, in particular life and health, honor and dignity, as well as moral and cultural values.

A criminal-legal characteristic of group disinterested violent crime of children is provided and it is found that this category of crimes includes: intentional murder; all types of intentional bodily harm; torture and partly hooliganism, which form an independent block of criminal unlawful violent acts in criminological terms. It is established that the system of regulatory legal acts that determine the existence of the institute of group disinterested violent crime of children is imperfect, since the current legislation of Ukraine contains many contradictions and gaps. Analyzing the norms that regulate liability for crimes committed by children in complicity, the author concluded that there is a problem of formulating the concept of group criminal offense in the national criminal legislation. Currently, in criminal proceedings, problems arise when bringing persons

to justice for group murder (clause 12, part 2, article 115 of the Criminal Code of Ukraine). Ways to solve the outlined problem are proposed.

Key words: *children, violence, group, offense, criminal offense, prevention.*

Постановка проблеми. У відповідності до Конституції України основними суспільними пріоритетами і найвищими соціальними цінностями є людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека [1]. Таким чином, в Україні складовою концепції першочергового розвитку українського суспільства є сучасна державна політика захисту дитинства, упровадження європейських стандартів з охорони прав дитини шляхом взяття низки міжнародно-правових зобов'язань щодо забезпечення належного психічного і фізичного розвитку молоді, її захисту від будь-яких відхилень нормативно врегульованої поведінки.

Однак, сучасні воєнні, соціальні, економічні й політичні перетворення в країні – пов'язані з реформуванням усіх сфер суспільного життя, що неминуче призводять до суттєвих змін у соціальному просторі, зламу колишніх моральних цінностей, норм, традицій, стереотипів мислення. Ці трансформації негативно впливають на формування особистості дитини та сприяють вчиненню ними кримінальних правопорушень.

Мета дослідження – розкрити кримінологічні підходи до групової некорисливої насильницької злочинності дітей та її ознак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуалізація злочинності дітей дістала наукового осмислення у працях І. О. Бандурки, О. В. Головкина, А. О. Джужі, О. О. Дудорова, А. Ф. Зелінського, О. О. Кваші, Н. В. Кулакової, О. Г. Кулика, Є. С. Назимка, Д. М. Тичини, Н. С. Юзікової, О. С. Ярої та ін. Водночас, в умовах сьогодення потребує поглибленого кримінологічного аналізу некорислива насильницька злочинність дітей, їх груповий характер з урахуванням умов воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У період сучасного розвитку незалежної України найважливішим завданням є посилення боротьби зі злочинністю. Особливу увагу, як свідчить суспільна практика, держава приділяє запобіганню кримінальним правопорушенням серед дітей, особливо тим, що пов'язані з застосуванням насильства, адже зростання

рівня злочинності пов'язано, насамперед, із воєнними подіями в країні, соціально-економічною кризою, що супроводжується деформацією фундаментальних морально-етичних цінностей. Як свідчить статистика, нині Україна за рівнем насильства серед дітей посідає п'яте місце в Європі, де загалом від насильства щодня гине 40 молодих людей віком від 10 до 25 років, або 15 тис. на рік [2; 3]. Щорічно в Україні реєструється значна кількість злочинів насильницької некорисливої спрямованості, вчинених дітьми у складі групи. Так, у 2016–2023 рр. частка групової некорисливої насильницької злочинності коливалася від 431 у 2016 р., що становило 45,5 %, до 375 у 2023 р. (36,6 %). Незважаючи на те що спостерігається тенденція до зниження рівня групової некорисливої насильницької злочинності дітей, слід зазначити, що більшість таких кримінальних правопорушень залишається латентними, а серед них 62,0 % були злочинами й 38,0 % – кримінальними проступками [4].

У теорії кримінального права насильницькі злочини поділяються на три групи: некорисливі, корисливі та злочини, які посягають на основи національної або громадської безпеки [5]. Кульмінацією насильницьких некорисливих кримінальних правопорушень безпосередньо є насильство, вчинивши яке, діти вважають, що досягли своєї мети. Мотивами насильницької поведінки дітей здебільшого є хуліганські спонування, помста, ревності, заздрість тощо. Проте майже завжди в основі механізму кримінальної протиправної поведінки лежить агресивно-зневажливе, цинічне ставлення до іншої особи, її життя, фізичного та психічного здоров'я, честі та гідності [6, с. 226].

Разом із тим особливістю ювенальної злочинності є її груповий характер, майже 70 % кримінальних правопорушень діти вчиняють у складі групи, що пов'язано, певною мірою, з віковими особливостями дитини, яка починає усвідомлювати свою індивідуальність, безкарність, намагається самоствердитися у суспільстві як особистість.

Для визначення поняття «групова злочинність» як окремого виду у загальній структурі злочинності необхідним є з'ясування сутності терміну «злочинність». Як зазначає О. В. Головкін – злочинність відносно самостійний соціально обумовлений негативний феномен, який безпосередньо пов'язаний з самою природою людського суспільства, має багатофакторний системно обумовлений характер, і, відтак, є небажаним, але закономірним і неминучим в умовах існуючого ладу продуктом його функціонування [7, с. 485]. Загалом визначень злочинності у кримінологічній літературі існує чимало. Аналізувати їх усі в межах даного дослідження немає сенсу, як і доводити переваги одних чи недоліки інших. Тому за основу візьмемо визначення українських вчених, представлене у юридичній енциклопедії, де під злочинністю розуміється суспільно небезпечне явище, яке охоплює всю сукупність посягань на суспільні відносини, що охороняються кримінальним законодавством у певному просторі і часі [8, с. 624]. Водночас, варто наголосити, що у разі посягання на суспільні відносини, що охороняються кримінальним законодавством особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності або є неосудною, то не можливо говорити про вчинення кримінального правопорушення, а тому констатуємо факт вчинення суспільно небезпечного діяння; вчинення таких діянь не може охоплюватись поняттям злочинності. У такому разі, злочинність – це суспільно небезпечне явище, яке охоплює всю сукупність злочинів, вчинених у певному просторі й часі.

Далі, варто звернутися до визначення групи. Так, В. В. Голіна називає групою «...спільність людей, об'єднаних на засадах деяких загальних ознак, що стосуються здійснюваної ними спільної діяльності, в тому числі й спілкування» [9, с. 251]; О. М. Джужа – «...зібрання людей, включених у послідовно координовану діяльність, свідомо чи безсвідомо підпорядковану загальній меті, досягнення якої приносить учасникам певне задоволення» [10, с. 105]. У той же час, поняття натовпу у контексті предмету дослідження характеризує відносно нетривале в часі скупчення великої кількості людей, що перебува-

ють у безпосередньому контакті між собою, стан яких характеризується високим рівнем емоційного збудження, а поведінка зумовлена под. спонуканнями, установками та взаємною стимуляцією. У такому контексті досить яскраво описує властивості злочинного натовпу А. Ф. Зелінський: «...натовп перетворює людей на стадо баранів, і одна божевільна вівця здатна потягти за собою все стадо. Від простого наслідування розвивається масовий психоз, коли індивідуальні дії усвідомлюються лише на рівні рухів тіла, а здатність усвідомлювати моральну і правову оцінку вчинюваного тимчасово втрачається...» [11, с. 211].

Усі без винятку фахівці із кримінології підкреслюють, що група у своєму розвитку проходить декілька етапів (групова динаміка), причому навіть у найпростіших із них – дифузних групах, коли ще відсутня спільна діяльність, відбувається усвідомлення приналежності до групи, стихійне виділення лідерів, усвідомлення завдань і цілей спільної діяльності, мотивація групових уподобань. Таким чином, учасники групи при вчиненні некорисливого насильницького злочину керуються різними мотивами, а поведінка безпосереднього виконавця не пов'язана матеріальною вигодою.

Кримінологічне визначення поняття злочинної групи не співпадає з поняттям групи у кримінальному праві й повинно містити соціально-психологічні аспекти поняття малої соціальної групи. Відповідно об'єктом кримінологічного дослідження в якості «злочинної групи» дисертант запропонував розглядати групи осіб, що вчинили злочини за попередньою змовою чи без попередньої змови, лише за умови входження співучасників у групу безпосереднього спілкування – малу соціальну групу [7, с. 487].

Проблема групової злочинності – це не лише проблема злочинів, що вчинюються у співучасті, але й проблема злочинних груп та механізм їх формування. Вчені вірно наголошують, що конкретний злочин, вчинений групою, конкретний вид злочинів, вчинених групами і групова злочинність – поняття не тотожні [12, с. 97]. Для кримінологічного дослідження мала соціальна група має значення як джерело формування асоціальної спря-

мованості особистості і групових злочинних дій. Тому для кримінологічного дослідження групової злочинності значення набувають з'ясування питань механізму формування злочинної групи, її структури, групових норм, конформізму і лідерства [13].

У науці кримінального права загальновідомим є те, що однією з найістотніших ознак, яка характеризує всі злочини, є об'єкт посягання. Зокрема, для насильницьких злочинів – це суспільні відносини, які охороняються законом і забезпечують фізичні блага особи (життя і здоров'я). Нерідко до насильницьких злочинів відносять діяння, що спрямовані не лише на особу, а й на інший об'єкт (наприклад, на відносини власності) [14]. Такі злочини, на наш погляд, утворюють групу складних, багато об'єктних злочинів, і хоч частково «перекривають» один одного, не можуть вважатися насильницькими у прямому розумінні цього поняття. У цьому разі, очевидно, може йтися про поняття насильницьких злочинів у широкому розумінні.

З огляду на вищевикладеного слід зазначити, що насильницькі злочини у прямому розумінні цього поняття варто розуміти як умисні, учинені шляхом фізичного насильства чи погрози його застосування, проти волі потерпілого, злочинні діяння, що посягають на суспільні відносини, які охороняються законом і забезпечують фізичні блага (життя і здоров'я) особи.

Отже, системоутворюючими ознаками, що складають зміст цього поняття, є: 1) об'єктом цього посягання є суспільні відносини, що забезпечують фізичні блага особи, що охороняються кримінальним законом; 2) способом посягання є фізичне або психічне насильство; 3) посягання має умисний характер; 4) злочин учиняється проти волі потерпілого.

Таким чином, злочини, яким не властива хоч би одна із перелічених ознак, не повинні розглядатися як насильницькі у прямому розумінні цього поняття. Виходячи з цього та ґрунтуючись на наведених положеннях, до групових насильницьких злочинів слід віднести такі злочини: умисне вбивство; усі види умисних тілесних ушкоджень; катування і частково хуліганство, які утворюють самостійний у кримінологічному сенсі блок злочинів.

До некорисливих насильницьких злочинів насамперед належать такі умисні кримінальні протиправні діяння, як: вбивство (ст. 115–118 Кримінального кодексу (КК) України, крім вбивства з корисливих мотивів), усі види тілесних ушкоджень (ст. 121–125 КК України), побой і мордування (ст. 126 КК України), домашнє насильство (ст. 126-1 КК України), катування (ст. 127 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України), зґвалтування та інші статеві злочини (ст. 152–156 КК України), хуліганство (ст. 296 КК України). Деякі науковці відносять до таких злочинів також наругу над могилою (ст. 297 КК України), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298 КК України), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України) та деякі інші [15].

Підліток починає усвідомлювати свою індивідуальність, намагається самоствердитися як особистість у суспільстві. Але, на жаль, суспільство поки що не вважає підлітка готовим до виконання дорослих соціальних ролей, що породжує у нього бажання увійти у соціальне середовище, де його сприймуть як рівного. Таким середовищем для підлітка стає група однолітків, в якому він знаходить рівних партнерів у спілкуванні та набуває необхідного досвіду міжособистісної взаємодії [16, с. 136]. Можливість знайти співрозмовника, як друга, реалізується, передусім, у неформальних групах, котрі формуються на підставі взаємних переваг підлітків, тому через такі групи проходить більшість дітей, але із ситуативним характером існування таких спільнот. Учinenня насильницьких злочинів у групі тягне більш тяжкі суспільно небезпечні наслідки [17, с. 110].

Підвищена імпульсивність, жорстокість, інтенсивність і ситуативність групових злочинів, наголошує Н. В. Яницька, учинених підлітками, досить часто істотно обтяжують наслідки таких злочинів, нерідко доводять їх до рівня більш високого в порівнянні з тим, який спостерігається навіть у результаті протиправних дій дорослого населення [18, с. 149]. Причиною цього є, як показали результати цього дослідження, механізм взаємного кримінального зараження, конформної поведінки, групового тиску.

Слід зазначити, що запобігання груповим кримінальним правопорушенням дітей, зокрема некорисливим насильницьким злочинам, значною мірою залежить від ступеня досконалості такого інституту кримінального права, як співучасть у кримінальному правопорушенні, врахування у ньому всіх можливих видів і виявів спільного вчинення кримінального протиправного діяння.

О. В. Головкін визначає групову злочинність як вид злочинності, котрий зумовлений діяльністю окремих груп осіб, які за попередньою змовою між собою чи без такої змови вчинили умисні кримінальні правопорушення [13, с. 2–3]. Запропоноване визначення дає змогу розглядати групову злочинність як сукупність кримінальних правопорушень.

Істотне значення для нашого предмету дослідження набуває визначення вчинення насильницького злочину групою осіб за попередньою змовою. Однією з істотних, на наш погляд, хиб чинного КК України є те, що він визначає вчинення, зокрема, умисного вбивства групою осіб без попередньої змови як кваліфікований склад. Вчинення умисних вбивств групами осіб, а не одноособово, у разі відсутності попередньої змови не можна враховувати при кваліфікації злочину, оскільки ця обставина не охоплюється п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України [15]. Тому доцільно внести зміни до ст. 67 КК України, зазначивши у п. 2 ч. 1, що при призначенні покарання обставиною, що його обтяжує, визнається вчинення кримінального правопорушення групою осіб без попередньої змови (ч. 1 ст. 28 КК України) і вчинення кримінального правопорушення групою осіб за попередньою змовою (ч. 2 і 3 ст. 28 КК України). Слідчі й суди часто розцінюють як вчинені за попередньою змовою дії, що полягають у приєднанні особи до злочинної діяльності, вже розпочатої іншими способами. Слідчі й суди часто розцінюють кримінальні правопорушення, які вчинені за попередньою змовою, як дії, що визначаються у приєднанні особи до злочинної діяльності, вже розпочатої іншими особами. З такою кваліфікацією можна погодитись тільки у тому разі, коли злочинець, натрапивши на значний опір з боку жертви, тимчасово призупиняє свої дії, спрямовані на позбавлення потерпі-

лого життя, і підшукує собі співучасника для доведення злочину до кінця. Водночас така кваліфікація не може бути визнана правильною у випадках, коли співучасник з власної ініціативи приєднався до іншого, який уже виконує дії, спрямовані на заподіяння потерпілому смерті, оскільки тут відсутньою є попередня змова.

Аналіз судової практики свідчить про існування ще однієї проблеми. Вчинення умисних вбивств групами осіб, а не одноособово, у разі відсутності попередньої змови не можна враховувати при кваліфікації злочину, оскільки ця обставина не охоплюється п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України. Більш того, вчинення вбивства групою осіб без попередньої змови неможливо врахувати як обставину, що обтяжує покарання винних, оскільки це не передбачено ст. 67 КК України. Вважаємо, хибою чинного КК України є те, що законодавець необґрунтовано не врахував ступінь суспільної небезпеки умисного вбивства, вчиненого групою осіб без попередньої змови. Утім, досить слушною слід визнати позицію О. В. Головкіна, який вважає, що вчинення злочину групою осіб без попередньої змови повинно обов'язково враховуватись при призначенні судом покарання, а тому доцільно внести зміни до ст. 67 КК України, зазначивши у п. 2 ч. 1, що при призначенні покарання обставиною, що його обтяжує, визнається вчинення злочину групою осіб без попередньої змови (ч. 1 ст. 28 КК України) і групою осіб за попередньою змовою (ч. 2 і ч. 3 ст. 28 КК України) [13].

Таким чином, видається п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України викласти у такій редакції: «Умисне вбивство, вчинене групою осіб», що дозволить кваліфікувати за цим пунктом і дії винних, які приєдналися до вже розпочатих іншими особами дій, і осіб, що спрямовані на позбавлення життя потерпілого, і дії тих осіб, які діяли за попередньою змовою.

Виходячи з цього, вважаємо, що некорисливі насильницькі злочини, що вчиняються дітьми можна визначити як некорисливі агресивні діяння, які вчиняються на ґрунті конфліктів у сфері побутових відносин або при проведенні вільного (дозвільного) часу особами віком до 18 років, які мають особис-

тісно-конфліктну, хуліганську або сексуальну мотивацію.

Висновки. Таким чином, групова некорислива насильницька злочинність дітей – це сукупність протиправних, винних, суспільно небезпечних діянь, які носять некорисливий, але насильницький характер, вчиняються у складі групи особами віком до 18 років й посягають на невід’ємні права людини, зокрема життя та здоров’я, честь і гідність, а також на моральні та культурні цінності. До цієї категорії злочинів належать: умисне вбивство; всі види умисних тілесних ушко-

джень; катування і частково хуліганство, які утворюють самостійний у кримінологічному плані блок кримінальних протиправних насильницьких діянь. Характерними ознаками групових насильницьких злочинів, учинених дітьми, є суспільна небезпека діяння та насильницький характер злочину. Ступінь суспільної небезпеки визначається всією сукупністю ознак злочину: цінністю тих благ, на які посягає злочин, а саме шкідливістю наслідків, що настають через учинення злочину, способу й мотиву діяння, формою та ступенем вини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Світова статистика охорони здоров’я 2023: моніторинг здоров’я для ЦСР, цілей сталого розвитку (SDGs, sustainable development goals). Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ). URL: <https://resources.relabhs.org/uk/resource/world-health-statistics-2023-monitoring-health-for-the-sdgs-sustainable-development-goals-uk/>
3. Україна серед лідерів з насильства серед молоді. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/09/100930_violance_children_ob
4. Кримінальна ситуація в Україні в умовах війни: основні тенденції. 2022 рік : монографія / М. Г. Вербенський, О. Г. Кулик, І. В. Наумова та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 388 с.
5. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
6. Агапова К. В. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у складі молодіжних угруповань. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2022. С. 224–228.
7. Головкін О. В. Групова злочинність та її місце у загальній структурі злочинності. *Держава і право*. 2004. Вип. 23. С. 484–490.
8. Злочинність. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2. 744 с.
9. Кримінологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с.
10. Кримінологія: навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джужа. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. 264 с.
11. Зелінський А. Ф., Оніка Л. П. Детермінація злочину : навч. посіб. Харків : УкрЮА, 1994. 52 с.
12. Кримінологія : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін. ; за заг. ред проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2009. 312 с.
13. Головкін О. В. Групова злочинність та її попередження : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. 19 с.
14. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
15. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
16. Демчіхіна Є. С. Кримінально-правова характеристика групової некорисливої насильницької злочинності неповнолітніх. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4. С. 133–140.
17. Тичина Д. М. Психолого-правові засади попередження корисливої злочинності дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2010. 207 с.
18. Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2000. 177 с.

19. Назимко Є.С., Малаховська І.Б., Пономарьова Т.І. Нормативно–правове регулювання захисту персональних даних в електронних комунікаційних мережах. *Актуальні питання юридичної науки*. 2022. № 18. С. 169–175.

20. Назимко Є.С., Пономарьова Т.І., Ковальова О.В. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на механізм запобігання домашньому насильству в Україні. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. Випуск 2 (6), 2024. С. 65-70

21. Назимко Є.С., Пономарьова Т.І. Кримінальна відповідальність за незаконний обіг зброї в Україні: стан та перспективи імплементації *acquis communautaire* ЄС. *Європеїзація кримінального права України* : матеріали міжнар. наук. конф., що відбулася 19 груд. 2024 р.; Коміс. з питань прав. реформи при Президентові України. Харків : Право, 2025. С. 194-200

22. Назимко Є.С., Пономарьова Т.І. Запобігання кримінальним правопорушенням у сучасній кримінології: теорія та практика: монографія. Вид. 2-е, переробл. та доповн. Київ : ВД «Дакор», 2024. 312 с.

Гавриленко А. А.,

аспірант

Науково-дослідного інституту публічного права

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НА ФОНДОВОМУ РИНКУ

Анотація. У статті здійснено аналіз загальносоціальних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються на фондовому ринку. З'ясовано, що сучасне українське суспільство вважає основним завданням зменшення та контролю злочинності. Цей підхід до запобігання кримінальним правопорушенням базується на концепції повного залучення всіх ресурсів суспільства, держави та громадян для реалізації заходів, спрямованих на запобігання злочинним проявам на різних рівнях – від національного до конкретних криміногенних ситуацій у регіонах. Запобігання злочинності є складовою соціальної політики держави, яка має на меті подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах для їх позитивного вирішення та поступового усунення (так зване загальносоціальне запобігання). Окреслено, що заходи загальносоціального (державного) характеру це комплекс ефективних заходів різних напрямів, таких як соціально-економічні, правові, ідеологічні, організаційно-управлінські та культурно-виховні. Ці заходи спрямовані на подальший розвиток та удосконалення соціальних відносин, а також на усунення або нейтралізацію факторів, що сприяють виникненню злочинності. Запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку вимагає розробки, впровадження та реалізації комплексу правових, організаційних і практичних заходів на загальнодержавному та міжвідомчому рівнях.

Наголошено, що загальносоціальні заходи, хоча й не є прямими інструментами боротьби з злочинністю або її запобігання, формують умови, які ускладнюють виникнення злочинних дій в цілому. Це вказує на те, що безпека суспільства безпосередньо пов'язана з ризиками та загрозами, які можуть становити небезпеку. Відповідно до специфіки кримінальних правопорушень, що вчиняються на фондовому ринку можна поділити на дві групи: загально-соціальні та спеціально-кримінологічні. При аналізі загально-соціальних заходів, спрямованих на запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку, можна відзначити складність підходу, яка проявляється у двох основних аспектах: різноманіття учасників процесу запобігання та різноманітність заходів, які спрямовані на досягнення цілей запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку, включаючи правові, процесуальні, організаційно-управлінські та інформаційні.

Ключові слова: загальносоціальні, заходи, запобігання, кримінальне правопорушення, фондовий ринок, злочинність.

Gavrylenko A. A. General social measures to prevent criminal offences committed on the stock market

Abstract. The article analyzes general social measures to prevent criminal offenses committed on the stock market. It is found that modern Ukrainian society considers the reduction and control of crime to be the main task. This approach to preventing criminal offenses is based on the concept of full involvement of all resources of society, the state and citizens to implement measures aimed at preventing criminal manifestations at various levels – from national to specific criminogenic situations in the regions. Crime prevention is a component of the state's social policy, which aims to overcome criminogenically dangerous contradictions in social relations for their positive resolution and gradual elimination (the so-called general social prevention). It is outlined that measures of a general social (state) nature are a set of effective measures of various directions, such as socio-economic, legal, ideological, organizational-managerial and cultural-educational. These measures are aimed at the further development and improvement of social relations, as well as at the elimination or neutralization of factors contributing to the occurrence of crime. Prevention of criminal offenses on the stock market requires the development, implementation and implementation of a set of legal, organizational and practical measures at the national and interdepartmental levels.

It is emphasized that general social measures, although not direct instruments for combating crime or its prevention, create conditions that complicate the occurrence of criminal acts in general. This indicates that the

security of society is directly related to the risks and threats that may pose a danger. According to the specifics of criminal offenses committed on the stock market, they can be divided into two groups: general social and special criminological. When analyzing general social measures aimed at preventing criminal offenses in the stock market, one can note the complexity of the approach, which is manifested in two main aspects: the diversity of participants in the prevention process and the diversity of measures aimed at achieving the goals of preventing criminal offenses in the stock market, including legal, procedural, organizational and managerial and informational.

Key words: *general social, measures, prevention, criminal offense, stock market, crime.*

Постановка проблеми. На нинішньому етапі розвитку України спостерігається зростання рівня тіньової економіки. Це явище викликане швидким розвитком інформаційних технологій, недоліками вітчизняного законодавства, виникненням безготівкових активів, за якими важко відстежувати рух, а також ускладненням умов економічної діяльності через військові дії на території України.

Враховуючи зазначену економічну ситуацію в Україні та євроінтеграційний курс, наша країна зобов'язана якомога швидше реалізувати комплекс заходів, спрямованих на зменшення рівня тіньової економіки, підвищення добробуту населення та запобігання злочинності. Для цього Україна, разом з іншими державами, вживає заходів для реалізації спільної міжнародної кримінальної політики, яка має на меті припинення проникнення капіталів кримінального походження в національні та міжнародні економічні системи. Важливим аспектом є запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються на фондовому ринку, оскільки це є одним з найпоширеніших способів функціонування тіньової економіки та виведення «брудних» коштів з України, що становить серйозну загрозу для нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на багаторічні дослідження та внесок видатних вітчизняних вчених у розробку теорії запобігання злочинам кримінальним правопорушенням – серед яких С. С. Арутюнян, В. Д. Базилевич, Н. І. Берзон, Т. Б. Бердникова, М. М. Буднік, В. В. Гутафель, Р. І. Грешко, Д. І. Дема, Т. А. Денисова, А.Ф. Зелінський, А. В. Майстер, О. Л. Руда, С. А. Стасіневич, О. В. Третьякова, В. М. Харабара та інші – залишаються невирішеними певні аспекти щодо термінологічного та концептуального апарату цієї теорії.

Метою статті є: розкрити особливості загальносоціальних заходів запобігання кри-

мінальним правопорушенням, що вчиняються на фондовому ринку.

Виклад основного матеріалу. Злочинність у сфері фондового ринку, є соціально-негативним явищем, яке вимагає розробки певної стратегії для його запобігання. Основним напрямком цієї стратегії є вплив на причини, що сприяють виникненню злочинності. Ідея про те, що профілактика злочинності повинна мати пріоритет над каральною політикою держави, почала формуватися ще в давні часи (IV ст. до н. е., Платон), але її практичне втілення стало можливим лише нещодавно. Цю концепцію підкріпили правові аргументи юристів класичної школи кримінального права (XVIII ст.), які заклали основи нової політики у боротьбі зі злочинністю. Суть цієї ідеї можна звести до простої формули: «Мудрий законодавець запобіжить злочину, щоб не бути змушеним його карати» [1, с. 125-126].

У подальшому теоретичне обґрунтування запобігання злочинності почало розроблятися в рамках кримінології, яка визначила основні цілі, завдання та заходи для боротьби зі злочинністю в сучасних умовах. Сьогодні профілактика злочинності є одним із ключових напрямків діяльності держави та суспільства у протистоянні цьому соціально негативному явищу. Покарання є формою державного примусу, яка впливає на злочинність, в основному, через особистість злочинця. На відміну від покарання, заходи запобігання орієнтовані на усунення або нейтралізацію факторів, що сприяють злочинності. Попереджувальна діяльність (запобігання) за своїм змістом, масштабами заходів і кількістю учасників є значно ширшою, ніж практика застосування кримінальних покарань.

Сучасне українське суспільство вважає основним завданням зменшення та контролювання злочинності. Цей підхід до запо-

бігання кримінальним правопорушенням ґрунтується на ідеї повного залучення всіх ресурсів суспільства, держави та громадян для реалізації заходів, спрямованих на запобігання кримінальним проявам на різних рівнях – від національного до конкретних криміногенних ситуацій у регіонах. Запобігання злочинності є соціальною політикою держави, яка має на меті подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах для їх позитивного вирішення та поступового усунення (так зване загальносоціальне запобігання). Крім того, це також спеціальна випереджальна практика, що спрямована на протидію формуванню і реалізації злочинних проявів на різних етапах (спеціально-кримінологічне запобігання) [2, с. 104-105].

Загальносоціальне запобігання злочинності являє собою комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, які мають на меті подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин, а також усунення або нейтралізацію причин і умов, що сприяють злочинності. Потенціал цієї діяльності полягає в її здатності протидіяти негативним явищам і процесам, які можуть призводити до зростання рівня злочинності, а також стимулювати правомірну поведінку громадян. Загальносоціальне запобігання є результатом продуманої соціальної політики, яка реалізується не лише з метою безпосереднього попередження злочинності, а й для вирішення загальних економічних і соціальних завдань держави [3, с. 151-152].

Руда О. Л. зазначає, що цей рівень запобігання кримінальним подіям визначається тим, що його складові є невід'ємною частиною розвитку соціально-економічної ситуації, а також покращення морально-психологічної та духовної сфер життя суспільства [4, с. 795-796]. В свою чергу, А. В. Майстер вважає, що основною метою запобігання є подолання або обмеження протиріч у суспільстві, які можуть призвести до криміногенних наслідків. Він висновку, що загальносоціальне запобігання злочинам є позитивним результатом ретельно розробленої соціальної політики. Ця політика націлена не лише на безпосереднє запобігання злочинам, а й на вирішення широкого спектра економічних та

соціальних завдань, що стоять перед державою [5, с. 3-4].

Аналізуючи думки науковців, можна визначити, що заходи загальносоціального (державного) характеру це комплекс ефективних заходів різних напрямів, таких як соціально-економічні, правові, ідеологічні, організаційно-управлінські та культурно-виховні. Ці заходи спрямовані на подальший розвиток та удосконалення соціальних відносин, а також на усунення або нейтралізацію факторів, що сприяють виникненню злочинності.

Забезпечення внутрішньої безпеки суспільства залежить від багатьох факторів: об'єктивних і суб'єктивних, матеріальних і духовних, практичних і теоретичних, відкритих і прихованих. У цьому контексті загальносоціальна профілактика реалізується для всього суспільства. Ця стратегія не має конкретної адресності, оскільки її мета полягає в усуненні загроз і чинників, які можуть призвести до кримінальних правопорушень, що сприяє їх ослабленню або нейтралізації. Загальносоціальні заходи, хоча й не є безпосередніми інструментами боротьби або запобігання злочинності, створюють умови, які ускладнюють виникнення злочинності в цілому. Це свідчить про те, що безпека суспільства безпосередньо залежить від ризиків і загроз, які можуть становити небезпеку [6, с. 132-133].

Відповідно до специфіки кримінальних правопорушень, що вчиняються на фондовому ринку можна поділити на дві групи: загально-соціальні та спеціально-кримінологічні [7, с. 87-88]. При аналізі загально-соціальних заходів, спрямованих на запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку, можна відзначити складність підходу, яка проявляється у двох основних аспектах:

– різноманіття учасників процесу запобігання, серед яких: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство цифрової трансформації, Міністерство фінансів, Державна служба фінансового моніторингу, Міністерство внутрішніх справ, Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, Служба безпеки України, Національна поліція України, Державна

податкова служба, банки та фінансові установи, а також міжнародні організації;

– різноманітність заходів, які спрямовані на досягнення цілей запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку, включаючи правові, процесуальні, організаційно-управлінські та інформаційні.

Пропонуємо звернути увагу на першу групу, а саме на суб'єктів, які беруть участь у загальносоціальному запобіганні кримінальним правопорушенням, що вчиняються на фондовому ринку, а також проаналізувати їхні повноваження в цій сфері. Розглянемо деякі з них [8, с. 145-146].

Кабінет Міністрів України є основним органом у системі виконавчої влади, який відповідає за управління внутрішньою та зовнішньою політикою країни, забезпечення дотримання Конституції та законів України, а також виконання актів, виданих Президентом України. Верховна Рада України, як найвищий орган законодавчої влади, насамперед ухвалює закони, що регулюють питання відмивання незаконно здобутого майна, а також вносить до них необхідні зміни та доповнення. Президент України відіграє важливу роль у нормотворчій діяльності, що є ключовою для регулювання відносин у сфері запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку.

Міністерство фінансів є головним і ключовим органом серед центральних органів виконавчої влади, що відповідає за розробку та реалізацію державної політики. Це може включати вдосконалення законодавства, створення систем моніторингу та контролю фінансових транзакцій, співпрацю з міжнародними організаціями для впровадження міжнародних стандартів у боротьбі з легалізацією незаконно здобутого майна, а також інші заходи, спрямовані на забезпечення ефективного фінансового контролю та протидію фінансовим кримінальним правопорушенням. Міністерство юстиції України, яке є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого регулюється та координується Кабінетом Міністрів України, має значну роль у запобіганні кримінальним правопорушенням, що вчиняються на фондовому ринку. Це досягається через його функції, пов'язані

з виконанням та забезпеченням дотримання законодавства, що стосується боротьби з корупцією та фінансовими правопорушеннями [9, с. 250-251].

Отже, запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку вимагає розробки, впровадження та реалізації комплексу правових, організаційних і практичних заходів на загальнодержавному та міжвідомчому рівнях. Це має на меті системний кримінологічний аналіз, виявлення та усунення факторів, що сприяють правопорушенням у цій сфері, викриття осіб, які здійснюють протиправні дії на фондовому ринку, а також припинення їхньої діяльності на етапах підготовки або замаху, а також запобігання (мінімізації) негативних наслідків, зокрема повернення активів [10, с. 310-311].

Загальносоціальні заходи, спрямовані на запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються на фондовому ринку становлять систему кримінологічних впливів на особу, що створює умови, які унеможливають або мінімізують ймовірність вчинення нею суспільно небезпечних протиправних дій. Ці заходи повинні ґрунтуватися на: постійному аналізі змін у характері кримінальних правопорушень та їх причин; визначенні стратегій і тактики боротьби з ними, враховуючи реальні соціально-економічні, політичні, правові та організаційно-управлінські умови; розробці цільових взаємопов'язаних програм, що запобігають зловживанням і корупції в усіх сферах суспільного розвитку; систематичній оцінці результатів діяльності та коригуванні заходів; посиленні контролю за майном, яке отримують представники державних органів та приватного сектора економіки [11, с. 179-180].

Зауважимо, що головні напрями загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються на фондовому ринку як складові реалізації кримінологічної політики повинні бути спрямовані, в першу чергу, на удосконалення кримінального, кримінального процесуального законодавства.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що заходи загальносоціального (державного) характеру це комплекс ефективних заходів різних напрямів, таких як

соціально-економічні, правові, ідеологічні, організаційно-управлінські та культурно-виховні. Ці заходи спрямовані на подальший розвиток та удосконалення соціальних відносин, а також на усунення або нейтралізацію факторів, що сприяють виникненню злочинності. запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку вимагає розробки, впровадження та реалізації комплексу правових, організаційних і практичних заходів на загальнодержавному та міжвідомчому рівнях. Це має на меті системний кримінологічний аналіз, виявлення та усунення факторів, що сприяють правопорушенням у цій сфері, викриття осіб, які здійснюють протиправні дії на фондовому ринку, а також припинення їхньої діяльності на етапах підготовки або замаху, а також запобігання (мінімізації) негативних наслідків, зокрема повернення активів. Загальносоціальні заходи, хоча й не є прямими

інструментами боротьби з злочинністю або її запобігання, формують умови, які ускладнюють виникнення злочинних дій в цілому. Це вказує на те, що безпека суспільства безпосередньо пов'язана з ризиками та загрозами, які можуть становити небезпеку.

Відповідно до специфіки кримінальних правопорушень, що вчиняються на фондовому ринку можна поділити на дві групи: загальносоціальні та спеціально-кримінологічні. При аналізі загально-соціальних заходів, спрямованих на запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку, можна відзначити складність підходу, яка проявляється у двох основних аспектах: різноманіття учасників процесу запобігання та різноманітність заходів, які спрямовані на досягнення цілей запобігання кримінальним правопорушенням на фондовому ринку, включаючи правові, процесуальні, організаційно-управлінські та інформаційні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бірюкова І. Г. Кримінологічні засади запобігання та протидії легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2021. 230 с.
2. Третякова О.В., Харабара В.М., Грешко Р.І. Фондовий ринок України: особливості функціонування в сучасних умовах. *Економіка та держава*. 2020. № 5. С. 103–107. Арутунян С. С. Фінансовий ринок: навч. посібник. К : Гуляєва В.М., 2018. 484 с.
3. Кундельська І. С. Запобігання легалізації (відмиванню) майна, одержаного злочинним шляхом в Україні: дис... докт. філос. : 081 – Право. Київ, 2024. 272 с.
4. Руда О.Л. Функціонування фондового ринку України, проблеми та перспективи розвитку. *Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського*. 2015. Випуск 6. С. 794-798.
5. Майстер А.В. Фондовий ринок: теоретичні аспекти функціонування. *Ефективна економіка*. 2023. С. 1-16
6. Кримінологія : підручник/ за заг. ред. В. В. Чернея та О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
7. Гутафель В. В. Завдання та функції фондового ринку в сучасних умовах. *Економічний вісник*. 2017. № 3 (21). С. 86-89.
8. Базилевич В.Д. Фондовий ринок: підручник. Київ. Нац. Ун-т ім. Т. Шевченка. К.: Знання, 2015. 621 с.
9. Берзон Н. І. Фондовий ринок : навчальний посібник. К. : Віта-Пресс, 2016. 560 с.
10. Дема Д. І. Фінансовий ринок : навч. посібник. Житомир: ЖНАЕУ, 2017. 448 с.
11. Буднік М. М. Фінансовий ринок: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2015. 334 с.

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.25>**Ткаченко П. І.,**

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
здобувач Міжрегіональної Академії управління персоналом,
член Асоціації правників України

Яцюк Т. С.,

аспірант кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ФОРМА ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗАКОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Анотація. Наукове дослідження присвячене актуальним питанням кримінально-правової характеристики перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. Охарактеризовано необхідність криміналізації діянь з точки зору кримінально-правової науки, зокрема викладено ряд суспільних відносин, які мали нагальну потребу в охороні кримінально-правовими засобами. Здійснено аналіз чинного законодавства з метою визначення кола військових формувань утворених відповідно до законів України. Крім того, в роботі визначені основний безпосередній об'єкт, додатковий необхідний безпосередній об'єкт злочину, а також об'єктивну сторону злочину, суб'єкт та суб'єктивну сторону злочину як невід'ємні елементи кримінально-правової характеристики. Узагальнено кваліфікуючі ознаки та надано визначення поняттю «перешкодження» в контексті кримінально-правової характеристики перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. Визначено основні форми вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 114-1 Кримінального кодексу України, зокрема виокремлено фізичну та інтелектуальні форми. Проаналізовано судову практику, що в свою чергу надало можливість виокремити спосіб вчинення перешкодження законній діяльності Збройних Сил України в інтелектуальній формі, а саме шляхом адміністрування/модерування Інтернет-ресурсів на платформі різноманітних соціальних мереж і месенджерів в яких поширюється інформація щодо переміщення військовослужбовців у тому числі територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки під час здійснення мобілізаційних заходів. Визначено правову основу здійснення заходів, а також структуру та підпорядкування територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки.

Ключові слова: *перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, об'єктивна сторона злочину, фізична та інтелектуальна форма вчинення кримінального правопорушення, кримінально-правова характеристика.*

Tkachenko P. I., Yatsiuk T. S. Intellectual form of committing obstruction of the lawful activities of the armed forces of Ukraine: criminal legal aspects

Abstract. The scientific research is devoted to the current issues of the criminal-legal characteristics of obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations. The necessity of criminalizing acts from the point of view of criminal-legal science is characterized, in particular, a number of social relations that were in urgent need of protection by criminal-legal means are outlined. An analysis of the current legislation is carried out in order to determine the range of military formations formed in accordance with the laws of Ukraine. In addition, the work defines the main direct object, the additional necessary direct object of the crime, as well as the objective side of the crime, the subject and the subjective side of the crime as integral elements of the criminal-legal characteristics. The qualifying features are generalized and the concept of "obstruction" is defined in the context of the criminal-legal characteristics of obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations. The main forms of committing a criminal offense provided for in Article 114-1 of the Criminal Code of Ukraine have been determined, in particular, physical and intellectual forms have been distinguished. Judicial practice has been analyzed, which in turn has made it possible to single out a method of committing obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine

in intellectual form, namely by administering Internet resources on the platform of various messengers in which information is disseminated regarding the movement of military personnel, including territorial recruitment and social support centers during mobilization activities. The legal basis for the implementation of activities, as well as the structure and subordination of territorial recruitment and social support centers, has been determined.

Key words: *obstruction of the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, objective side of the crime, physical and intellectual form of committing a criminal offense, criminal-legal characteristics.*

Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, згідно зі ст. 17 Конституції України, є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави [1, с. 436].

З метою захисту суспільних відносин у сфері забезпечення охорони національної та державної безпеки, обороноздатності, державного суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, а також відносин, що виникають у зв'язку із законною діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України існувала нагальна необхідність криміналізації діянь спрямованих на перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. Так, 8 квітня 2014 року на підставі Закону України № 1183-VII «Про внесення змін до Кримінального кодексу України», перший розділ Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Злочини проти основ національної безпеки України» доповнено статтею 114-1 «Перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань» [2].

Кримінально-правова характеристика досліджуваного виду злочину представлена в наступному, а саме основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення виходячи з родового об'єкта злочинів, передбачених Розділом 1 Особливої частини КК України, є суспільні відносини у сфері забезпечення охорони національної та державної безпеки, обороноздатності, державного суверенітету, територіальної цілісності і недо-

торканності. Додатковим необхідним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що виникають у зв'язку із законною діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України. Такі суспільні відносини, як і сама діяльність Збройних Сил України та інших військових формувань, у першу чергу стосується забезпечення національної безпеки України, тобто тих суспільних відносин, які виступають основним безпосереднім об'єктом цього злочину. Проте на відміну від цього об'єкта, суспільні відносини, що виникають у зв'язку із законною діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період, полягають у забезпеченні не безпосередньо національної безпеки, а належного функціонування згаданих формувань, які в свою чергу забезпечують національну безпеку України [3, с. 290].

Об'єктивна сторона злочину виражається в суспільно небезпечних діяннях, які уособлюють перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. Варто підкреслити, що іншими військовими формуваннями є органи, служби підрозділи, які утворені відповідно до чинного законодавства України і до складу яких входять військовослужбовці. Серед таких військових формувань, є зокрема Служба безпеки України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України, Державна спеціальна служба транспорту України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України. Правовий статус цих органів і служб визначається спеціальними законами. За своєю сутністю Збройні Сили України також є військовим формуванням, але в ч. 1 ст. 114-1 та ч. 2 ст. 401 КК України вони згадуються окремо, а тому не можуть входити до переліку інших військових формувань [3, с. 290]. Виділяючи окремо

Збройні Сили України вважаємо за доцільне навести структуру останніх. Відповідно до Закону України «Про Збройні Сили України», загальна структура Збройних Сил України представлена в наступному порядку, а саме до її складу входять:

- Генеральний штаб Збройних Сил України;
- Командування об'єднаних сил Збройних Сил України;
- види Збройних Сил України – Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили;
- окремі роди сил Збройних Сил України – Сили спеціальних операцій, Сили безпілотних систем, Сили територіальної оборони, Сили логістики, Сили підтримки, Медичні сили;
- окремі роди військ Збройних Сил України – Десантно-штурмові війська, Війська зв'язку та кібербезпеки;
- органи військового управління, з'єднання, військові частини, вищі військові навчальні заклади, військові навчальні підрозділи заклади вищої освіти, установи та організації, що не належать до видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України [4].

Досліджуючи кримінально-правову характеристику перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань варто зазначити, що суб'єкт даного злочину – загальний, тобто фізична осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла 16-річного віку. Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого умислу, а саме особа усвідомлює, що своїми діями перешкоджає законній діяльності Збройних Сил України чи інших військових формувань утворених відповідно до законів України, в особливий період, та бажає вчинити таке перешкодження. Водночас, кваліфікуючими ознаками досліджуваного виду злочину є вчинення перешкодження, що призвело до загибелі людей або інших тяжких наслідків [3, с. 291].

З метою визначення основних видів вчинення перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, варто зупинитись на об'єктивній стороні досліджуваного виду злочину. Так, під перешкодженням розуміються діяння (як

дії, так і бездіяльність), спрямовані на створення будь-яких перепон, ускладнення, недопущення чи запобігання виконанню законних функцій Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями [3, с. 290]. Перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань може мати різні прояви, які безпосередньо впливають на їхню здатність виконувати поставлені завдання. Одним із таких способів є блокування або знищення шляхів пересування підрозділів, що може включати перекриття доріг, руйнування мостів чи інших транспортних комунікацій. Подібні дії суттєво ускладнюють оперативне реагування військових частин та їхню мобільність. Серед способів учинення також можливо виділити захоплення, пошкодження, викрадення або знищення технічних засобів, необхідних для виконання бойових завдань. Це може стосуватися військової техніки, зброї, зв'язкових систем, паливно-мастильних матеріалів тощо.

Перешкодження може здійснюватися і через фізичний або психологічний вплив на військовослужбовців, зокрема шляхом погроз, шантажу чи інших форм насильства, що має на меті змусити їх відмовитися від виконання своїх безпосередніх обов'язків.

Окрему небезпеку становить умисне невиконання певних дій, якщо це створює перешкоди для функціонування військових підрозділів. Також до методів впливу належить підкуп або введення в оману військовослужбовців з метою припинення або недопущення їхньої діяльності, насамперед в особливий період.

Перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань може проявлятися у двох основних формах: інтелектуальній та фізичній. Кожна з цих форм включає різні способи протиправної діяльності, що становлять загрозу як для окремих військовослужбовців, так і для обороноздатності держави в цілому. Інтелектуальне перешкодження охоплює низку дій, спрямованих на психологічний тиск та маніпуляцію військовослужбовцями. Зокрема, це можуть бути погрози, спрямовані як на самих військових, так і на членів їхніх сімей, з метою змусити їх відмо-

виритися від виконання службових обов'язків. Також суттєвий вплив можуть мати інформаційні кампанії, що використовують політичну агітацію чи пропаганду певних ідей, переконуючи військовослужбовців у необхідності відмовитися від виконання бойових завдань під виглядом гуманістичних або ідеологічних мотивів. Ще однією формою інтелектуального перешкоджання є публічне розповсюдження особистих даних військовослужбовців, які брали/беруть участь у бойових діях, із закликами засуджувати їхню діяльність або навіть здійснювати акти помсти щодо них та їхніх родин. Такі дії провокують суспільне напруження, сприяють формуванню негативного ставлення до військових та створюють умови, за яких окремі військовослужбовці можуть відмовитися від виконання обов'язків, побоюючись переслідувань чи загроз для своїх близьких. Фізичне перешкоджання діяльності Збройних Сил України може включати блокування шляхів пересування військових підрозділів, пошкодження або знищення військової техніки та матеріальних ресурсів, необхідних для виконання бойових завдань, а також застосування насильства чи погроз на адресу військовослужбовців. Окремо слід відзначити випадки підкупу чи введення в оману військових з метою перешкоджання їхній законній діяльності. Такі форми протидії Збройним Силам України становлять серйозну загрозу для національної безпеки та можуть спричинити зниження боєздатності армії [5, с. 56].

Нами пропонується розглянути ще один вид перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в інтелектуальній формі. Так, створення, адміністрування чи модерування тематичних каналів на платформі месенджера Telegram чи Viber-груп в яких транслюється та поширюється інформація про час та місце проведення мобілізаційних заходів військовослужбовцями територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки. Основною та водночас цільовою аудиторією такого тематичного Інтернет-ресурсу є громадяни України чоловічої статі, які мають намір ухилитися від виконання своїх обов'язків із захисту Вітчизни, незалежності та територі-

альної цілісності України під час мобілізації в особливий період.

Одразу варто зазначити, що відповідно до Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 154, територіальні центри комплектування та соціальної підтримки є органами військового управління, що забезпечують виконання законодавства з питань військового обов'язку і військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації. Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя підпорядковуються оперативному командуванню, в зоні відповідальності якого вони перебувають згідно з військово-адміністративним поділом території України. Безпосереднє керівництво територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки і контроль за їх діяльністю здійснюють відповідні оперативні командування, а загальне – Командування Сухопутних військ Збройних Сил України, яке узгоджує основні питання діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки з відповідними структурними підрозділами Генерального штабу Збройних Сил України та Міністерства оборони України [6].

Вивчення матеріалів кримінальних справ надає можливості припустити, що в більшості випадки мав місце корисливий мотив. Однак варто підкреслити, що мотиви та мета злочину не мають кваліфікуючого значення та можуть бути будь-якими, що не впливає на кваліфікацію (за виключенням випадків, коли злочин, передбачений ст. 114-1 КК України, утворює реальну чи ідеальну сукупність з іншим злочином). Так або інакше, згідно із вимогами ст. 91 КПК України мотив та мета злочину підлягають доказуванню поряд із винуватістю обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення та формою вини [5, с. 57].

Саме так, у справі № 344/9926/23, яка слухалась в Івано-Франківському міському суді Івано-Франківської області встановлено, що обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1

ст. 114-1 КК України, з метою перешкоджання діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки по здійсненню ними мобілізаційних заходів, вирішив створити автоматизований сервіс (чат-бот) в месенджері Telegram та відповідно загальнодоступний тематичний інформаційний канал на цій же платформі для збору, консолідації і трансляції повідомлень з відомостями про місця і час проведення відповідних заходів указаними військовими формуваннями громадянам України, які мають намір ухилитися від виконання своїх обов'язків із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України під час мобілізації в особливий період. Умислом обвинуваченого прямо охоплювались дії, спрямовані на заподіяння шкоди діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки як військових формувань Збройних Сил України. При цьому, обвинувачений усвідомлював об'єктивно існуючу небезпеку свого діяння та бажав настання передбачуваних наслідків. Корисливий мотив в діях обвинуваченого полягав в отриманні прибутку шляхом розміщення на тематичних інформаційних каналах рекламних повідомлень зацікавлених осіб. Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань здійснювалось обвинуваченим виключно з корисливою метою за відсутності ознак державної зради, яка виражається у проведенні підривної діяльності проти України. Обвинувачений шляхом адміністрування організував забезпечення постійного функціонування сервісів і каналів, проведення систематичного аналізу інформації, яка поступає на сервіс (чат-бот), та публікацію обробленої інформації на тематичному інформаційному каналі, наповнення контентом – інформаційними повідомленнями відповідної тематики, що надало змогу залучити до їх діяльності якомога більшу кількість учасників, до відома яких можна за грошову винагороду доводити рекламні та інші повідомлення зацікавлених осіб. 11 липня 2022 року обвинувачений, перебуваючи за місцем фактичного проживання, використавши мобільний телефон, створив в месенджері Telegram інформаційний канал

в описі якого зазначив мету його створення та функціональне призначення, а саме: «в цьому каналі ви можете дізнатися, де по Франкику та Франківській області роздають повістки, щоб заздалегідь оминати ці місця». Таким чином, із змісту функціонального призначення даного інформаційного ресурсу встановлено, що обвинувачений чітко усвідомлював, що розміщуючи на інформаційному каналі відомості про вручення повісток військовослужбовцями територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки з метою уникнення громадянами України призову на військову службу, він перешкоджає законній діяльності Збройних Сил України в особливий період та бажав настання суспільно небезпечних наслідків. Крім того, обвинувачений з метою приховування своєї протиправної діяльності створив додатковий профіль користувача під вигаданими даними. Указане також свідчить, що обвинувачений усвідомлював, що здійснює протиправну діяльність та не бажав бути викритим у її вчиненні [7].

У березні 2023 року кіберфахівці Служби безпеки України заблокували двадцять шість Telegram-каналів, які перешкождали мобілізації українських громадян призовного віку. Вказані канали повідомляли про заходи, які проводять територіальні центри комплектування та соціальної підтримки в Івано-Франківській, Черкаській, Вінницькій, Чернівецькій, Київській, Львівській та Одеській областях. У повідомленні СБУ йдеться, що через постійне оновлення інформації канали швидко нарощували аудиторію, яка перевищила 400 тисяч підписників. Після цього адміністратори вирішили зробити на цьому бізнес і запропонували свої платформи для розміщення комерційної реклами. Правоохоронці встановили особи всіх організаторів. Серед них – двоє власників SMM-компанії, яка займається просуванням Інтернет-ресурсів із використанням спеціалізованих програмних інструментів. Шести адміністраторам Telegram-каналів планується повідомити про підозру за ч. 1 ст. 114-1 Кримінального кодексу України – перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань з подальшим обранням

запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Зловмисникам загрожує до 10 років ув'язнення [8; 9; 10].

Таким чином, зважаючи на вищевикладене можливо виокремити ще один спосіб учинення в інтелектуальній формі перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. Виокремлений спосіб створює загрозу наці-

ональній безпеці, а також деяким її складовим, зокрема воєнній, інформаційній та кібербезпеці. На сьогоднішній день, актуальні питання кримінально-правової характеристики інтелектуальної форми перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань становлять підґрунтя для подальших наукових досліджень із урахуванням сучасних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ткаченко П.І. Кримінально-правова характеристика кваліфікуючих ознак самовільного залишення військової частини або місця служби // Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2023. №. 1. С. 436-442.
2. Про внесення змін до Кримінального кодексу України : Закон України від 08.04.2014 № 1183-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1183-18>. (Дата звернення: 08.02.2025).
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
4. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII : станом на 05 січня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>. (Дата звернення: 08.02.2025).
5. Олейніков Д.О. Кримінально-правова характеристика злочину, передбаченого ст. 114-1 КК України // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 27. Т. 3. С. 54–58.
6. Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 року № 154 : станом на 16 січня 2025 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-п>. (Дата звернення: 08.02.2025).
7. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 26.07.2023 року у справі № 344/9926/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112424960>. (Дата звернення: 08.02.2025).
8. «Де роздають повістки»: СБУ заблокувала 26 телеграм-каналів, адміністраторам загрожує в'язниця. ТСН.ua. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/de-rozdayut-povistki-sbu-zablokuvala-26-telegram-kanaliv-administratoram-zagrozhuje-v-yaznicya-2280877.html>. (Дата звернення: 08.02.2025).
9. СБУ заблокувала 26 Телеграм-каналів, які допомагали ухилинтам уникати мобілізації. Служба безпеки України. Telegram. URL: <https://t.me/SBUkr/7406>. (Дата звернення: 08.02.2025).
10. Заблоковано понад два десятки Telegram-каналів, які допомагали уникати мобілізації – СБУ. Суспільне новини. URL: <https://suspilne.media/407970-zablokovano-ponad-dva-desatki-telegram-kanaliv-aki-dopomagali-unikati-mobilizacii-sbu>. (Дата звернення: 08.02.2025).

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.163:343.14

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.26>

Чуб А. В.,

доктор юридичних наук
АО «Адвокатська компанія «Віс Легіс»

Крилов Д. В.,

доктор юридичних наук,
професор кафедри фінансів, банківської справи, страхування
та фондового ринку
Запорізького національного університету

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД У ЗАСТОСУВАННІ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ ТА ДОКУМЕНТІВ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті наголошено, що роль працівників прокуратури при застосуванні тимчасового доступу до речей та документів є першочерговою. На це вказують вимоги закону України «Про прокуратуру» та положення Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України), що визначають прокурора як суб'єкта, на якого покладається обов'язок нагляду за дотриманням закону під час здійснення кримінального провадження у формі процесуального керівництва. Зазначено, що при взаємодії прокурора та слідчого у стадії досудового розслідування при застосуванні тимчасового доступу до речей та документів буде доцільним виділення діяльності слідчого в окрему функцію – розслідування правопорушення, при цьому не відносити його до будь-якої із сторін кримінального провадження, а за прокуратурою залишити нагляд за законністю розслідування.

Швидке, всебічне, повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень, поновлення порушених прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження здійснюється за обов'язкової участі прокурорів, які використовують для цього свої повноваження відповідно до Конституції України, закону України «Про прокуратуру», КПК України та інших нормативно-правових актів.

Розширюючи сферу судового контролю та запроваджуючи нові форми прокурорського нагляду, сучасне кримінальне процесуальне законодавство України в умовах воєнного стану передбачає також і нові процесуальні методики збирання та отримання доказів. Треба зазначити, що КПК України встановив як загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 132), так і конкретні вимоги до клопотань слідчих про надання тимчасового доступу до речей і документів (ст. 160), а також поширив дію принципу змагальності на досудовому етапі кримінального провадження (ст. 3, ст. 7 та ст. 22).

Доведено, що прокурор як суб'єкт кримінального процесу передусім відповідальний за ефективне функціонування всієї системи органів досудового провадження.

Ключові слова: тимчасовий доступ до речей та документів, слідчий, прокурор, заходи забезпечення кримінального провадження, слідчий суддя, кримінальне провадження, прокурорський нагляд, досудове розслідування, процесуальне керівництво, докази клопотання слідчого, кримінальне правопорушення, кримінальний процес, права людини.

Chub A. V., Krylov D. V. Prosecutorial oversight in the application of temporary access to things and documents: problems and prospects

Abstract. The article emphasizes that the role of prosecutors in the application of temporary access to things and documents is paramount. This is indicated by the requirements of the Law of Ukraine “On the Prosecutor’s Office” and provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – CPC of Ukraine), which define the prosecutor as the subject responsible for overseeing compliance with the law during criminal proceedings in the form of procedural guidance. It is noted that in the interaction between the prosecutor and the investigator during the pre-trial investigation phase, it would be appropriate to allocate the investigator’s

activities as a separate function – the investigation of the offense, without attributing it to any of the parties in the criminal proceeding, while leaving the prosecution with the oversight of the lawfulness of the investigation.

A prompt, comprehensive, complete, and impartial investigation of criminal offenses, as well as the restoration of violated rights, freedoms, and legal interests of participants in criminal proceedings, is carried out with the mandatory involvement of prosecutors, who use their powers in accordance with the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On the Prosecutor’s Office,” the CPC of Ukraine, and other legal acts.

Expanding the scope of judicial control and introducing new forms of prosecutorial oversight, modern criminal procedural legislation in Ukraine under martial law also provides new procedural methods for collecting and obtaining evidence. It should be noted that the CPC of Ukraine established both general rules for applying measures to ensure criminal proceedings (Article 132) and specific requirements for requests from investigators for temporary access to things and documents (Article 160), as well as extending the principle of adversarial proceedings to the pre-trial stage of criminal proceedings (Articles 3, 7, and 22).

It has been established that the prosecutor, as a subject of criminal procedure, is primarily responsible for the effective functioning of the entire system of pre-trial bodies.

Key words: *temporary access to things and documents, investigator, prosecutor, measures to ensure criminal proceedings, investigating judge, criminal proceedings, prosecutorial oversight, pre-trial investigation, procedural guidance, investigator’s request, criminal offense, criminal process, human rights.*

Постановка проблеми. Відповідно до слідчо-судової практики та аналізу думок вчених, нами проаналізовано недоліки у застосуванні положень розділу 2 КПК України, які можна поділити на дві групи: до першої групи слід віднести проблеми, що не залежать від якості роботи слідчого, прокурора, до другої – ті, які безпосередньо з нею пов’язані, наприклад: низький рівень обґрунтованості клопотань; неподання разом з клопотанням необхідних копій процесуальних документів, які обґрунтовують потреби досудового розслідування у його застосуванні; порушення в клопотанні питання про застосування заходу забезпечення кримінального провадження, який не підлягав застосуванню або застосовується до особи лише з відповідним статусом; проблеми у визначенні та розмежуванні мети застосування конкретного виду заходу забезпечення кримінального провадження. Визначено основні порушення, що припускаються слідчі та прокурори при зверненні до суду для застосування тимчасового доступу до речей та документів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання проведення тимчасового доступу до речей і документів як інституту кримінального процесу досліджували такі учені та практики як: Р.І. Благута, І.В. Гловюк, О.М. Гумін, С.М. Міщенко, В.І. Підгірний, О.А. Подковський, М.А. Погорецький, С.Р. Тагієв, О.С. Ткачук, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, М.С. Цуцкірідзе та ін.

Виклад основного матеріалу. Тимчасовий доступ до речей та документів є одним із найскладніших у застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, спрямованих на відшукання та отримання інформації/доказів під час безпосереднього ознайомлення зі змістом, формою та ознаками речей і документів. Мета його застосування полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи:

- можливості ознайомитися з ними;
- зробити їх копії;
- вилучити їх у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею (судом) [1, с. 508].

Згідно ч. 1 ст. 160 КПК України, сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів. Слідчий може звернутися з таким клопотанням тільки за погодженням з прокурором. При вирішенні цього питання прокурор зобов’язаний ознайомитися з матеріалами, що містять підстави для тимчасового доступу до речей і документів, перевірити законність отримання доказів. «Слідчий суддя не повинен брати до провадження клопотання слідчого, якщо воно не було погоджено з прокурором, або той із ним не погодився, або з клопотання незрозуміло, який саме прокурор дав згоду» [2, с. 424].

Порушити перед слідчим суддею питання про тимчасовий доступ до речей і документів може особисто прокурор як суб’єкт сторони кримінального провадження з боку обвину-

вачення. На цьому зроблено наголос у п. 9 наказу Генерального прокурора України від 19 грудня 2012 р. № 4гн «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» [3, с. 221-233].

Прокурорський нагляд у кримінальному провадженні має забезпечувати не лише невідворотність кримінального покарання, а й гарантувати належне дотримання прав людини у кримінальному процесі, повагу до її особистості, ставлення до неї як до особи, вина якої у вчиненні злочину ще не доведена, а також забезпечувати неупередженість та об'єктивність досудового розслідування.

Практика свідчить, що права особи на досудовому кримінальному провадженні часто порушуються під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, яке в багатьох випадках є надмірним і невинуватим [4, с. 3].

Не зайвим буде зазначити співвідношення понять «нагляд» і «перевірка» в діяльності прокурора на стадії досудового розслідування. Потрібно відзначити, що «нагляд» – поняття більш вузьке. Адже наглядова діяльність є одним із способів організації перевірки виконання закону. Водночас поняття «перевірка дотримання законів» – це сукупність дій прокурора, спрямованих на встановлення порушень закону, причин і умов, що їм сприяють, та вжиття заходів до їх усунення, відновлення порушених прав та законних інтересів громадян, притягнення осіб, які порушили закон, до відповідальності.

Також варто зазначити, що мають місце дискусії навколо визначення правової природи прокурорського нагляду (процесуальної або не процесуальної), а також пошуку критеріїв співвідношення прокурорського нагляду та функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Відповідно до ЗУ «Про прокуратуру» органи прокуратури України позбавлені функції загального нагляду, слідчі функції передані Державному бюро розслідувань та іншим правоохоронним органам, цим законом надано гарантії незалежності прокурорам, створення незалежних від керівництва прокуратури органів прокурорського самоврядування та ін.

Так, В.В. Кривобок висловлює думку, яка поділяється й іншими науковцями, що предмет прокурорського нагляду – це конкретизація об'єкта, який властивий не лише сфері нагляду, а й будь-якому напряму прокурорської діяльності [5, с. 9].

М.А. Погорецький вважає єдино правильним і таким, що відповідає призначенню прокуратури як наглядового органу, погляд на об'єкт прокурорського нагляду як на законність діяльності піднаглядових органів, організацій, суспільних об'єднань, службових осіб і громадян [6, с. 33].

Відповідно до ч. 2 ст. 36 чинного КПК України, прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час досудового розслідування у формі процесуального керівництва, яке, виходячи з теорії функціоналізму, не є окремою самостійною функцією прокурора, а є лише конкретним проявом його наглядової функції, її формою, що забезпечує законність дій та рішень органів досудового розслідування та реалізацію визначених Конституцією України відповідних наглядових повноважень.

Нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва дозволяє прокурору за допомогою обов'язкових для виконання зазначеними органами вказівок, доручень, процесуальних дій та рішень безпосередньо спрямовувати хід кримінального провадження, цілеспрямовано впливати на результат діяльності органів досудового розслідування та виконання ними завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України).

Вважаємо, що предметом прокурорського нагляду є додержання і правильне застосування органами досудового розслідування норм КПК України та інших правових актів, а також забезпечення своєчасного й ефективного їх використання.

Отже, в умовах воєнного стану та постійного реформування законодавства України у сфері кримінальної юстиції актуальним на сьогодні залишається пошук шляхів для найбільш оптимальної взаємодії всіх учасників досудового розслідування, оскільки останнє є складним процесом діяльності значної кількості суб'єктів. Суттєві зміни кримінального процесуального законодавства,

що відбувалися на протязі 2012 – 2024 років зумовили необхідність переосмислення ролі основних суб'єктів досудового розслідування, насамперед слідчого як суб'єкта, на який покладено обов'язок проведення досудового розслідування та прокурора, який відтепер здійснює нагляд за досудовим розслідуванням у формі процесуального керівництва [7, с. 163].

Однак на сьогодні як у науковій юридичній літературі, так і серед практичних працівників немає єдиного чіткого розуміння найбільш оптимального способу їх взаємодії, при якому самостійність та об'єктивність кожного з них не зазнавали будь-яких утисків.

Так, аналізуючи повноваження зазначених вище учасників досудового розслідування, можна зробити висновок, що відтепер органам прокуратури відводиться основна увага в механізмі розслідування. При цьому, визначаючи державного обвинувача «центральною фігурою» досудового провадження, без погодження якого слідчий самостійно не може прийняти будь-якого процесуально значимого рішення, зокрема, що стосується питань звернення до суду з клопотаннями про проведення негласних слідчих дій або застосування заходів забезпечення кримінального провадження, таким чином позбавляючи останнього будь-яких засобів для відстоювання власного внутрішнього переконання під час розслідування, при цьому, відповідно до положень ст. 3 КПК України слідчого віднесено до сторони обвинувачення. Закріпивши ці положення, законодавець фактично сформував концепцію, відповідно до якої прокурор здійснює нагляд у формі процесуального керівництва, відвівши слідчому допоміжну роль як «несамостійного», «пасивного» виконавця вказівок прокурора.

Віднесення кримінальним процесуальним законом слідчого до сторони обвинувачення та підпорядкування його діяльності повною мірою прокурору викликає об'єктивне заперечення з боку багатьох процесуалістів, оскільки за слідчим залишається обов'язок здійснення розслідування, що передбачає об'єктивне, повне і всебічне дослідження факту кримінального правопорушення.

Підпорядковуючи діяльність слідчого прокурору на стороні обвинувачення, можливо, законодавець мав намір перебрати досвід деяких зарубіжних країн. Але ми вважаємо, що закріплення такого підходу є характерним для країн англосаксонської правової сім'ї, в країнах континентальної правової сім'ї закріплення такої норми призведе до упередженого та неповного розслідування, результатом чого стане засудження невинних осіб.

Крім того, термін «процесуальне керівництво» не відображає характер правовідносин прокурора й органів досудового слідства. Злиття нагляду за законністю досудового слідства з керівництвом ним фактично спричинить «зрощення» наглядового та піднаглядного органу, що суперечитиме основоположним ідеям змагального судочинства. Наділяти прокурора функціями керівництва досудовим слідством не зовсім правильно, адже особа, яка здійснює нагляд, таких повноважень не повинна мати, а суттєва залежність слідчого від наглядово-управлінських рішень прокурора може призвести до «дисбалансу» на досудовому слідстві, зменшення відповідальності слідчих і начальників слідчих підрозділів за свою роботу, численних порушень процесуального законодавства та неефективності розслідування в цілому.

Так, на думку Є. Кирилюка, концепція щодо керівництва досудовим слідством прокурором є не зовсім виправданою. Прокурор має здійснювати нагляд за законністю досудового розслідування, виконання ним функцій керівництва слідством суттєво обмежуватиме процесуальну самостійність слідчого, знижуватиме відповідальність начальника слідчого підрозділу, створюватиме реальну загрозу до зловживань з боку органів прокуратури, що, безперечно, негативно позначиться на якості розслідування [8, с. 223].

Як справедливо стверджують вчені та практики, з моменту впровадження положень КПК України у практичну діяльність найбільше проблем/неузгодженостей виникає при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження.

За даними статистики, станом на 2024 р. до апеляційних судів надійшло понад 200 тисяч клопотань та скарг, які розглядають слідчі

судді під час досудового розслідування, з них найбільшу кількість становлять клопотання щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Найбільшу кількість становлять клопотання про застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового доступу до речей і документів відповідно до ст. 163 КПК – 71,7% загальної кількості клопотань, які розглядалися слідчими суддями місцевих апеляційних судів під час досудового розслідування [9].

Вивчення матеріалів слідчо-судової практики працівників правоохоронних та судових органів свідчить про те, що недоліки у застосуванні положень другого Розділу КПК України можна поділити на дві групи.

До першої групи необхідно віднести проблеми, які не залежать від якості роботи слідчого, прокурора.

До другої – навпаки, ті, які безпосередньо з нею пов'язані, а саме: низький рівень обґрунтованості клопотань про доцільність застосування конкретних видів заходів забезпечення кримінального провадження; неподання разом з клопотанням необхідних копій процесуальних документів, які обґрунтовують потреби досудового розслідування у його застосуванні; порушення у клопотанні питання про застосування заходу забезпечення кримінального провадження, який не підлягав застосуванню або застосовується до особи лише з відповідним статусом; проблеми у визначенні та розмежуванні мети застосування конкретного виду заходу забезпечення кримінального провадження.

Як вбачається з наведеного переліку проблем, допущення помилки у розмежуванні мети застосування заходу є лише однією з цілої низки недоліків слідчо-судової практики. Однак, врахувавши семантику слова «мета», необхідно зазначити, що саме помилка у визначенні мети призводить до помилки у виборі та застосуванні неналежного виду заходу, а це, як наслідок, впливає на низький рівень обґрунтованості у клопотанні доцільності його застосування і в сукупності призводить до застосування того заходу, який не підлягав застосуванню або взагалі незастосування передбаченої законом процедури [10, с. 293].

Також варто звернутися до порівняльного аналізу і сказати, що сучасне розуміння ролі та місця прокурора у кримінальному процесі зумовлене нормативно-правовим впливом Рекомендації Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо ролі прокурорів в системі кримінального правосуддя». У цьому міжнародному документі визначено, що процесуальне керівництво може здійснюватися прокуратурою з наданням прокурорам владних повноважень щодо органів розслідування. Такі повноваження прокурора є загальноновизнаною європейською практикою, тому в п. 22 Рекомендації Rec (2000) 19 сказано, що у країнах, в яких поліція або підлегла прокуратурі, або де поліцейські розслідування проводяться під наглядом прокуратури, держава повинна вжити відповідних заходів, щоб гарантувати прокурорам такі повноваження:

1) давати поліції відповідні вказівки для ефективного виконання пріоритетів кримінальної політики, особливо щодо рішень про те, які категорії справ повинні розглядатися прокуратурою, про способи збору доказів, роботу персоналу, про тривалість розслідування, про інформацію, що надається прокурорам, тощо;

2) здійснювати оцінку і внутрішній контроль тією мірою в якій вони необхідні для спостереження за виконанням вказівок прокуратури.

Варто зазначити, що владні за своїм характером повноваження прокурора закріплені у кримінально-процесуальному законодавстві низки європейських країн, зокрема у Німеччині (1974), Італії (1988), Іспанії (1995), Австрії (2004), Франції (2010). У законодавстві цих держав визначається мета прокурорського процесуального керівництва, яка полягає у забезпеченні законності, ефективності та професійності досудового провадження. Завдання прокурора пов'язані не так, власне, з охороною законності, як із забезпеченням інших напрямів діяльності прокуратури, особливо процесуального керівництва слідством. Тому до прокуратури висувається законодавча вимога про здійснення вельми суворого контролю за поліцією як органом досудового розслідування [11, с. 28].

Висновки. Узагальнюючи досвід іноземних держав, можна зробити висновок, що прокурорський нагляд є важливою складовою законності кримінального провадження.

Адже саме прокурор як суб'єкт кримінального процесу передусім відповідальний за ефективне функціонування всієї системи органів досудового провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Сліпченко В. І. Тимчасовий доступ до речей і документів: процесуальний порядок отримання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 2. 2013. с. 507–514.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – С. 367.
3. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: наказ Генерального прокурора України від 19 грудня 2012р. № 4гн // Новий Кримінальний процесуальний кодекс України: коментарі, роз'яснення, документи. К.: Юрінком Інтер, 2013. С. 221–233.
4. Гультай П. М. Прокурорський нагляд за додержанням законів при застосуванні запобіжних заходів у досудовому кримінальному провадженні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. – Х. 2015. 24 с.
5. Кривобок В. В. Діяльність прокурора по забезпеченню відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / В. В. Кривобок ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1997. – 19 с.
6. Погорецький М. А. Об'єкт і предмет прокурорського нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю. *Підприємництво, господарство і право* : наук.-практ. господарсько-правовий журн. 2002. № 12. С. 127–130.
7. Чуб А. В. Роль слідчого судді та прокурора у дотриманні прав, свобод та законних інтересів осіб, до яких застосовується тимчасовий доступ до речей і документів (проблеми та шляхи їх вирішення). *Організаційно-правліські, економічні, психолого-педагогічні аспекти забезпечення діяльності Єдиної державної системи цивільного захисту (ЄДСЦЗ)*: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів, ад'юнктів та здобувачів (Черкаси, 11 березня 2016 р.). Ч., 2016. С. 162–163.
8. Кирилюка Є. Актуальні питання розмежування компетенції слідчого та процесуального керівника в ході розслідування. *Протидія злочинності : теорія та практика* : збірник матеріалів VI Міжвузівської науково-практичної конференції студентів (курсантів), аспірантів та молодих учених (Київ, 16 травня 2014 р.). К. : Національна академія прокуратури України, 2014. 484. с.
9. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (Витяг). *Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ*. 07.02.2014. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/p0001740-14>.
10. Сліпченко В. Проблеми у розмежуванні мети застосування окремих видів заходів забезпечення кримінального провадження. *Протидія злочинності: теорія та практика*: збірник матеріалів VI Міжвузівської науково-практичної конференції студентів (курсантів), аспірантів та молодих учених (Київ, 16 травня 2014 р.). К. : Національна академія прокуратури України, 2014. 484 с.
11. Козьяков І. Процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням : досвід зарубіжних країн. *Актуальні питання кримінального процесуального законодавства України* (Київ, 26 квітня 2013 р.) : збірник матеріалів міжвузівської наукової конференції / Національна академія прокуратури України. К. : Алерта, 2013. 168 с.

Юрчишин П. В.,

аспірант

Київського університету права Національної академії наук України

НАУКОВИЙ ГЕНЕЗИС ДОСЛІДЖЕНЬ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРОКУРОРА У СФЕРІ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНА ПРАКТИКА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню наукового генезису повноважень прокурора у сфері контролю за вчиненням злочину. У роботі здійснено аналіз еволюції доктринальних підходів до визначення ролі прокурора в кримінальному провадженні, окреслено ключові етапи розвитку його повноважень у контексті забезпечення законності дій правоохоронних органів, а також розглянуто основні проблеми правозастосовної практики. Автор розкриває основні підходи до трактування контролю за вчиненням злочину в юридичній доктрині та кримінальному процесі. Визначено, що історично роль прокурора в цьому аспекті зазнала суттєвих змін: від пасивного нагляду за законністю слідчих дій до активної участі у процесі контролю за вчиненням злочину, включно з прийняттям рішень щодо законності та доцільності таких заходів. Особливу увагу приділено міжнародним стандартам у сфері кримінального переслідування та практиці Європейського суду з прав людини, зокрема щодо заборони провокації злочину та критеріїв допустимості доказів. Окремо висвітлено законодавчі аспекти реалізації контролю за вчиненням злочину відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України, зокрема ч. 2 ст. 271 КПК, що визначає межі та обмеження у проведенні таких дій. Проведено аналіз судової практики, включно з рішеннями Верховного Суду, які встановлюють критерії оцінки допустимості доказів, отриманих унаслідок контролю за вчиненням злочину. Автор робить висновок про необхідність удосконалення механізму прокурорського нагляду за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій, що має сприяти підвищенню ефективності кримінального переслідування та одночасному забезпеченню дотримання правових гарантій. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого розвитку наукових підходів до визначення ролі прокурора у сфері контролю за вчиненням злочину, а також для удосконалення правозастосовної практики в контексті кримінального процесуального права України.

Ключові слова: прокурор, кримінальний процес, контроль за вчиненням злочину, негласні слідчі (розшукові) дії, допустимість доказів, судова практика.

Yurchyshyn P. V. Scientific genesis of research on the prosecutor's powers in the field of control over the commission of a crime: evolution of doctrinal approaches and law enforcement practice

Abstract. The article is devoted to the study of the scientific genesis of the prosecutor's powers in the area of control over the commission of a crime. The author analyzes the evolution of doctrinal approaches to defining the role of the prosecutor in criminal proceedings, outlines the key stages of development of his/her powers in the context of ensuring the legality of law enforcement actions, and also considers the main problems of law enforcement practice. The author reveals the main approaches to the interpretation of control over the commission of a crime in legal doctrine and criminal procedure. It is determined that historically, the role of the prosecutor in this aspect has undergone significant changes: from passive supervision of the legality of investigative actions to active participation in the process of control over the commission of a crime, including decision-making on the legality and appropriateness of such measures. Particular attention is paid to international standards in the field of criminal prosecution and the case law of the European Court of Human Rights, in particular, the prohibition of provocation of a crime and the criteria for the admissibility of evidence. The author also highlights the legislative aspects of control over the commission of a crime in accordance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, in particular, Part 2 of Article 271 of the CPC, which defines the limits and restrictions on such actions. The author analyzes the case law, including the decisions of the Supreme Court, which establish the criteria for assessing the admissibility of evidence obtained as a result of control over the commission of a crime. The author concludes that there is a need to improve the mechanism of prosecutorial supervision over covert investigative (detective) actions, which should help to increase the effectiveness of criminal prosecution and at the same time ensure compliance with legal guarantees. The results of the study can be used for further development of scientific approaches to determining the role of

the prosecutor in the field of control over the commission of a crime, as well as for improving law enforcement practice in the context of criminal procedure law of Ukraine.

Key words: *prosecutor, criminal procedure, control over the commission of a crime, covert investigative (detective) actions, admissibility of evidence, court practice.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку кримінальної юстиції роль прокурора у сфері контролю за вчиненням злочину набуває особливого значення. Прокурорський нагляд є ключовим інструментом забезпечення законності та правопорядку. Відтак, необхідно дослідити науковий генезис та доктринальні підходи щодо повноважень прокурора у цій сфері, що дозволить виявити основні тенденції їх розвитку та ефективність правозастосовної практики. Доктринальні підходи до ролі прокурора у кримінальному процесі формувалися під впливом правових традицій різних держав. Історично прокурорський нагляд був пов'язаний із забезпеченням державного контролю за дотриманням законності у діяльності правоохоронних органів та судів. У правових системах континентального та англосаксонського типу функції прокурора мають свої особливості, що впливає на правозастосовну практику та механізми контролю за вчиненням злочинів. У різні історичні періоди вчені висловлювали різні погляди щодо меж та змісту контрольних повноважень прокурора. У XIX столітті переважала концепція «державного обвинувачення», яка зосереджувалась на ролі прокурора як сторони в судовому процесі. У XX столітті розвинулася концепція «нагляду за дотриманням законності», що розширювала повноваження прокурора щодо процесуального контролю за діями правоохоронних органів. Сучасні тенденції свідчать про посилення функції прокурорського контролю, особливо у сферах протидії корупції, організованій злочинності та забезпечення прав людини. У правозастосовній діяльності прокурори відіграють важливу роль у виявленні, попередженні та розслідуванні злочинів. В Україні прокурорський контроль здійснюється відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу та інших нормативних актів. Проте, проблеми з недостатньою регламентацією повноважень прокурора, а також відсутність ефективного механізму контролю за їх реалізацією, потребують удосконалення. Аналіз міжна-

родного досвіду показує, що в європейських країнах прокурори мають ширші можливості щодо взаємодії з правоохоронними органами та судовою системою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика повноважень прокурора у сфері контролю за вчиненням злочину є предметом постійного наукового інтересу, що обумовлено як розвитком доктринальних підходів, так і змінами у правозастосовній практиці. Значну увагу цьому питанню приділяють вітчизняні та зарубіжні вчені, аналізуючи правовий статус прокурора, межі його повноважень та проблематику дотримання прав людини в процесі кримінального переслідування.

Зокрема, у працях українських дослідників (В. С. Зеленецький, О. Г. Горох, О. В. Сачко) акцентується увага на ролі прокурора як гаранта законності в кримінальному провадженні, що включає контроль за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій та забезпечення дотримання прав підозрюваних. Аналізується також практика використання матеріалів контролю за вчиненням злочину як доказової бази в кримінальному провадженні.

У зарубіжній науковій літературі (J.A.E. Vervaele, M. Delmas-Marty, L.L. Weinreb) особливу увагу приділено питанням дотримання стандартів Європейського суду з прав людини, зокрема щодо заборони провокації злочину та забезпечення належних процесуальних гарантій. Вивчаються підходи до прокурорського контролю у правових системах країн ЄС, де прокурор не лише здійснює нагляд за слідством, а й бере активну участь у процесуальних рішеннях щодо допустимості доказів, отриманих під час контролю за вчиненням злочину.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, дискусійними залишаються питання щодо меж втручання прокурора у кримінальне провадження, його ролі у попередженні неправомірних дій правоохоронних органів та ефективності прокурорського

нагляду за негласними слідчими (розшуковими) діями. Також потребує подальшого наукового осмислення питання відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у цій сфері.

Метою статті є комплексний аналіз наукового генезису повноважень прокурора у сфері контролю за вчиненням злочину, дослідження еволюції доктринальних підходів до цієї проблематики, а також оцінка сучасної правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Початковий етап процесу доказування передбачає формування доказової бази, що здійснюється шляхом реалізації слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних заходів. Важливу роль серед механізмів формування доказів відіграють негласні слідчі (розшукові) дії, які становлять окрему категорію слідчих дій, здійснення яких супроводжується обмеженням доступу до інформації щодо їх факту та методології проведення. Винятки з цього принципу передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України (ч. 1 ст. 246 КПК).

Концепція негласності в межах слідчих (розшукових) дій передбачає специфічний порядок їх підготовки, проведення, фіксації та використання отриманих результатів у режимі конфіденційності, що зберігається до певного етапу розслідування або судового процесу [5, с. 93]. Така конфіденційність може бути продиктована як практичною необхідністю, так і об'єктивною неможливістю проведення окремих розшукових заходів відкрито, включаючи використання спеціальних методів або залучення певних учасників.

За ступенем конфіденційності виділяють два основні типи негласності [6, с. 57]:

1. Абсолютна негласність, коли інформацією про виконання негласних слідчих (розшукових) дій володіють виключно уповноважені особи – суб'єкти ухвалення рішення щодо їх реалізації, оперативні працівники, яким доручено виконання заходів, а також особи, що залучаються до їх проведення (конфіденти, співробітники оперативних підрозділів).

2. Відносна негласність, за якої інформація про здійснення відповідних заходів залишається недоступною для осіб, щодо яких вони

проводяться, однак отримані дані можуть бути розкриті у процесі подальшого провадження.

Забезпечення прав учасників процесу під час реалізації негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у доказуванні зумовлює потребу у всебічному аналізі правових підстав, процедурних гарантій та можливих ризиків під час їх проведення.

Контроль за вчиненням кримінального правопорушення передбачає здійснення заходів, спрямованих на симуляцію або кероване вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Ці дії реалізуються за умови наявності обґрунтованих підстав вважати, що такий злочин перебуває у стадії підготовки або вже вчиняється. Основною метою цього механізму є запобігання злочину, а також фіксація обставин його вчинення та осіб, причетних до нього. Перелік форм реалізації цієї негласної слідчої (розшукової) дії регламентований у частині першій статті 271 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [4], а їх детальне визначення міститься в Інструкції щодо організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні від 16 листопада 2012 року № 114/1042/516/1199/936/1687/5 (далі – Інструкція).

Відповідно до положень КПК та Інструкції, контроль за вчиненням злочину здійснюється у таких формах:

1. Контрольована поставка – організоване спостереження за переміщенням матеріальних об'єктів (товарів, предметів, речовин, у тому числі заборонених до обігу) з метою документування ознак злочину та збору фактичних даних про протиправну діяльність осіб, які можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності відповідно до норм Кримінального кодексу України (далі – КК).

2. Контрольована закупівля – процес імітації придбання або отримання майна, що перебуває у вільному обігу, від фізичних чи юридичних осіб незалежно від форми власності, що здійснюється з метою виявлення та фіксації факту злочинної діяльності та встановлення особи правопорушника.

3. Оперативна закупівля – інсценування придбання або отримання товарів, обіг яких

обмежений або заборонений законодавством, з метою збору доказів та ідентифікації правопорушників.

4. Спеціальний слідчий експеримент – створення умов, наближених до реальних, для виявлення справжніх намірів осіб, підозрюваних у підготовці чи вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, із можливістю спостереження за їх діями та ухваленими рішеннями.

5. Імітування обстановки злочину – використання імітаційних засобів для створення уявлення про наявність кримінального правопорушення з метою його попередження та встановлення осіб, які планували або замовляли його вчинення.

Проведення контрольованої поставки, закупівлі (контрольованої та оперативної), спеціального слідчого експерименту та імітування обстановки злочину регламентується підзаконними нормативно-правовими актами відповідних органів, зазначених у частині шостій статті 246 КПК. Особливості здійснення контролю за злочинами, що передбачають незаконне переміщення товарів чи інших об'єктів через територію України, визначаються відповідно до частини шостої статті 271 КПК, а також міжнародних договорів України або домовленостей із компетентними органами іноземних держав.

Загальним правилом є здійснення контролю за вчиненням злочину виключно на підставі постанови прокурора. Така постановка має містити обґрунтування відсутності провокації злочину під час реалізації негласних слідчих (розшукових) заходів та інформацію про можливе використання спеціальних імітаційних засобів (ч. 7 ст. 271 КПК) [1, с. 37].

У частині другій статті 271 Кримінального процесуального кодексу України визначено обмеження щодо можливості проведення контролю за вчиненням злочину. Зокрема, така негласна слідча (розшукова) дія не допускається у випадках, коли в її процесі неможливо повністю унеможливити:

1. посягання на життя або завдання особі (особам) тяжких тілесних ушкоджень;
2. поширення небезпечних для життя великої кількості людей речовин;

3. втечі осіб, які вчинили тяжкі або особливо тяжкі кримінальні правопорушення;

4. виникнення екологічної або техногенної катастрофи.

У разі встановлення ймовірності настання таких наслідків прокурор зобов'язаний вжити заходів щодо їх запобігання. Важливим є те, що, відповідно до частини третьої цієї ж статті, законодавець встановлює пряму заборону на провокування особи до вчинення злочину з метою його подальшого викриття. Це означає, що правоохоронні органи не можуть здійснювати дії, які сприяють формуванню злочинного наміру у особи, яка за інших умов не вчинила б правопорушення [2, с. 101]. До таких дій належать:

1. сприяння у вчиненні злочину особі, яка без такої допомоги не реалізувала б злочинний намір;

2. застосування впливу на поведінку особи за допомогою насильства, погроз або шантажу.

У доктрині кримінального процесуального права виділяють два основні критерії, які необхідно враховувати при оцінці допустимості контрольних заходів [3, с. 113]:

1. наявність обґрунтованих підстав для проведення негласних слідчих (розшукових) дій;

2. рівень активності правоохоронних органів у формуванні злочинного наміру особи.

Фіксація ходу й результатів контролю за вчиненням злочину здійснюється відповідно до вимог статті 252 КПК України. По завершенню цієї негласної слідчої (розшукової) дії уповноважена особа складає відповідний протокол, який містить відомості про:

1. форму проведення контролю;
2. особу, щодо якої здійснювався контроль;
3. часові межі проведення заходу;
4. дії, спрямовані на попередження або фіксацію злочину;
5. встановлені факти, що підтверджують підготовку чи вчинення злочину;
6. застосовані імітаційні засоби;
7. використані технічні засоби спостереження.

Протокол із додатками має бути переданий прокурору не пізніше ніж через 24 години після завершення контрольованого заходу, що

забезпечує процесуальну прозорість і контроль за дотриманням правових норм.

Загалом, практика застосування контролю за вчиненням злочину повинна ґрунтуватися на балансі між забезпеченням ефективності розслідування та дотриманням прав і свобод громадян. Надмірне втручання правоохоронних органів, що виходить за межі пасивного спостереження, може призвести до спотворення суті кримінального переслідування та ставить під загрозу принципи правової держави. Таким чином, чітке законодавче регулювання, ефективний судовий контроль та ретельний аналіз кожного випадку є необхідними умовами забезпечення правомірності таких заходів.

Висновки. Проведене дослідження наукового генезису повноважень прокурора у сфері контролю за вчиненням злочину дозволяє сформулювати низку ключових висновків, що мають як теоретичне, так і практичне значення.

1. Еволюція доктринальних підходів. Аналіз теоретичних засад прокурорського нагляду за процесуальною діяльністю правоохоронних органів свідчить про поступове розширення меж його повноважень. Історично роль прокурора зводилася до загального нагляду за законністю розслідування злочинів. Водночас сучасна правова доктрина передбачає активну участь прокурора у негласних слідчих (розшукових) діях, зокрема в контролі за вчиненням злочину, що має запобіжний, доказовий та правозастосовний характер.

2. Законодавче закріплення меж прокурорського контролю. У ч. 2 ст. 271 КПК України визначено категорії випадків, коли проведення контролю за вчиненням злочину є неприпустимим, а також окреслено обов'язок прокурора вживати заходів для запобігання суспільно небезпечним наслідкам. Це свідчить про баланс між ефективністю кримінального переслідування та дотриманням прав людини. Однак подальші наукові розвідки мають бути спрямовані на удосконалення механізмів прокурорського реагування на ризики, пов'язані із здійсненням таких заходів.

3. Міжнародні стандарти запобігання провокації злочину. Практика Європейського

суду з прав людини демонструє, що провокування злочину з боку правоохоронних органів є грубим порушенням права на справедливий суд. У зв'язку з цим прокурор зобов'язаний не лише контролювати відповідність дій слідчих нормам КПК України, а й орієнтуватися на стандарти міжнародного права щодо допустимості доказів, отриманих унаслідок провокації.

4. Практика Верховного Суду щодо оцінки провокації злочину. Судова практика свідчить про активну роль прокурора у визначенні допустимості доказів у випадках, коли є сумніви щодо законності контролю за вчиненням злочину. Верховний Суд встановлює необхідність оцінки активності правоохоронних органів під час такого контролю, зокрема щодо того, чи мав місце факт підбурювання особи до вчинення злочину. Це підтверджує, що прокурор виконує не лише функцію обвинувачення, а й гаранта дотримання правових процедур.

5. Актуальні виклики у сфері правозастосування. Незважаючи на закріплення чітких норм у КПК України, існують проблеми практичного застосування контролю за вчиненням злочину. Зокрема, це стосується належної фіксації таких дій, питання їхньої ефективності у боротьбі з латентною злочинністю, а також ризику порушення прав осіб, щодо яких проводиться контроль.

На основі отриманих результатів доцільно зосередити подальші наукові дослідження на таких аспектах:

- удосконаленні механізму прокурорського нагляду за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій;
- гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема у сфері забезпечення прав людини під час оперативно-розшукових заходів;
- розробці практичних рекомендацій щодо правозастосовної діяльності прокурорів у випадках оцінки допустимості доказів, отриманих унаслідок контролю за вчиненням злочину;
- аналізі ефективності контролю за вчиненням злочину як інструменту запобігання тяжким і особливо тяжким кримінальним правопорушенням.

Таким чином, науковий генезис дослідження повноважень прокурора у сфері контролю за вчиненням злочину демонструє складність і багатовимірність цієї проблема-

тики, що вимагає подальшого комплексного аналізу як з позицій теорії кримінального процесу, так і з урахуванням судової практики та міжнародних стандартів правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зеленецький В. С. Повноваження прокурора у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 1. С. 34–47.
2. Горох О. Г. Контроль за вчиненням злочину: правові засади та проблеми правозастосування. *Юридична наука*. 2021. № 4. С. 89–102.
3. Сачко О. В. Процесуальні гарантії під час негласних слідчих (розшукових) дій: прокурорський нагляд. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2020. № 2. С. 112–125.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012.
5. Підручний М. В. Правові основи прокурорського нагляду за дотриманням законності при контролі за вчиненням злочину. *Монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 278 с.
6. Воронін І. Л. Використання матеріалів контролю за вчиненням злочину у кримінальному судочинстві. *Збірник наукових праць Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 56–72.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.232:342.3

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.28>

Галіахметов І. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана»

Кузьменко О. В.,

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри публічного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана»

Чорна В. Г.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана»

«ПРАВО АНЕКСОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ» В СУЧАСНІЙ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Анотація. Ця стаття розглядає міжнародно-правові норми, які забороняють або визнають «право анексованої території», що є основоположною категорією для сучасного міжнародного права та муніципально-майнового права, котре притаманне лише англо-саксонській правовій сім'ї. Це право, як класична норма з часів Давньої Римської Республіки (I ст. до н. е.), лежить в основі трьох варіантів дій, які були центральними орієнтирами для їх здійснення відповідними суб'єктами права з метою: врегулювання права власності на приєднаній території, де встановлена нова державна або місцева влада в межах регіонів, територіальних громад (муніципалітетів); визначення законності застосування сили через встановлення нових державних кордонів та меж регіонів, територіальних громад (муніципалітетів); забезпечення суб'єктам права можливості індивідуально чи колективно визначати свою правову, політичну та адміністративну приналежність у межах нових кордонів або адміністративно-територіальних меж.

Заборона насильницької анексії є невіддільною частиною кожного з цих варіантів, а їх поєднання разом могло б мати трансформаційний вплив на правову систему загалом. Однак значення цього питання часто ігнорується або спотворюється. Більше того, аналітики, які досліджують цю проблематику, значною мірою не враховують, що сучасні держави залучені до ширшої боротьби за майбутній світовий порядок і ризикують ерозією існуючих міжнародних відносин.

У статті автори формулюють власне визначення «анексії» та висновки щодо місця, функцій і передумов подальшого розгляду «права анексованої території» у системі сучасного міжнародного права, звертаючи увагу на певні правові колізії, що виникають у цьому контексті.

Ключові слова: доктрина, міжнародне право, право завоювання, анексія, право анексованої території, територіальні конфлікти, суверенітет, державні кордони, міжнародна безпека, право народів на самовизначення, збройні конфлікти, окупація, військове право.

Haliakhmetov I. A., Kuzmenko O. V., Chorna V. H. 'The law of annexed territory' in the modern concept of International Law

Abstract. This article examines the international legal norms that prohibit «the law of annexed territory» are fundamental category for modern International Law and Municipal and Property law, whichs are inherent in the Anglo-Saxon legal family. This law as a classical norm from the Ancient Roman Republic (I century BC) is the basis of three options for actions (activities) that have been central to the guidelines for their choice by the relevant subjects of law: (1) to settle title to territory as the basis for establishing state authority within territorial communities, municipalities; (2) to regulate the use of force across established state borders and boundaries of territorial communities (municipalities); and (3) to provide subjects with the right along the lines of established borders or administrative territorial boundaries to determine their own destiny and space for power on their own or collectively. The prohibition of forcible annexation is an integral part of each of these processes, and their combination could have a transformative impact on the legal system as a whole. However, the significance of this issue is often overlooked or misinterpreted. Furthermore, analysts in this field have largely failed to recognize that modern states are engaged in a broader struggle for the future world order and risk the erosion of contemporary international relations.

In this article the authors formulate their own definition of «annexation» and present conclusions regarding the role, function, and prerequisites for further consideration of the «law of annexed territory» within the framework of modern International Law, while also highlighting specific legal conflicts related to this issue.

Key words: *doctrine, International Law, law of conquest, annexation, law of annexed territory, territorial conflicts, sovereignty, state borders, international security, the right of peoples to self-determination, armed conflicts, occupation, Military Law.*

Постановка проблеми. Анексія території є грубим порушенням міжнародного права, яке загрожує стабільності світового порядку та принципу територіальної цілісності держав. Попри те, що міжнародні норми забороняють анексію, її правові наслідки залишаються спірними, особливо щодо статусу населення, власності та міжнародного визнання. Відсутність ефективних механізмів примусу та неоднозначність реакції міжнародної спільноти ускладнюють запобігання анексії та повернення окупованих територій. Правова доктрина *uti possidetis* та міжнародне гуманітарне право не дають однозначної відповіді щодо статусу анексованої території, що створює правову невизначеність. Окремі держави намагаються легітимізувати анексію через адміністративні, політичні та юридичні механізми, що підриває загальновизнані норми міжнародного права. Це вимагає чіткішого визначення правового режиму анексованих територій та посилення механізмів міжнародного контролю за їхнім статусом.

Метою статті є змістова характеристика поняття «право анексованої території», необхідність розгляду якого зумовлена анексією Голанських висот, територій у Палестині та Україні. Це явище є частиною небезпечної тенденції, що посилюється консолідацією альянсів у сфері міжнародної колективної безпеки, глобальними трансформаціями та перерозподілом центрів влади у світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час підготовки дослідження з «права анексованої території» використаний широкий перелік праць провідних науковців з міжнародного права, а саме Джеймса Лаундса (США), Бориса Бабіна (Україна), Олександра Мережка (Україна), Уні Хетевей (США), Скотта Шапіро (США), Лаурі Малксоо (Естонія), Роніта Левіна-Шнура (Ізраїль) та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу. Нині важко стверджувати, про те що в латинській мові існувала лексема, яка точно відповідала б сучасному терміну «анексія». Незважаючи на це, при розгляді можливих проявів приєднання [території] до Римської імперії існувало ряд висловів, які були прийняті як показові для неї. Вдалим прикладом цього є фраза *in format provinciae redigere* (лат. «звести до форми провінції»). Треба зауважити, що на сьогодні відомо приблизно 24 приклади, що згадуються у творах дев'яти авторів¹, а також дискретна група епіграфічних прикладів. Аналіз літературних прикладів виявляє кілька

¹ Одну з перших згадок про анексію можна знайти в Коментарі Гая Юлія Цезаря до Галльських війн, книга VII 28. = C. Julii Caesaris Commentarii Rerum in Gallia Gestarum Libri VII [Див. : Caesar Bell. Gall. I.45; VII., 77. URL : <https://thelatinlibrary.com/caesar/gall7.shtml#77>], а саме «Але якщо ви не знаєте, що діється в далеких країнах, подумайте про сусідню Галлію, яка, зведена до провінції законом і законами, обмінаними на сокири, піддається вічному рабству».

характерних особливостей, які ставлять під сумнів загальноприйняту думку про те, що ці вирази позначають формальний процес анексії [9].

Сайт онлайн-енциклопедичного видання «Oxford Public International Law» наголошує на те, що «Анексія означає (*лат.* *annexio* – приєднання) насильницьке набуття території однією державою за рахунок іншої держави. Це один із основних способів набуття території; див. також окупація (*англ.* *The Doctrine of Occupation through «Terra Nullius».* – *авт.*). Анексія передбачає фактичну окупацію відповідної території та чіткий намір привласнити її назавжди (*лат.* *corpus et animus*). Тобто можуть бути анексовані як частини іншої держави, так і вся її територія» [13]. Генеральна асамблея ООН в резолюції 2625 (XXV) «Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй» (1970) підкреслила, що «територія держави не може бути об'єктом придбання іншою державою. Жодне територіальне придбання, здійснене в результаті загрози силою або її застосування, не визнається законним» [6]. Як державна практика, так і *opinio juris* (*лат.* «думка права») у відповідний період підтверджують статус територіальної цілісності несамоверхньої території як норму звичаєвого міжнародного права, що впливає з принципу права народів на самовизначення. У цьому контексті поняття «анексія» було визначене в іншому міжнародному документі, за яким Міжнародний Суд ООН (2018) визнав, «що в результаті незаконного відокремлення архіпелагу Чагос та його включення до складу нової колонії, відомої як ВІОТ [Британська територія в Індійському океані], процес деколонізації Маврикія не був законно завершений, коли Маврикій отримав незалежність у 1968 році» [16].

У майновому праві анексія означає процес, за допомогою якого особисте майно приєднується до нерухомого майна – землі. Анексія може бути фактичною або конструктивною. У разі фактичної анексії фізичне приєднання рухомого майна здійснюється як прикріплення до головної речі – нерухомості.

При конструктивній анексії прибудована одиниця фактично не приєднується, а вважається частиною нерухомості. Анексія, при якій місто отримує нову територію у власність і ця територія не примикає безпосередньо до межі міста, є прикладом конструктиву.

«Пакт Ліги Націй» (1920) у статті 10 зобов'язує її членів «поважати і зберігати проти зовнішньої агресії територіальну цілісність і існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги» [2]. Документ передбачає виконання державами певних процедурних вимог перед розв'язанням війни.

Попри це, Пакт фактично допускає можливість війни, навіть за межами випадків самооборони або колективної безпеки. Його вплив на концепцію «права завоювання» (*англ.* *the right of conquest*) залишається спірним². Деякі дослідники стверджували, що формулювання Пакту щодо «територіальної цілісності» забороняє будь-які анексії внаслідок війни. Інші вважали, що він не забороняє анексію з боку держав, які ведуть війну в межах права на самооборону (де під самообороною розуміється конвенційна або традиційна війна (*англ.* *conventional warfare*). – *авт.*). Ще одна позиція полягає в тому, що держави можуть анексувати території навіть у війнах, які були законними, але не обґрунтовувалися самообороною.

Таким чином, формулювання статті 10 про «територіальну цілісність» залишалось відкритим для різних тлумачень щодо допустимості примусової передачі територіальних прав та меж можливих обмежень у цьому контексті.

Загальний договір «про відмову від війни» (1928), більш відомий як Паризький пакт або Пакт Келлога-Бріана (*англ.* *General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy (Kellogg–Briand Pact)*) перевершив Пакт

² Право завоювання розглядає давній принцип міжнародного права, згідно з яким держава, яка перемагає у війні, має право вимагати, зокрема, територію. Тобто завоювання або Конкіста визначається як «право переможця» на «суверенітет над завойованою територією та її мешканцями». *Див.* : Korman Sh. *The Right of Conquest: The Acquisition of Territory by Force in International Law and Practice*. Oxford, New York : Oxford University Press/Clarendon Press, 1996. X and 342 pages (incl. index).

Ліги Націй (1920), оскільки вперше встановив загальну заборону на застосування війни як засобу вирішення міжнародних спорів. Договір зобов'язував держави-учасниці утримуватися від війни у взаємних відносинах, за винятком випадків самооборони або дій у рамках колективної безпеки [15, р. 57–64]. Переважна більшість держав, зокрема, найпотужніші на той час світові держави, підписали цей Пакт.

Професори Єльського університету Уна Хетевей і Скотт Шапіро стверджували, що підписання *Паризького пакту* стало трансформаційним етапом у розвитку міжнародного права, який зрештою сприяв згортанню війн і припиненню завоювань [12].

Втім, слід розрізняти припинення війни та припинення завоювань, оскільки це різні поняття. Хоча *Паризький пакт* дійсно мав на меті покласти край війнам, він напрочуд не містив жодних положень щодо регулювання права власності на територію, яке традиційно підпадало під дію доктрини завоювання.

Оскільки *Паризький пакт* 1928 року не передбачав прямої заборони на війну, він залишав відкритими питання про законність насильницької анексії в тих випадках, коли застосування сили могло вважатися допустимим. Крім того, документ не визначав правових наслідків воєн, розв'язаних із його порушенням, і взагалі не містив жодних згадок про територіальні зміни. Якщо стаття 10 *Пакту Ліги Націй* (1920) формально захищала «територіальну цілісність» держав-членів, що, ймовірно, передбачало заборону (деяких або всіх) анексій, то в *Паризькому пакті* 1928 року такі положення були відсутні.

Ба більше, первісний проект *Пакту Келлога-Бріана*, який містив норму про заборону анексії, був непомітно виключений з остаточного тексту. Це могло призвести до розширення легітимності анексій відповідно до статті 10 *Пакту Ліги Націй*. На думку професора Оксфордського університету Яна Браунлі, «заборона насильницької анексії згідно з *Паризьким пактом* [1928] не буде (...) застосовуватися до «санкційної війни» відповідно до *Пакту Ліги Націй* [1920]» [5].

Стаття 2(4) Статуту Організації Об'єднаних Націй [27], яка широко сприймається як відо-

браження норм звичаєвого міжнародного права, зобов'язує держави утримуватися від «загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави». Водночас вона передбачає два винятки:

1) **право на самооборону** – держави можуть застосовувати силу для індивідуальної або колективної самооборони у разі «збройного нападу»;

2) **санкція Ради Безпеки ООН** – застосування сили є допустимим відповідно до рішень Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй.

Війни, що призводять до анексії території, підпадають під дію статті 2(4), оскільки вони передбачають «застосування сили» (англ. use of force) проти «територіальної цілісності» (англ. territorial integrity) держави. На перший погляд, положення статті 2(4) регулюють лише питання застосування сили та не стосуються безпосередньо розпорядження правом власності на територію, як це робить заборона анексії.

Проте стаття 2(4) також забороняє загрозу силою або її застосування проти територіальної цілісності іншої держави, що, своєю чергою, означає заборону захоплення території силою.

Таким чином, її формулювання можна витлумачити як заборону будь-якої анексії після застосування сили. Подібний аргумент раніше висувався на основі формулювань статті 10 *Пакту Ліги Націй* (1920).

З іншого боку, альтернативне тлумачення передбачає, що стаття 2(4) забороняє анексію лише в разі незаконного застосування сили. Відповідно до цієї позиції, якщо початкове застосування сили є незаконним, будь-які територіальні здобутки, отримані внаслідок цього, також повинні вважатися незаконними. Це тлумачення залишає відкритим питання про допустимість анексії внаслідок законного застосування сили.

Статут ООН безпосередньо не розв'язав цього питання. У роки після ухвалення *Загальної декларації прав людини* (1948) низка провідних юристів-міжнародників припускала, що анексії, здійснені внаслідок законного застосування сили, можуть бути

допустимими. При цьому вони посилалися на такі чинники, як:

- територіальні перерозподіли після Другої світової війни;
- моральний імператив покарання держав-агресорів;
- необхідність для держави, що діє в межах самооборони, встановити контроль над певною територією для забезпечення власної безпеки в майбутньому.

Коли **Комісія міжнародного права Організації Об'єднаних Націй** розглядала питання анексії в перші роки свого існування, вона не дійшла висновку, що анексії заборонені у всіх випадках. Натомість у *Проекті кодексу про злочини проти миру та безпеки людства*, ухваленому Комісією у 1954 році, зазначалося, що міжнародне право забороняє «анексію силою території, яка належить іншій державі, шляхом дій, що суперечать міжнародному праву» (*Draft Code of Offences against the Peace and Security of Mankind with commentaries, 1954* [7]).

Аналогічне формулювання було прийняте у *Проекті Декларації про права та обов'язки держав* (1949), де закріплювався обов'язок держав не визнавати «**будь-які територіальні придбання іншою державою, що отриманні в результаті протиправних насильницьких дій**», застосовувати принципи утримання від застосування сили або загрози силою (*Draft Declaration on Rights and Duties of States, 1949* [8]).

Таким чином, у роки після ухвалення *Хартії ООН* (1948) міжнародне право, хоча й не прямо, допускало можливість анексії після **законного** застосування сили. Окремі держави-члени ООН визнавали, що насильницькі анексії за певних обставин можуть бути «**узаконеними**».

Розпад **Союзу Радянських Соціалістичних Республік** (СРСР) спричинив масштабну політичну трансформацію у Центральній та Східній Європі в 1990-х роках, що актуалізувало низку правових питань, зокрема:

- припинення держави;
- правонаступництво держав;
- незаконна анексія та її наслідки;
- перспективи міжнародного невизнання примусових територіальних змін.

Професор Тартуського університету Лаури Малксоо (*естон. Lauri Mälksoo*), у разі розгляду справи про інкорпорацію країн Балтії в СРСР, наголошував, що «Урочисте невизнання анексії (доктрина Стімсона) може поступитися тоді, коли мінливий баланс сил (Ялта 1944) диктує прийняття нової констеляції фактів». Далі він продовжує, що «міжнародне право завжди містило доктринальні елементи, які задовольняють законні суспільні потреби в символах, наприклад, коли воно визнає сатисфакцію у формі вибачень як наслідок відповідальності держави за міжнародно-протиправні дії. Визнання статусу поза правами та обов'язками справді виконує подібні функції, принаймні функцію визнання незаконності. Визнаючи статус у випадках відновлення після незаконної анексії, визнається найважливіше право всіх держав – їхнє право на існування. У цій функції «статус» сприймається як щось поза конкретними правами та юридичне поняття, взагалі позбавлене будь-якого реального значення, як дотепно карикатурно зображено Альфом Россом»³ [19].

У другій половині ХХ століття військово-сильні держави не поділяли амбітної програми створення «більш егалітарного світового порядку», заснованого на принципі невтручання у політичне та економічне самовизначення інших держав. Водночас саме ці держави зрештою підтримали – і виступили гарантами – заборони анексій. Для них ця заборона була тісніше пов'язана зі світовою архітектурою безпеки та регулюванням застосування сили, ніж для інших держав.

Після того, як абсолютна заборона анексії була «викристалізована»⁴ в Декларації про дружні відносини 1970 року (*англ. повна назва Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations* [6]), найбільш кричущим викликом їй, перш ніж Росія почала вторгнення в Україну в 2014 році, став кінець холодної війни, а саме вторгнення

³ Див. : A. Ross, 'Tû-tû', 70 *Harvard Law Review* 1956/57, pp. 812–825.

⁴ Тобто «територія держави не може бути об'єктом придбання іншою державою в результаті загрози силою або її застосування».

Іраку в Кувейт у 1990 році, коли останній був «анексований» і приєднаний до Іраку на правах 19-ї провінції. За словами генерального секретаря ООН Б. Бутрос-Галі, це вторгнення було «першим випадком з моменту заснування Організації, коли одна держава-член намагалася повністю подолати та анексувати іншу» [25].

Упродовж другої половини ХХ століття найпотужніші у військовому відношенні держави світу не прагнули анексувати чужі території з метою розширення власних володінь. Ймовірно, це пояснюється тим, що вони могли задовольняти свої геополітичні інтереси альтернативними способами – через економічне панування, політичне підпорядкування або зміну режимів у залежних державах. Під час холодної війни як Сполучені Штати Америки, так і Союз Радянських Соціалістичних Республік неодноразово застосовували силу для втручання у внутрішні справи інших держав. Це втручання відбувалося як безпосередньо, так і опосередковано, іноді – за підтримки чинного уряду, а в інших випадках – шляхом його повалення.

Протягом ХХ століття міжнародна спільнота поступово розвивала правові механізми, спрямовані на остаточне викорінення практики насильницьких анексій. Кульмінацією цих зусиль стало ухвалення *Декларації про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970)* [6]. У цьому документі заборона анексій була закріплена як окрема правова норма, незалежна від загальних положень про заборону застосування сили, і сформульована як абсолютна, тобто така, що не передбачає винятків, навіть у випадках анексій, вчинених унаслідок законного застосування сили.

З огляду на це, сучасну норму про заборону анексії слід розглядати як доктринально відмінну від інших норм міжнародного права, що регулюють застосування сили, та як абсолютну за сферою застосування. Її значення для міжнародного правопорядку виходить далеко за межі традиційних питань територіального суверенітету – вона є фундаментальним принципом *jus cogens*, тобто імперативною нормою, яка не може бути скасована

чи змінена шляхом міжнародних угод або звичаєвої практики.

Як ми вже зазначали, деякі юристи-міжнародники трактують заборону анексій як похідну норму, що випливає зі статті 2(4) Статуту ООН, яка забороняє застосування сили у міжнародних відносинах. *Однак таке трактування є спрощеним, оскільки анексія та застосування сили – різні правові категорії. Заборона анексії, як і класичне право завоювання, регулює суверенний титул території, тоді як стаття 2(4) безпосередньо стосується використання військової сили у міжнародних конфліктах.*

Це розмежування особливо важливе для аналізу дій Російської Федерації щодо України у 2014 та 2022 роках. Російська агресія проти України становила порушення статті 2(4) Статуту ООН, оскільки передбачала незаконне застосування сили проти суверенної держави. Водночас спроба «придбання» території України шляхом псевдореферендумів і насильницької зміни кордонів порушувала саме норму про заборону анексій.

У міжнародних юридичних документах анексія території часто визначається через поняття «придбання території» (*англ. acquisition of territory*). Це формулювання використовувалося у відомих резолюціях Ради Безпеки ООН, зокрема, у Резолюції 242 (1967), яка прямо наголошує на незаконності територіальних змін, здійснених із застосуванням сили.

Таким чином, заборона анексій у сучасному міжнародному праві є окремим, самостійним принципом, який не залежить від положень про застосування сили. Вона є абсолютною, не передбачає винятків і становить один із ключових елементів сучасного міжнародного правопорядку, що гарантує стабільність державних кордонів і суверенітет держав.

«Міжнародне право дуже чітке: анексія і територіальне завоювання заборонені Статутом Організації Об'єднаних Націй, – заявив Майкл Лінк (*англ. Michael Lynk*), спеціальний доповідач ООН з питань ситуації з правами людини на палестинській території, окупованій з 1967 року. Рада Безпеки, починаючи з резолюції 242 у листопаді 1967 року, вісім разів прямо підтверджувала неприпустимість

мість придбання території шляхом війни або сили, востаннє – у 2016 році» [3]. Спеціальний доповідач зауважив, що абсолютна заборона на анексію застосовується незалежно від того, чи окупована територія була здобута в результаті агресивної війни чи оборонної війни. «Хоча анексія нікуди не зникла із сучасного світу, ця сувора заборона в міжнародному праві мала значний стримуючий ефект», – сказав Лінк. Він зазначив, що випадки анексії з 1948 року значно зменшилися, порівняно зі 120 роками до Другої світової війни. «Сила заборони полягає в тому, що анексії в сучасному світі, коли вони трапляються, рідко визнаються іншими націями. Міжнародне право, коли воно поєднується з міжнародною рішучістю, працює» [3].

У Резолюції, прийнятій Генеральною Асамблеєю 27 березня 2014 р. № 68/262 «Територіальна цілісність України», ООН «закликає всі держави припинити дії та утримуватися від дій, спрямованих на частковий або повний зрив національної єдності та територіальної цілісності України, включаючи будь-які спроби змінити кордони України шляхом погрози силою чи її застосування чи іншими незаконними засобами» [23].

Точний зв'язок між заборонаю та статтею 2(4) можна описати різними способами. Нагадаємо, що текст статті 2(4), який забороняє «загрозу силою або її застосування проти територіальної цілісності» будь-якої держави, можна тлумачити як заборону будь-якої анексії території після будь-якої погрози силою або її застосування, незалежно від того, законна вона чи незаконна. Декларація про дружні стосунки сформулювала це положення так, що можна було б прочитати його інакше, як це роблять деякі вчені, які пов'язують заборону зі статтею 2(4), міркуючи, що якщо застосування сили є незаконним, будь-яка анексія внаслідок застосування сили також має бути незаконною. Інші об'єднують заборону, Хартію та Декларацію про дружні відносини разом, не пояснюючи стосунків між ними.

Проте з трьох причин заборону анексій слід розглядати як окрему, а не включати її в загальну заборону застосування сили до статті 2(4) і міжнародне звичаєве право.

Доктрина *uti possidetis* (від *лат.* оскільки володію) так само захищається посиленням на важливість територіального закріплення. Згідно з рішеннями Міжнародного Суду ООН, ця доктрина є «одним із найважливіших правових принципів», оскільки гарантує стабільність кордонів, що є передумовою політичного та економічного розвитку держав. Суд підкреслює, що сутність доктрини полягає у підтримці існуючих кордонів у момент здобуття незалежності, що є критично важливим для запобігання територіальним претензіям, міждержавним конфліктам та порушенням суверенітету [21]. Принцип *uti possidetis* є тісно пов'язаним із заборонаю анексії, оскільки обидві норми міжнародного права спрямовані на запобігання примусовій зміні територій та їх незаконному захопленню. Якщо б міжнародне право не визнавало непорушність кордонів у момент здобуття незалежності, це могло б створити прецеденти для територіальних змін, які виправдовували б анексію.

Саме тому міжнародне право наполягає на збереженні кордонів у межах, встановлених на момент здобуття незалежності, навіть якщо вони мають штучний або колоніальний характер. Такий підхід допомагає уникнути:

міждержавних територіальних суперечок та збройних конфліктів;

сепаратистських рухів, які могли б претендувати на зміну кордонів на історичних чи етнічних підставах;

юридичної легітимізації анексії, яку деякі держави могли б використовувати для виправдання незаконного розширення своїх територій.

Заборона анексії є логічним продовженням *uti possidetis*, оскільки будь-яке насильницьке порушення територіальної цілісності є не лише незаконним, а й підриває стабільність міжнародного порядку та принцип державного суверенітету [21].

Оскільки світ все більше втягується в змагання щодо того, що буде далі, соціальні сили, які створили та підтримували заборону анексії – і ширший міжнародний порядок, частиною якого вона була, – слабшають. Історія, політологія та юридична доктрина вказують на те, що ця заборона була важливою як для зменшення міждержавних конфліктів, вклю-

чаючи конфлікти між військовими силами, які можуть призвести до світових війн, так і для встановлення необхідних, хоча аж ніяк не достатніх умов для держав закріпитися та підтримувати себе як держави, вільні від певних форм зовнішнього панування. Питання, з яким наразі стикається світ, полягає в тому, чи можуть і повинні з'явитися нові соціальні сили, щоб підтримувати заборону анексії та обмежувати пов'язані з нею конфлікти за територію.

Висновки. Заборона анексії є не лише фундаментальною нормою міжнародного права, а й ключовим механізмом забезпечення стабільності державних кордонів та обмеження міждержавного насильства. Вона покликана запобігти насильницькому переділу територій, який історично ставав одним із основних джерел воєнних конфліктів. У сучасному світі, де глобальна безпека значною мірою залежить від територіальної цілісності та суверенітету держав, недоторканність кордонів відіграє важливу роль у запобіганні ескалації військових конфліктів та підтриманні міжнародного порядку.

Проте ефективність заборони анексій безпосередньо залежить від політичної волі міжнародної спільноти щодо її дотримання та механізмів її забезпечення. В історії міжнародного права є чимало прикладів, коли

заборона анексії залишалася лише декларативною нормою, яка порушувалася окремими державами, незважаючи на міжнародні правові акти. Відсутність єдиного дієвого механізму примусу до дотримання цього принципу дозволяє окремим країнам ігнорувати його, що підриває не лише систему міжнародного права, а й довіру до міжнародних інституцій, зокрема, ООН, Ради Безпеки та міжнародних судових органів.

Водночас, заборона анексії залишається одним із найбільш універсально підтримуваних принципів міжнародного права, що отримав підтвердження у численних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, рішеннях Міжнародного Суду ООН та міжнародних трибуналів. Успіх цього принципу залежить від рішучості міжнародної спільноти щодо невизнання анексій, застосування економічних, політичних і правових санкцій до держав-агресорів, а також від активної ролі міжнародних судових інституцій у притягненні до відповідальності винних осіб.

Таким чином, хоча заборона анексії є міцним правовим принципом, її майбутня ефективність залежатиме від спільних зусиль держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства щодо її підтримки та реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
2. Соглашение о Лиге Наций (Статья Версальского договора об учреждении Лиги Наций). Женева. URL : <https://www.ungeneva.org/ru/about/league-of-nations/covenant>
3. Annexation is a flagrant violation of international law, says UN human rights / expert. 20 June 2019. UN Press releases / Special Procedures. URL : <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2019/06/annexation-flagrant-violation-international-law-says-un-human-rights-expert>
4. Babin B., Chvaliuk A., Plotnikov O. Attempted Annexation of Crimea and Maritime Environment Legal Protection. *Lex Portus*, 2021. № 7(1). P. 31–52. URL : <https://doi.org/10.26886/2524-101X.7.1.2021.2>
5. Brownlie I. H. *International Law and the Use of Force by States*. 1st edition. Oxford, New York : Oxford University Press/Clarendon Press, 1963. XXVIII, 521 and (index) 11 pages.
6. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations. URL : https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dpilfrscun/dpilfrscun_ph_e.pdf
7. Draft Code of Offences against the Peace and Security of Mankind with commentaries 1954. URL : https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/7_3_1954.pdf
8. Draft Declaration on Rights and Duties of States 1949. URL : https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/2_1_1949.pdf
9. Freeman P. On the Annexation of Provinces to the Roman Empire. *Classics Ireland*. 1998. Vol. 5. P. 30–47. URL : <http://www.classicsireland.com/1998/Freeman98.html#n9>

10. Frontier Dispute (Burk. Faso v. Mali), Judgment. 1986 ICJ Rep. 554, para. 26 (Dec. 22). URL : <https://www.icj-cij.org/case/69>
11. Greenwood C. The Relationship between *Ius ad Bellum* and *Ius in Bello*. *Review of International Studies*. 1983. No. 9(4). P. 221–234. URL : <https://doi.org/10.1017/S0260210500115943>
12. Hathaway O. A., Shapiro S. J. *The Internationalists: How a Radical Plan to Outlaw War Remade the World*. New York : Simon & Schuster, 2017. xxii, 581 pages, 24 unnumbered pages of plates.
13. Hofmann R. Annexation. URL : <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1376>
14. Jones v. United States. No. 1143. Decided November 24, 1890. Page 137 U. S. 202, 212. URL : <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/137/202/>
15. League of Nations. Treaty Series Publication of Treaties and International Engagements registered with the Secretariat of the League of Nations. URL : <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%2094/v94.pdf>
16. Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965, Summary of the Advisory Opinion, (2019) The International Court of Justice (ICJ). Rep. 95, para. 160 (Feb. 25). URL : <https://www.icj-cij.org/case/169>
17. Levine-Schnur R., Megiddo T., Berda Y. A Theory of Annexation (February 5, 2023). URL : <https://ssrn.com/abstract=4330338>
18. Lowndes J. The Law of Annexed Territory. *Political Science Quarterly*. Vol. 11. No. 4 (Dec., 1896). P. 667–693. URL : <https://doi.org/10.2307/2139623>
19. Mälksoo L. *Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR*. 2nd ed. Leiden : Brill, 2022. 307 pages. URL : <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01629778.2023.2197723>
20. Merezhko O. Crimea's Annexation in the Light of International Law. A Critique of Russia's Legal Argumentation. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2016. No. 2. P. 37–89.
21. Ratner S. R. Drawing a Better Line: *Uti Possidetis* and the Border of New States, *The American Journal of International Law*. 1996. Vol. 90. No. 4 (Oct.). P. 590–624. URL : <https://www.jstor.org/stable/2203988>
22. Republican Congressman Introduces 'Make Greenland Great Again Act'. To Allow to Trump to Enter Talks of Buying the Country. URL : <https://www.latintimes.com/republican-congressman-introduces-make-greenland-great-again-act-allow-trump-enter-talks-572080>
23. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 [without reference to a Main Committee (A/68/L.39 and Add.1)] 68/262. Territorial integrity of Ukraine. URL : https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_res_68_262.pdf
24. The Notion of Armed Attack under the UN Charter and the Notion of International Armed Conflict – Interrelated or Distinct? LL.M. Paper written under the supervision of Professor Marco Sassòli (2014). URL : https://www.prix-henry-dunant.org/wp-content/uploads/2014_IRMAKKESEN_Paper.pdf
25. The United Nations and the Iraq-Kuwait conflict, 1990–1996. New York : UN, 1996. 844 p. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/205405?v=pdf>
26. UN General Assembly. Resolutions adopted on the reports of the sixth committee. URL : <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/348/90/pdf/nr034890.pdf>
27. United Nations Charter (full text). URL : <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

Задерейко С. Ю.,кандидат юридичних наук, доцент
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана**САНКЦІЇ ЯК МЕХАНІЗМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ:
ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ**

Анотація. В даній статті розкрито питання санкцій як механізму міжнародного правосуддя: правові та етичні аспекти.

Застосування санкцій у світовій практиці стало невіддільним елементом механізму міжнародного правосуддя щодо найтяжчих злочинів та серйозних порушень прав людини. Вони слугують засобом тиску як на національному, так і на міжнародному рівні, охоплюючи такі форми, як дипломатичні, секторальні, економічні санкції, персональні обмеження, ембарго тощо. Однак, якщо розглядати ситуацію в Україні крізь призму національного законодавства та практики Європейського суду з прав людини, основна увага зосереджується переважно на персональних санкціях.

Санкції в міжнародному публічному праві – це примусові заходи, що застосовуються міжнародними організаціями, окремими державами або групою держав щодо суб'єкта міжнародного права (держави, міжнародної організації чи фізичної особи) у відповідь на порушення міжнародно-правових норм.

Особливостями застосування санкцій в міжнародному публічному праві є: 1) санкції в міжнародному праві є інструментом колективного або індивідуального примусу, який використовується для того, щоб змусити державу або інший суб'єкт міжнародного права виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання; 2) можуть бути колективними, коли їх ухвалює міжнародна організація або регіональні організації. Водночас санкції можуть бути односторонніми, коли їх запроваджує одна держава в межах своєї зовнішньої політики; 3) у міжнародному публічному праві санкції поділяються на кілька основних видів: економічні санкції; дипломатичні санкції; персональні санкції; воєнні санкції (ембарго на озброєння); секторальні санкції; 4) застосування санкцій повинно відповідати нормам міжнародного права, зокрема принципам пропорційності, недискримінації та захисту прав людини. Нерідко міжнародні судові органи, зокрема Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) та Суд ЄС, розглядають скарги щодо незаконних санкцій або їхнього непропорційного впливу на цивільне населення; 5) ефективність санкцій залежить від рівня міжнародної підтримки. Для досягнення очікуваних результатів санкції повинні підтримуватися більшістю міжнародної спільноти; 6) накладення санкцій може мати гуманітарні наслідки.

Ключові слова: міжнародне правосуддя, міжнародні санкції, міжнародно-правові акти, міжнародне кримінальне право, санкції, покарання, особливі категорії суб'єктів кримінальної відповідальності згідно норм міжнародного законодавства, заходи впливу.

Zadereiko S. Yu. Sanctions as a mechanism of international justice: legal and ethical aspects

Abstract. This article discusses the issue of sanctions as a mechanism of international justice: legal and ethical aspects.

The use of sanctions in world practice has become an integral element of the mechanism of international justice regarding the most serious crimes and serious violations of human rights. They serve as a means of pressure both at the national and international levels, covering such forms as diplomatic, sectoral, economic sanctions, personal restrictions, embargoes, etc. However, if we consider the situation in Ukraine through the prism of national legislation and the practice of the European Court of Human Rights, the main attention is focused mainly on personal sanctions.

Sanctions in public international law are coercive measures applied by international organizations, individual states or a group of states against a subject of international law (a state, an international organization or an individual) in response to a violation of international legal norms.

The features of the application of sanctions in public international law are: 1) sanctions in international law are an instrument of collective or individual coercion, which is used to force a state or other subject of international law to fulfill its international legal obligations; 2) they can be collective when they are adopted by an international organization or regional organizations. At the same time, sanctions can be unilateral when

they are introduced by one state within the framework of its foreign policy; 3) in public international law, sanctions are divided into several main types: economic sanctions; diplomatic sanctions; personal sanctions; military sanctions (arms embargo); sectoral sanctions; 4) the application of sanctions must comply with the norms of international law, in particular the principles of proportionality, non-discrimination and the protection of human rights. Often, international judicial bodies, in particular the European Court of Human Rights (ECHR) and the Court of Justice of the EU, consider complaints about illegal sanctions or their disproportionate impact on the civilian population; 5) the effectiveness of sanctions depends on the level of international support. To achieve the expected results, sanctions must be supported by a majority of the international community; 6) the imposition of sanctions may have humanitarian consequences.

Key words: *international justice, international sanctions, international legal acts, international criminal law, sanctions, punishment, special categories of subjects of criminal liability under international law, measures of influence.*

Постановка проблеми. Санкції є одним із ключових механізмів міжнародного правосуддя, який використовується з метою забезпечення дотримання міжнародного права, покарання за його порушення та запобігання потенційним загрозам. Вони можуть застосовуватися як до окремих осіб, так і до держав, міжнародних організацій або юридичних осіб. Застосування санкцій викликає значну кількість правових та етичних питань, пов'язаних із їхньою легітимністю, ефективністю, наслідками для держав і громадян, а також відповідністю міжнародним стандартам прав людини.

З правової точки зору, санкції можуть накладатися як на підставі рішень Ради Безпеки ООН, регіональних міжнародних організацій (ЄС, НАТО, ОБСЄ), так і на основі односторонніх дій окремих держав. Однак існують дискусії щодо справедливості та обґрунтованості санкцій, особливо коли вони порушують суверенітет держави або негативно впливають на цивільне населення. Крім того, санкційні режими можуть суперечити принципам міжнародного економічного права та вільної торгівлі.

З етичної точки зору, санкції часто спрямовані на держави, які порушують права людини, але нерідко вони мають зворотний ефект, призводячи до соціально-економічної кризи, погіршення рівня життя громадян і посилення авторитарних режимів. Це ставить питання про те, наскільки виправданим є колективне покарання, та чи відповідають санкції нормам гуманізму та міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, необхідність комплексного аналізу правових та етичних аспектів санкцій як механізму міжнародного правосуддя є актуальним питанням, що потребує додат-

кових досліджень. Важливо оцінити ефективність санкцій, їхній вплив на міжнародні відносини, наслідки для держав-об'єктів санкцій, а також відповідність таких заходів принципам верховенства права та міжнародної справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання санкцій в міжнародному правосудді були предметом наукових досліджень О.К. Канєнберг-Сандула, В.В. Форманюка, Н.В. Хендель, В. Репецького, І. Земана, В. Гутника, І.В. Братко, О.В. Кононенко, С.В. Шевчука та ін.

Метою статті є розкриття питання санкцій як механізму міжнародного правосуддя: правові та етичні аспекти.

Виклад основного матеріалу. Санкції в міжнародному праві є інструментом примусу, який застосовується до держав, організацій або фізичних осіб з метою забезпечення дотримання міжнародних норм, припинення порушень або покарання за міжнародно-протиправні дії. Вони можуть мати економічний, дипломатичний, військовий або інший характер та впроваджуються як міжнародними організаціями, так і окремими державами.

Правову основу міжнародних санкцій закладено у Статуті ООН. Відповідно до розділу VII Статуту ООН, Рада Безпеки ООН має право застосовувати примусові заходи, якщо встановлено загрозу міжнародному миру та безпеці. Санкції можуть бути як колективними (запровадженими міжнародними організаціями), так і унілатеральними (односторонніми), запровадженими окремими державами.

Стандарти прав людини розглядають застосування санкцій крізь положення таких статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод:

стаття 1 Протоколу 1 закріплює захист права власності, у межах якого держава залишає за собою право вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів;

стаття 8 закріплює право на повагу до особистого та сімейного життя, втручання у яке допускається державою згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб;

стаття 13 передбачає право на ефективний засіб правового захисту, яке має бути забезпечене на національному рівні, навіть якщо саме порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження. Поруч з її аспектами виникає також положення статті 6, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд і стосується процедури прийняття і запровадження санкцій, а також самого процесу оскарження прийнятих рішень [1].

В словниковій літературі юридичного спрямування та науковці галузі міжнародного права термін «санкція» визначається наступним чином:

1) система примусових заходів військового, економічного і політичного характеру, що застосовуються щодо держави, яка порушує міжнародну угоду;

2) усі види правомірного примусу, здійснюваного як державами, так і міжнародними організаціями. Основними елементами міжнародно-правових санкцій «стали: реторсії; репресалії (виключно неозброєні); самооборона; колективні неозброєні і озброєні примусові заходи, здійснювані міжнародними організаціями» [2];

3) колективні примусові заходи, що реалізуються через інституційні механізми міжнародних організацій і спрямовані на примушення правопорушника до виконання міжнародних зобов'язань; санкціоновані міжнародним правом та здійснювані у визначеному процедурному порядку примусові дії, які застосовуються суб'єктами міжнародного

права для захисту міжнародного правопорядку, у випадку, коли порушник відмовляється припинити протиправні дії, відновити права потерпілих та добровільно виконати зобов'язання, що випливають з його відповідальності.

В.А. Ведькал зазначає, що в міжнародному публічному праві з поняттям «санкції» асоціюють не види відповідальності, а примусові заходи. Вони пов'язані з відповідальністю, але не зводяться до неї та представляють самостійний інститут міжнародного публічного права [3, с. 576].

М.В. Ольшак зазначає, що санкційний примус є одним із проявів співвідношення свободи та необхідності, що конкретизується у поведінці суб'єктів міжнародного права та характеризується тісною взаємодією об'єктивного та суб'єктивного. Неправомірно реалізована суб'єктом міжнародного права свобода волі, що виливається у міжнародне правопорушення, потребує санкційних примусових заходів, якщо суб'єкт-правопорушник відмовляється припинити порушення міжнародного правопорядку та виконати своє зобов'язання, яке випливає з його міжнародно-правової відповідальності [4, с. 172].

Отже, **санкції в міжнародному публічному праві** – це примусові заходи, що застосовуються міжнародними організаціями, окремими державами або групою держав щодо суб'єкта міжнародного права (держави, міжнародної організації чи фізичної особи) у відповідь на порушення міжнародно-правових норм.

Їх **метою** є примушення порушника до виконання міжнародних зобов'язань, припинення неправомірних дій та відновлення порушених прав інших суб'єктів міжнародного права.

Санкції є інструментом міжнародного правосуддя, що використовується для забезпечення міжнародного миру, стабільності та дотримання фундаментальних принципів міжнародного права.

Обмежувальні заходи Європейського Союзу застосовуються лише в межах юрисдикції ЄС, охоплюючи територію ЄС, у тому числі його повітряний простір, а також стосуються громадян ЄС незалежно від їхнього

місця перебування та підприємств і організацій, що зареєстровані в державах-членах ЄС, незалежно від їх розташування. Ці заходи також поширюються на філії підприємств ЄС у третіх країнах та будь-яку підприємницьку діяльність, що повністю або частково здійснюється на території ЄС, при цьому останній не ухвалює законів щодо екстериторіального застосування санкцій і завжди повідомляє суб'єктів, до яких застосовано заходи, щодо заморожування активів або заборони на в'їзд [5].

Станом на сьогодні існують такі основні санкційні списки:

санкції ООН, які приймаються Радою Безпеки ООН. Список поширюється на всі держави-члени ООН. Складність їх накладення полягає в тому, що будь-який із п'яти постійних членів РБ ООН може накладати вето на резолюцію про застосування санкцій. Наприклад, росія застосувала право вето, щоб заблокувати санкції ООН проти неї.

санкції Європейського Союзу, які ухвалює Європейська Рада.

санкції США, які запроваджуються Управлінням з контролю за іноземними активами (OFAC). Цей «монстр» – підрозділ Міністерства фінансів США, який займається питаннями фінансової розвідки, плануванням та застосуванням економічних й торговельних санкцій з метою підтримки цілей американської безпеки і зовнішньої політики. Санкції США є, мабуть, найвпливовішим у світі.

санкції Великобританії запроваджує Міністерство фінансів. Контроль за їх виконанням здійснює Управління із застосування фінансових санкцій (OFSI).

санкції Австралії впроваджує Міністерство закордонних справ і торгівлі (DFAT).

Особливостями застосування санкцій в міжнародному публічному праві є:

1) санкції в міжнародному праві є інструментом колективного або індивідуального примусу, який використовується для того, щоб змусити державу або інший суб'єкт міжнародного права виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання. Вони застосовуються без використання військової сили, але можуть включати обмеження економічного, дипломатичного або політичного характеру;

2) можуть бути колективними, коли їх ухвалює міжнародна організація (наприклад, Рада Безпеки ООН відповідно до Розділу VII Статуту ООН) або регіональні організації (Європейський Союз, ОБСЄ, НАТО). Водночас санкції можуть бути односторонніми, коли їх запроваджує одна держава в межах своєї зовнішньої політики (наприклад, санкції США чи Великої Британії проти окремих країн або осіб);

3) у міжнародному публічному праві санкції поділяються на кілька основних видів: економічні санкції – торговельні обмеження, фінансові блокади, замороження активів (наприклад, санкції проти Ірану та Росії); дипломатичні санкції – відкликання послів, припинення дипломатичних відносин, обмеження членства в міжнародних організаціях; персональні санкції – заборона на в'їзд, замороження активів конкретних осіб або компаній; воєнні санкції (ембарго на озброєння) – заборона на постачання військової техніки або підтримку збройних конфліктів; секторальні санкції – обмеження на окремі галузі економіки (наприклад, енергетичний сектор, високі технології, фінансові установи);

4) застосування санкцій повинно відповідати нормам міжнародного права, зокрема принципам пропорційності, недискримінації та захисту прав людини. Нерідко міжнародні судові органи, зокрема Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) та Суд ЄС, розглядають скарги щодо незаконних санкцій або їхнього непропорційного впливу на цивільне населення;

5) ефективність санкцій залежить від рівня міжнародної підтримки. Для досягнення очікуваних результатів санкції повинні підтримуватися більшістю міжнародної спільноти. В іншому випадку країна-об'єкт санкцій може шукати альтернативні економічні та політичні шляхи обходу обмежень (наприклад, співпрацюючи з державами, які не підтримують санкційну політику);

6) накладення санкцій може мати гуманітарні наслідки. Хоча санкції спрямовані на обмеження дій порушника міжнародного права, вони можуть негативно впливати на цивільне населення, особливо у випадку широкомасштабних економічних обмежень

(наприклад, санкції проти Іраку в 1990-х роках, які призвели до гуманітарної кризи). З огляду на це міжнародні організації прагнуть впроваджувати «розумні санкції», які спрямовані на конкретних осіб, урядові структури та сектори, що підтримують порушення міжнародного права.

Таким чином, санкції в міжнародному публічному праві є інструментом примусу та покарання, що використовується для підтримки міжнародного миру та безпеки. Вони можуть бути економічними, дипломатичними, воєнними або персональними і запроваджуються міжнародними організаціями або окремими державами. Ефективність санкцій залежить від рівня міжнародної підтримки, а їхнє застосування має відповідати принципам міжнародного права та прав людини.

На сучасному етапі можна виділити п'ять рівнів міжнародних санкцій: 1) глобальний рівень – санкції, які застосовуються міжнародними організаціями, такими як ООН, ЄБРР, ЄС тощо; 2) міждержавний рівень – запроваджуються державами або групами держав; 3) галузевий рівень – рівень окремих державних інститутів або галузей економіки, що стосуються співробітництва між країнами; 4) корпоративний рівень – рівень транснаціональних корпорацій, державних та приватних фірм; 5) індивідуальний рівень – до нього належать санкції, застосовувані до окремих громадян, фізичних осіб [3, с. 576].

Р. А. Абдуллаєв пропонує класифікацію санкцій ЄС за різними підставами, зокрема на: дипломатичні (висилка дипломатів, розрив дипломатичних відносин, скасування офіційних візитів), політичні (припинення політичного співробітництва), торговельні (ембарго та інші торговельні обмеження), фінансові (заморожування активів та інших фінансових ресурсів, блокування транзакцій), заборонювальні (заборона польотів, в'їзду). За географічний критерієм санкції пропонується поділяти на географічно визначені та географічно невизначені, які застосовуються з метою боротьби з міжнародним тероризмом [6, с. 3].

Ще однією підставою для класифікації міжнародних санкцій є їх розподіл щодо суб'єктів, від яких походить ініціатива засто-

сування санкцій. За цією підставою розрізняють такі групи санкцій: 1) санкції, які застосовуються окремою державою в порядку самопомоги (індивідуальні санкції); 2) санкції, які застосовуються групою держав або за допомогою міжнародних організацій (колективні санкції) [3, с. 576].

Кожна із зазначених груп має свої різновиди. Санкціями, здійснюваними в порядку самопомоги (індивідуальними санкціями), є репресалії, реторсії, розрив чи призупинення дипломатичних або консульських відносин, самооборона. Реторсії (лат. *retorsio* – зворотна дія) – відповідні обмежувальні заходи; правомірні примусові дії держави, що здійснюються у відповідь на недружній акт іншої держави, що не становить міжнародного правопорушення. Реторсія – інструмент реалізації та застосування на практиці принципу взаємності у двосторонніх міжнародних відносинах. Прикладом реторсії у відповідь на недружній акт може служити відзив посла у відповідь на недружню заяву офіційного представника країни, що приймає посольство, на адресу країни, яку представляє посол. Заходи, які використовуються в якості реторсії, повинні бути пропорційні акту, що їх створив і припинятися з моменту відновлення попереднього стану. Репресалії – індивідуальні правомірні примусові заходи, що вживаються у двосторонніх відносинах однією державою у відповідь на серйозні делікти і міжнародні злочини, вчинені іншою державою. Примусовий характер репресалій означає використання щодо правопорушника заходів, яке у звичайних умовах протиправне, а правомірне у випадках, коли ці заходи здійснюються у відповідь і мають пропорційний характер. Умовою правомірності застосування репресалій є те, що вони мають свою виняткову мету спонукати державу-правопорушника до припинення делікту, відшкодування шкоди або збитків чи іншого альтернативного вирішення ситуації. Наступним видом індивідуальних санкцій є розрив або призупинення дипломатичних і консульських відносин, що являє собою тимчасове або постійне припинення потерпілою державою дипломатичних або консульських зв'язків з державою-порушником. При цьому розрив дипломатичних відносин не означає

автоматичного розриву консульських відносин. Самооборона як особливий вид санкцій індивідуального характеру зводиться до застосування до державиправопорушника збройних заходів відповідно до Статуту ООН (ст. 51) [7] у відповідь на збройний напад. У міжнародному праві виділяють два види самооборони: необхідна оборона і самооборона від агресії. Щодо колективних санкцій, слід зазначити, що відповідно до Статуту ООН їх можуть застосовувати РБ ООН і регіональні міжнародні організації.

Колективні заходи застосовуються за необхідності запобігання загрози миру і припинення акту агресії, а також з метою запобігання погіршенню міжнародного збройного конфлікту. Санкції збройного характеру повинні застосовуватися, якщо інші заходи впливу не діють. До колективних санкцій належать: 1) припинення прав і привілеїв, що впливають із членства в міжнародній організації; 2) виключення держави-правопорушника з міжнародного спілкування; 3) колективні збройні заходи для підтримання міжнародного миру і безпеки. Рада Безпеки ООН являється головним органом, на який покладено обов'язок підтримання міжнародного миру і безпеки. Вона володіє виключним правом і дискреційними повноваженнями з приводу кваліфікації ситуації щодо загрози миру, порушення миру або акту агресії. Ця кваліфікація є єдиною юридичною підставою правомірного застосування санкцій міжнародним співтовариством від здійснення заходів економічного впливу до використання військової сили. За характером сил і засобів, що застосовуються в порядку здійснення санкцій, виділяють санкції, пов'язані із застосуванням збройної сили (військові санкції) і санкції, які не пов'язані із застосуванням збройної сили (невійськові санкції). Своєю чергою невійськові санкції поділяються на економічні, політичні та дипломатичні. Зокрема, економічні й фінансові санкції, які застосовує ЄС, залежать від конкретної ситуації та цілей політики і містять такі обмеження: – торговельні санкції: заборони на експорт та імпорт певних товарів або послуг, таких як технологічне обладнання, нафта, алмази тощо; – обмеження на надання брокерських,

фінансових послуг, а також технічної допомоги; – фінансові обмеження: блокування або заморожування фінансових активів, обмеження на інвестиції, платежі та переміщення капіталу; – скасування тарифних преференцій. Це може стосуватися вигідних умов торгівлі, які раніше надавалися країні, але через санкції вони можуть бути скасовані або змінені; – цільові фінансові санкції, що спрямовані проти конкретних осіб, груп чи організацій, відповідальних за певні дії чи політику, і можуть стосуватися заборони на фінансові транзакції з ними, замороження їх активів або інших обмежень.

Наприклад, у квітні 2024 року Європейською комісією прийнято Директиву (ЄС) 2024/1226 Європейського Парламенту та Ради від 24 квітня 2024 року про визначення кримінальних злочинів та покарання за порушення обмежувальних заходів ЄС та внесення змін до Директиви (ЄС) 2018/167327, метою якої є забезпечення ефективного застосування обмежувальних заходів ЄС, цілісності внутрішнього ринку в межах ЄС та досягнення високого рівня у сфері свободи, безпеки та правосуддя, а також встановлення мінімальних правил щодо визначення кримінальних злочинів та покарань за порушення цих обмежувальних заходів ЄС. Відповідно до положень Директиви ЄС обмежувальні заходи, зокрема такі, як: заморожування коштів та економічних ресурсів, заборона на надання коштів та економічних ресурсів і заборона на в'їзд або транзит через територію держави-члена, а також секторальні економічні та фінансові заходи й ембарго на постачання зброї, – є важливим інструментом для просування цілей Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС [8].

Що стосується військових санкцій, то військові санкції в міжнародному публічному праві – це примусові заходи, що застосовуються до держави або іншого суб'єкта міжнародного права для припинення або запобігання загрози миру та міжнародній безпеці. Вони є частиною колективних примусових заходів та можуть включати військові ембарго, блокади, збройні операції під егідою ООН, введення миротворчих контингентів або інші форми військового тиску.

Військові санкції можуть мати різні форми, залежно від характеру порушення міжнародного права та ухвалених міжнародних рішень:

військове ембарго – заборона на постачання озброєння, військової техніки, боєприпасів або іншої військової допомоги країні-порушнику;

блокада (морська, повітряна, сухопутна) – обмеження вільного переміщення військових чи економічних ресурсів певної держави або території;

миротворчі місії – розміщення міжнародних військових контингентів для контролю за припиненням вогню, стабілізації ситуації або виконання гуманітарних операцій;

обмеження військової співпраці – заборона на проведення спільних навчань, співробітництва у військовій сфері;

колективні воєнні заходи – застосування сили проти агресора відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН.

Для застосування військових санкцій необхідно перш за все вирішити питання про конкретний вид, необхідний для врегулювання обстановки у світі, залучення держави до відповідальності і відновлення справедливості. Основними видами військових санкцій є: 1) самооборона; 2) миротворчі операції з при-

мусу до миру – акції, які мають на меті попередження, локалізацію або припинення військових конфліктів; 3) роззброєння і розпуск збройних формувань – за своєю суттю вид військових санкцій, близький до контролю над озброєннями; 4) знищення військового потенціалу – військовий потенціал виражається в наявності збройних сил і навчальних резервів, у кількості та якості озброєння і військової техніки та ступеня освоєння їх особовим складом тощо; 5) ліквідація мілітаристських організацій – метою мілітаристських організацій є виправдання політики постійного нарощування військової потужності держави і водночас допустимості використання військової сили у вирішенні міжнародних і внутрішніх конфліктів [2, с. 576].

Отже, санкції в міжнародному публічному праві є важливим інструментом міжнародного примусу, який використовується для реагування на збройні конфлікти, запобігання актам агресії та забезпечення дотримання норм міжнародного права. Проте їх застосування потребує балансу між необхідністю міжнародного правопорядку та дотриманням принципу суверенітету держав, а також врахування можливих гуманітарних наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Василенко В.А. Міжнародно-правові санкції. Київ : Вища школа, 1982. 234 с.
3. Ведькал В.А., Агамалієв Е.А. Теоретичні та практичні аспекти санкцій у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021 № 10. С. 575-576. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/149>
4. Ольшак М. В. Санкції як засіб реалізації міжнародно-правової відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2024 № 69. С. 170-173. <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc69/37.pdf>
5. Обмежувальні заходи ЄС: інформаційний лист від 29.04.2014. European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/29092/142>
6. Абдуллаєв Р. А. Правове регулювання санкцій у праві Європейського Союзу: дис. на здоб. ступ. докт. філософії за спец. 293 – міжнародне право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022. 210 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c41a1ebc-8cbf-4cfc-887a-818683b1209a/content>
7. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. Статут ООН від 26 червня 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
8. Directive (EU) 2024/1226 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

УДК 341.123

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.30>**Коренев А. О.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права і процесу
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: СТАНДАРТИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню перспектив вдосконалення забезпечення права на справедливий суд в Україні відповідно до стандартів, закріплених у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), та практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Актуальність теми зумовлена європейськими інтеграційними прагненнями України та необхідністю усунення системних проблем у судовій системі, які перешкоджають ефективному захисту прав громадян. Висвітлено основні виклики, з якими стикається судова система України. Зокрема, це перевантаженість судів, недостатня незалежність суддів та невиконання судових рішень. Важливим аспектом є вплив війни, що створила додаткові труднощі, зокрема закриття судів у зоні бойових дій та ускладнення доступу до правосуддя для населення. Проблеми з адаптацією національного законодавства до стандартів ЄСПЛ також залишаються нагальними, адже українські суди не завжди враховують міжнародні прецеденти у своїй практиці. Пропонуються конкретні шляхи реформування судової системи. Серед них: впровадження електронного судочинства, розвиток альтернативних способів вирішення спорів, створення спеціалізованих судів, таких як антикорупційні та соціальні. Наголошується на необхідності забезпечення незалежності суддів через прозорі конкурсні процедури та запровадження чітких механізмів захисту суддів від зовнішнього впливу. Роль міжнародних партнерів, зокрема Європейського Союзу, Ради Європи та Венеційської комісії, у підтримці реформування судової системи України є визначальною. Їхня експертна та фінансова допомога сприяє впровадженню найкращих практик у національне правозастосування. Окрему увагу приділено підвищенню якості правозастосування та правової освіти. Запровадження регулярних тренінгів для суддів і адвокатів, а також освітніх програм для громадян, сприятиме підвищенню правової культури та формуванню довіри до судової системи. Висновки статті підкреслюють необхідність комплексного підходу до реформ, який має охоплювати законодавчі зміни, інновації в судовому процесі та розвиток професійної освіти. Ця робота стане корисною для юристів-практиків, науковців та реформаторів, зацікавлених у вдосконаленні судової системи України.

Ключові слова: право на справедливий суд, європейські стандарти, європейська конвенція з прав людини, європейський суд з прав людини, судова реформа, незалежність суддів, електронне судочинство, адаптація законодавства, правова освіта, міжнародна підтримка.

Korenev A. O. Ensuring the right to a fair trial in the practice of the European court of human rights: standards, challenges and prospects for Ukraine

Abstract. The article is dedicated to exploring the prospects for improving the enforcement of the right to a fair trial in Ukraine in accordance with the standards enshrined in Article 6 of the European Convention on Human Rights (ECHR) and the practice of the European Court of Human Rights (ECtHR). The relevance of the topic is driven by Ukraine's European integration aspirations and the need to address systemic issues in the judiciary that hinder the effective protection of citizens' rights. The article highlights the key challenges faced by Ukraine's judicial system. These include court overload, insufficient judicial independence, and the non-enforcement of court decisions. A significant aspect is the impact of war, which has created additional difficulties, including the closure of courts in conflict zones and limited access to justice for the population. Issues related to the adaptation of national legislation to ECtHR standards also remain pressing, as Ukrainian courts do not always consider international precedents in their practice. The article proposes specific pathways for judicial system reform. These include the implementation of electronic justice systems, the development of alternative dispute resolution mechanisms, and the establishment of specialized courts such as anti-corruption and social courts. It emphasizes the necessity of ensuring judicial independence through transparent selection processes and introducing clear mechanisms to protect judges from external influence. The role of international partners, including the European Union, the Council of Europe, and the Venice Commission, in

supporting judicial reform in Ukraine is recognized as critical. Their expert and financial assistance promotes the introduction of best practices into national law enforcement. Special attention is given to improving the quality of law enforcement and legal education. Regular training for judges and lawyers, along with educational programs for citizens, will contribute to raising legal awareness and fostering public trust in the judiciary. The article concludes by emphasizing the need for a comprehensive approach to reform, encompassing legislative changes, innovations in judicial processes, and the development of professional education. This work will be valuable to legal practitioners, academics, and reformers interested in advancing Ukraine's judicial system.

Key words: *the right to a fair trial, European standards, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, judicial reform, judicial independence, electronic justice, legislative adaptation, legal education, international support.*

Постановка проблеми та її актуальність. Забезпечення права на справедливий суд є фундаментальною складовою демократичного суспільства та одним із ключових принципів верховенства права. Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), як орган, покликаний забезпечувати дотримання положень Конвенції, відіграє вирішальну роль у тлумаченні та конкретизації стандартів справедливого судочинства.

Для України, яка обрала європейський вектор розвитку та прагне інтеграції до європейського правового простору, питання забезпечення права на справедливий суд набуває особливої актуальності. Незважаючи на проведені реформи, українська судова система все ще стикається з низкою викликів, серед яких: забезпечення незалежності та неупередженості суддів, дотримання розумних строків розгляду справ, забезпечення рівності сторін у процесі та виконання судових рішень. Практика ЄСПЛ щодо України свідчить про наявність системних проблем у сфері судочинства, що потребують негайного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика забезпечення права на справедливий суд у контексті практики Європейського суду з прав людини привертає увагу як українських, так і міжнародних дослідників. Серед науковців, які досліджували це питання, можна виділити: В. Буткевич, Г. Диков, Д. Віткаускас, Т. Фулей, Н. Грень, У. Коруц, В. Лемак, Р. Маселко, П. Рабінович, В. Рижиков, І. Самсін, М. Савчин, С. Шевчук.

Їхні роботи охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із тлумаченням та засто-

суванням стандартів справедливого судочинства, аналізом рішень ЄСПЛ та їх впливом на національні правові системи, а також проблемами імплементації європейських стандартів у національне законодавство. Проте, враховуючи динамічний розвиток практики ЄСПЛ та постійні зміни в українському законодавстві, існує потреба в подальших дослідженнях, спрямованих на адаптацію національної судової системи до європейських стандартів та забезпечення ефективного захисту права на справедливий суд.

Мета статті. Комплексний аналіз європейських стандартів права на справедливий суд, визначених практикою ЄСПЛ, виявлення основних викликів, з якими стикається Україна у процесі їх впровадження, та окреслення перспектив удосконалення національного законодавства і судової практики з метою забезпечення ефективного реалізації права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд є одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства, що гарантує захист прав людини. Цей принцип закріплений у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), яка забезпечує кожній людині право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд справи незалежним та неупередженим судом, створеним відповідно до закону [1]. Положення статті 6 визначають основні стандарти судочинства, яких зобов'язані дотримуватися всі держави-члени Ради Європи. Вони охоплюють як цивільні, так і кримінальні провадження, створюючи основу для забезпечення верховенства права.

Стаття 6 ЄКПЛ формує кілька ключових елементів, які є невід'ємними для реалізації права на справедливий суд. Першим із них є незалежність і неупередженість суду. Неза-

лежність означає, що судова влада повинна бути автономною від виконавчої та законодавчої гілок влади, а судді мають діяти без будь-якого зовнішнього впливу. Неупередженість суду вимагає об'єктивності та рівного ставлення до всіх сторін у процесі. У справі *Findlay v. the United Kingdom* (1997) Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) наголосив, що суд має бути не лише юридично незалежним, але й виглядати таким для стороннього спостерігача [2].

Наступним важливим елементом є дотримання розумного строку розгляду справи. Зволікання у судовому процесі може знецінити саму сутність правосуддя, що порушує права сторін. У справі *Kudła v. Poland* (2000) ЄСПЛ встановив критерії для оцінки розумності строку: складність справи, поведінка заявника та державних органів [3]. Цей стандарт покликаний забезпечити ефективність правосуддя та запобігти надмірним затримкам у розгляді справ.

Публічність судового розгляду є ще одним ключовим принципом, який сприяє прозорості судової системи та забезпечує довіру до неї з боку суспільства. Водночас публічність може бути обмежена у випадках, коли це необхідно для захисту державної безпеки, приватного життя учасників або уникнення розголошення конфіденційної інформації. У рішенні *Axen v. Germany* (1983) ЄСПЛ зазначив, що публічність процесу є важливим інструментом демократичного контролю, але обмеження повинні бути обґрунтованими.

Принцип рівності сторін є основоположним для справедливого судового розгляду. Він гарантує кожній стороні рівні можливості для представлення своїх доказів, аргументів та участі у процесі. У справі *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands* (1993) ЄСПЛ наголосив, що рівність сторін забезпечує баланс у судовому процесі, що є критично важливим для забезпечення справедливості.

Останнім, але не менш важливим, є право на захист. У кримінальних провадженнях воно включає можливість обвинуваченого отримати юридичну допомогу, знайомитися з матеріалами справи, ставити запитання свідкам та надавати докази на свою користь. У справі *Salduz v. Turkey* (2008) ЄСПЛ під-

креслив, що юридична допомога повинна надаватися вже на ранніх етапах процесу, оскільки це має вирішальне значення для захисту прав обвинуваченого.

Важливу роль у формуванні стандартів справедливого судочинства відіграє практика ЄСПЛ. Його рішення визначають конкретний зміст кожного з елементів права на справедливий суд та забезпечують їхню реалізацію на практиці. Наприклад, у справі *Burmuch and Others v. Ukraine* (2017) ЄСПЛ підкреслив, що невиконання судових рішень порушує право заявників на справедливий судовий розгляд і є серйозною системною проблемою [4].

Таким чином, європейські стандарти права на справедливий суд, закріплені у статті 6 ЄКПЛ і конкретизовані в рішеннях ЄСПЛ, формують ефективний механізм захисту прав людини. Для України ці стандарти є не лише юридичною нормою, але й орієнтиром для реформування судової системи в контексті інтеграції до європейського правового простору.

Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є ключовим механізмом забезпечення дотримання стандартів права на справедливий суд, закріплених у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Рішення ЄСПЛ не лише встановлюють конкретні порушення, але й формують універсальні принципи, які держави-члени Ради Європи мають враховувати у своїх правових системах. Завдяки своїм постановам ЄСПЛ створює прецеденти, що впливають на вдосконалення судових систем країн і сприяють уніфікації стандартів правосуддя.

Одним із найважливіших рішень ЄСПЛ у контексті права на справедливий суд є справа *Kudła v. Poland* (2000). У цій справі суд визнав, що надмірні затримки у розгляді справи є порушенням статті 6 ЄКПЛ. Це рішення стало знаковим у формуванні підходу до питання розумних строків судового розгляду. ЄСПЛ зазначив, що держави мають забезпечувати ефективний механізм запобігання надмірній тривалості процесів. Встановлення чітких критеріїв оцінки розумності строку (складність справи, поведінка заявника та держави) стало важливим орієнтиром для судових систем багатьох країн.

У справі *Salduz v. Turkey* (2008) ЄСПЛ наголосив на важливості забезпечення права на юридичну допомогу на ранніх стадіях кримінального процесу [5]. Суд встановив, що відсутність адвоката під час допиту обвинуваченого є суттєвим порушенням, яке може вплинути на весь хід справи. Це рішення стало основою для вдосконалення кримінального судочинства в багатьох країнах, зокрема у частині забезпечення права на захист.

Ще одним знаковим рішенням є справа *Burmych and Others v. Ukraine* (2017). У цій справі ЄСПЛ розглянув системну проблему невиконання судових рішень в Україні. Суд зазначив, що невиконання рішень національних судів порушує право на справедливий суд і створює серйозну загрозу верховенству права. Це рішення стало поштовхом для української влади до реформування механізмів виконання судових рішень, хоча проблема залишається актуальною.

Україна є однією з країн, щодо яких ЄСПЛ виніс значну кількість рішень, що стосуються права на справедливий суд. Одним із важливих рішень є справа *Zhovner v. Ukraine* (2004), у якій ЄСПЛ визнав порушення права заявника на виконання судового рішення [6]. Це рішення стало одним із перших у серії справ, що підкреслювали системний характер проблеми виконання судових рішень в Україні.

Справа *Volokhy v. Ukraine* (2006) стосується обмеження доступу заявника до адвоката в рамках кримінального процесу. ЄСПЛ встановив, що це порушення негативно вплинуло на забезпечення права заявника на захист. Це рішення спонукало Україну до перегляду положень кримінально-процесуального законодавства, зокрема у частині доступу до правової допомоги.

У справі *Naumenko v. Ukraine* (2004) ЄСПЛ виявив, що тривалий розгляд справи та недотримання принципу рівності сторін порушують право на справедливий суд [7]. Це рішення підкреслило важливість забезпечення процедурної справедливості у судових процесах.

Практика ЄСПЛ має значний вплив на реформування судової системи України. Зокрема, впровадження нових процесуальних кодексів та створення інституцій, таких як Вищий антикорупційний суд, є відповіддю

на необхідність врахування міжнародних стандартів. Однак системні проблеми, такі як перевантаженість судів, кадровий дефіцит і недостатня незалежність суддів, залишаються викликами.

Рішення ЄСПЛ, що стосуються України, слугують не лише інструментом захисту прав окремих осіб, але й механізмом стимулювання держави до вдосконалення законодавства та правозастосовної практики. Для ефективної реалізації стандартів права на справедливий суд Україні необхідно не лише враховувати висновки ЄСПЛ, але й запроваджувати системні зміни, спрямовані на зміцнення судової системи, підвищення її прозорості та ефективності.

Забезпечення права на справедливий суд є ключовим компонентом верховенства права, однак Україна стикається з численними викликами, що ускладнюють його реалізацію. Однією з найбільш серйозних проблем є перевантаженість судів. В Україні судді опрацьовують тисячі справ щороку, що значно перевищує оптимальне навантаження [8]. Це не лише порушує право на розгляд справи у розумний строк, закріплене у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), але й негативно впливає на якість судових рішень. Громадяни, які не отримують своєчасного судового захисту, втрачають довіру до системи правосуддя.

Додатковою перепорою для забезпечення права на справедливий суд є недостатня незалежність суддів. Незважаючи на конституційне проголошення незалежності судової влади, на практиці судді часто стикаються з політичним, економічним та адміністративним тиском. Це створює ситуації, коли судді побоюються приймати рішення, які можуть не відповідати інтересам впливових осіб або організацій. Відсутність ефективних механізмів захисту суддів від зовнішнього впливу ставить під сумнів їхню неупередженість та здатність приймати об'єктивні рішення [10].

Ще однією великою проблемою є невиконання судових рішень. Ця проблема має системний характер, що неодноразово зазначав Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїх рішеннях, зокрема у справі *Burmych*

and Others v. Ukraine. Невиконання судових рішень підриває довіру громадян до правосуддя і фактично робить сам судовий процес безглуздим [4]. У багатьох випадках це стосується справ, пов'язаних із соціальними виплатами, майновими спорами чи обов'язками органів державної влади.

Ситуація значно ускладнилася через війну, розв'язану російською федерацією проти України. Частина судів на тимчасово окупованих територіях припинила свою роботу, а значна кількість справ була передана до інших регіонів, що ще більше перевантажило суди, які залишилися функціонувати [9]. Доступ до правосуддя у зонах активних бойових дій суттєво ускладнений, що ставить під загрозу реалізацію права на справедливий суд для тисяч громадян. Крім того, війна створила нові виклики для судової системи, зокрема забезпечення захисту прав військовослужбовців, переселенців та інших уразливих категорій населення.

Важливою проблемою залишається адаптація національного законодавства до стандартів ЄСПЛ. Незважаючи на те, що Україна зробила значні кроки у напрямку гармонізації свого законодавства з європейськими стандартами, цей процес все ще далекий від завершення. Залишається низка недоліків у законодавчій базі, які ускладнюють виконання вимог ЄСПЛ. Наприклад, на практиці українські суди не завжди враховують прецеденти ЄСПЛ, що призводить до нерівномірного застосування стандартів права на справедливий суд. Крім того, недостатня підготовка суддів та адвокатів у сфері права ЄКПЛ обмежує їхню здатність ефективно реалізовувати міжнародні стандарти в національному правозастосуванні [11].

Таким чином, виклики забезпечення права на справедливий суд в Україні є багатограними та вимагають комплексного підходу до їх вирішення. Перевантаженість судів, залежність суддів, системні проблеми з виконанням судових рішень, вплив війни та складнощі адаптації до стандартів ЄСПЛ є основними перешкодами на шляху до ефективного судочинства. Подолання цих проблем потребує узгоджених зусиль усіх гілок влади, підтримки міжнародних партнерів та активної участі

громадянського суспільства. Лише системні реформи здатні забезпечити реалізацію права на справедливий суд відповідно до європейських стандартів.

Забезпечення права на справедливий суд є одним із ключових завдань демократичної держави, яке стає особливо актуальним для України в умовах європейської інтеграції. Незважаючи на існування прогресивного законодавства, судова система України стикається з численними викликами, що потребують системних реформ та вдосконалення. Для цього необхідно враховувати європейські стандарти, закріплені у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), та рекомендації міжнародних партнерів.

Пропозиції щодо реформування судової системи мають включати кілька стратегічних напрямків. Насамперед, необхідно зосередитися на забезпеченні незалежності суддів, яка є фундаментальною передумовою для справедливого судочинства. Пропонується запровадити чіткі механізми добору суддів на основі їхньої професійної компетентності та етичної репутації, забезпечити прозорість конкурсних процедур та виключити будь-який політичний вплив. Важливим кроком у цьому напрямку є посилення ролі Вищої ради правосуддя та забезпечення її незалежності.

Для зменшення перевантаженості судів доцільно впровадити інноваційні методи управління судовими процесами. Одним із можливих рішень є активне використання електронних систем судочинства, які спрощують доступ до правосуддя, знижують адміністративні витрати та дозволяють більш ефективно контролювати строки розгляду справ. Також необхідно розвивати альтернативні способи вирішення спорів, такі як медіація та арбітраж, які можуть зменшити кількість справ, що надходять до судів.

Окрему увагу слід приділити створенню спеціалізованих судів, зокрема у сфері антикорупційного судочинства. Досвід Вищого антикорупційного суду показує, що вузька спеціалізація судів сприяє підвищенню якості розгляду справ і зменшує ризики корупції. Продовження цього підходу в інших сферах, наприклад, у справах, пов'язаних із соціальними правами чи правами внутрішньо

переміщених осіб, може суттєво покращити доступ до правосуддя.

Міжнародні партнери відіграють важливу роль у реформуванні судової системи України. Європейський Союз, Рада Європи, Венеційська комісія та інші організації активно підтримують впровадження європейських стандартів у правову систему України. Їхня технічна, експертна та фінансова допомога сприяє впровадженню найкращих міжнародних практик. Наприклад, рекомендації Венеційської комісії щодо незалежності суддів стали важливим орієнтиром для розробки законодавчих ініціатив. Проєкт ЄС «Правосуддя» допомагає Україні впроваджувати електронне судочинство, проводити тренінги для суддів та підвищувати обізнаність громадян про їхні права [12].

Не менш важливим напрямом реформування є підвищення якості правозастосування та правової освіти. Судді, адвокати та працівники правоохоронних органів повинні отримувати сучасну освіту, що враховує вимоги ЄКПЛ та практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Пропонується запровадити регулярні тренінги, стажування та сертифікаційні програми, які дозволять правникам постійно вдосконалювати свої знання [13, с. 137-142]. Окремо слід створити ефективну систему підготовки молодих юристів, яка включатиме практичні заняття та участь у судових процесах [14, с. 15-19].

Правова освіта також повинна бути доступною для громадян. Інформування населення про їхні права, процедури звернення до суду та можливості захисту є важливим інструментом підвищення довіри до правосуддя. Впровадження просвітницьких програм у школах, вишах та через медіа може значно покращити обізнаність громадян про їхні права.

Таким чином, перспективи вдосконалення забезпечення права на справедливий суд в Україні потребують комплексного підходу. Поєднання структурних реформ, міжнародної підтримки та підвищення правової свідомості стане запорукою створення ефективною, прозорою та незалежною судовою системою, що відповідає європейським стандартам. Це дозволить не лише захистити права громадян, але

й забезпечити Україні успішний розвиток як демократичної правової держави.

Висновки. Забезпечення права на справедливий суд є одним із ключових завдань правової держави, що гарантує захист прав людини та зміцнення верховенства права. В Україні, яка прагне інтегруватися до європейського правового простору, це завдання має особливе значення. Аналіз існуючих викликів, таких як перевантаженість судів, недостатня незалежність суддів, системні проблеми з виконанням судових рішень та вплив війни на судову систему, свідчить про необхідність комплексного підходу до реформування.

Для вдосконалення забезпечення права на справедливий суд необхідно продовжувати адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, зокрема вимог, визначених у статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Реформи судової системи повинні зосереджуватися на забезпеченні незалежності суддів, модернізації процедур судочинства, впровадженні електронних систем управління справами та розвитку альтернативних способів вирішення спорів.

Міжнародна підтримка залишається важливим фактором у цьому процесі. Технічна та експертна допомога від таких організацій, як Європейський Союз, Венеційська комісія та Рада Європи, сприяє впровадженню прогресивних реформ та уніфікації стандартів правосуддя.

Особливу увагу слід приділити підвищенню якості правозастосування та правової освіти. Регулярні тренінги, підготовка суддів і адвокатів, а також освітні програми для громадян сприятимуть формуванню професійної правової спільноти та підвищенню довіри населення до судової системи.

Важливо, щоб усі заходи з реформування проводилися з урахуванням потреб громадян і були спрямовані на підвищення доступності, ефективності та прозорості судової системи. Лише за умови узгоджених зусиль органів влади, правників, міжнародних партнерів та громадянського суспільства Україна зможе створити судову систему, яка відповідатиме європейським стандартам та забезпечить реалізацію права на справедливий суд для кожного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Європейська конвенція з прав людини: ратифікована 04.11.1950 р. URL : https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf
2. Case of Findlay v. the United Kingdom: Judgment of 25 February 1997. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58016>
3. Case of Kudła v. Poland: Judgment of 26 October 2000. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920>
4. Case of Burmych and Others v. Ukraine: Judgment of 12 October 2017. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-192193>
5. Case of Salduz v. Turkey: Judgment of 27 November 2008. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-117602>
6. Case of Zhovner v. Ukraine: Judgment of 29 June 2004. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61858>
7. Case of Naumenko v. Ukraine: Judgment of 10 February 2004. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23470>
8. PCY оновила орієнтовні нормативи навантаження на суддів за 2023 рік та інтерактивну карту судів України. *Рада Суддів України*. URL : <https://rsu.gov.ua/ua/news/rada-suddiv-ukraini-onovila-orientovni-normativi-navantazenna-na-suddiv-za-2023-rik-ta-interaktivnu-kartu-sudiv-ukraini>
9. Маселко Р. Як українська судова система працює під час війни. Фондація DEJURE. URL : <https://dejure.foundation/vsoov6dhy1-yak-ukrainska-sudova-sistema-pratsyu-pd-c/>
10. Про значення судової влади під час війни та післявоєнної відбудови: учасники міжнародної конференції обговорюють важливі питання сьогодення. *Верховний Суд*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1523848/>
11. Аналітичний звіт про роботу судової системи України в умовах війни. *Проект ЄС «Право-Justice»*. URL : <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/658/57c/3a0/65857c3a09c6c517310751.pdf>
12. Щорічний звіт про підтримку судової реформи в Україні за 2023 рік. *Право-Justice*. URL : <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/annual-report-2023.pdf>
13. Самсін І. Професійна підготовка суддів в Україні. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1(6). С. 137-142. URL : <https://www.nsj.gov.ua/>
14. Рижиков В. С. Зміст та складові професійної підготовки майбутніх юристів. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. 2015. № 44(1). С. 15-19.

Черній Є. В.,

аспірант кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін
Київського університету права Національної академії наук України

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ВІДНОВЛЕННЯ ТА БЕЗПЕКИ АВІАЦІЙНОГО РУХУ В УМОВАХ МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Анотація. У сучасних умовах міжнародних збройних конфліктів питання відновлення та безпеки авіаційного руху набуває особливого значення. Руйнування аеропортової інфраструктури, загрози для цивільної авіації та необхідність оперативного відновлення повітряного сполучення вимагають ефективних правових механізмів. У статті здійснено комплексний аналіз міжнародних і національних правових інструментів, спрямованих на регулювання безпеки авіаперевезень у кризових ситуаціях, а також їхню дієвість у процесі післяконфліктного відновлення авіаційного руху.

Досліджено міжнародно-правові норми, зокрема Чиказьку конвенцію про міжнародну цивільну авіацію та норми ІКАО, які регламентують питання безпеки польотів, захисту авіаційної інфраструктури та гарантування прав пасажирів. Особливу увагу приділено аналізу ролі міжнародних організацій та механізмів співробітництва держав у процесі відновлення авіаційного сектору після військових дій. Визначено ключові виклики, з якими стикаються країни, що перебувають у стані збройного конфлікту або відновлюють свою авіаційну галузь після нього, зокрема питання фінансування, правового регулювання відновлювальних робіт та міжнародної взаємодії.

Окремо розглянуто національні правові підходи до забезпечення безпеки польотів у кризових умовах, а також механізми адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Проаналізовано приклади країн, які вже пройшли етап відновлення авіаційної інфраструктури після збройних конфліктів, що дозволило визначити найбільш ефективні правові рішення та інструменти.

Результати дослідження свідчать, що ефективне відновлення авіаційного руху потребує комплексного підходу, який включає як національне, так і міжнародне правове регулювання. Висвітлено необхідність удосконалення чинних правових норм, спрямованих на швидке та безпечне відновлення повітряного простору, а також залучення міжнародної підтримки у процесі відбудови авіаційної галузі.

Ключові слова: міжнародне авіаційне право, безпека авіаційного руху, збройний конфлікт, відновлення авіаційної інфраструктури, правові механізми, ІКАО.

Chernii E. V. Assessment of the effectiveness of legal mechanisms for aviation traffic restoration and safety in the context of international armed conflicts

Abstract. In the context of modern international armed conflicts, the issue of aviation traffic restoration and safety is of particular importance. The destruction of airport infrastructure, threats to civil aviation, and the need for the rapid recovery of air transport require effective legal mechanisms. This article provides a comprehensive analysis of international and national legal instruments aimed at regulating aviation security in crisis situations, as well as their effectiveness in the post-conflict recovery of aviation operations.

The study examines international legal norms, particularly the Chicago Convention on International Civil Aviation and ICAO regulations, which govern flight safety, the protection of aviation infrastructure, and the rights of passengers. Special attention is given to the role of international organizations and mechanisms of state cooperation in restoring the aviation sector after military conflicts. The article identifies key challenges faced by countries experiencing armed conflicts or seeking to rebuild their aviation industry, including issues of funding, legal regulation of reconstruction efforts, and international cooperation.

National legal approaches to ensuring flight safety in crisis conditions are also explored, along with mechanisms for adapting national legislation to international standards. Case studies of countries that have successfully restored their aviation infrastructure after armed conflicts are analyzed to identify the most effective legal solutions and instruments.

The research findings indicate that the effective restoration of aviation traffic requires a comprehensive approach, incorporating both national and international legal frameworks. The study highlights the need to improve existing legal norms to facilitate the rapid and safe recovery of airspace operations, as well as the importance of international support in rebuilding the aviation industry.

Key words: international aviation law, aviation safety, armed conflict, aviation infrastructure recovery, legal mechanisms, ICAO.

Вступ. В умовах сучасних міжнародних збройних конфліктів безпека та відновлення авіаційного руху є одним із ключових викликів для держав, міжнародних організацій та суб'єктів авіаційної галузі. Військові дії призводять до руйнування аеропортової інфраструктури, обмеження або повного припинення польотів у небезпечних зонах, загрози для цивільної авіації, а також серйозних економічних наслідків через розрив авіасполучень. Відновлення авіаційного сектора після завершення конфлікту є складним завданням, яке вимагає ефективних правових механізмів, спрямованих на регулювання питань безпеки, фінансування реконструкції та міжнародного співробітництва.

Авіаційний транспорт відіграє важливу роль у глобальній економіці, міжнародній торгівлі та забезпеченні мобільності населення. Водночас він є однією з найбільш уразливих сфер у періоди воєнних конфліктів, адже навіть часткове пошкодження аеродромів, навігаційних систем та авіаційних коридорів може спричинити суттєві порушення в глобальній транспортній системі. За даними Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO), збройні конфлікти неодноразово ставали причиною закриття повітряного простору, зниження пасажиропотоку та значних економічних втрат.

Сучасна практика демонструє, що ефективне відновлення авіаційного руху після військових дій можливе лише за умов комплексного підходу, що включає нормативно-правове регулювання, міжнародну співпрацю та фінансову підтримку. Одним із ключових аспектів є правові механізми, які регулюють питання відновлення інфраструктури, сертифікації аеропортів, контроль за безпекою польотів та захист прав пасажирів у кризових умовах. Водночас існує низка викликів, зокрема недостатність міжнародно-правового регулювання окремих аспектів після-конфліктного відновлення, складнощі з інтеграцією національних законодавчих норм у міжнародні стандарти, а також питання відповідальності держав та міжнародних організацій у цьому процесі.

Особливої актуальності дослідження набуває в контексті сучасних військових конфліктів, які відбуваються у різних регіонах світу,

зокрема в Україні, на Близькому Сході та в Африці. Досвід цих країн демонструє, що без належного правового забезпечення процесу відновлення авіаційного сектора його повноцінне функціонування після конфлікту значно ускладнюється. У зв'язку з цим аналіз міжнародних та національних правових механізмів, спрямованих на регулювання відновлення та безпеки авіаційного руху, є надзвичайно важливим як для окремих держав, так і для міжнародного співтовариства загалом.

Дослідження правових аспектів відновлення авіаційної інфраструктури після збройних конфліктів дозволить визначити основні проблеми, що постають перед державами, розробити рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання цієї сфери та сприяти більш ефективному застосуванню міжнародних стандартів. Це також сприятиме посиленню міжнародного співробітництва у сфері авіаційної безпеки та розвитку механізмів швидкого реагування на кризи, що стосуються авіаперевезень.

Таким чином, дослідження правових механізмів відновлення та забезпечення безпеки авіаційного руху в умовах міжнародних збройних конфліктів є надзвичайно актуальним та має важливе значення як у науковому, так і в практичному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні збройні конфлікти створюють серйозні виклики для забезпечення безпеки та стабільності авіаційного руху. Руйнування інфраструктури, обмеження польотів, загроза для цивільних авіаперевезень, порушення міжнародних норм та економічні збитки є ключовими наслідками таких кризових ситуацій. Відновлення авіаційного сектора після військових дій є складним та багатоетапним процесом, який потребує ефективного правового регулювання на міжнародному та національному рівнях.

Одним із основних міжнародних документів, що визначає загальні принципи забезпечення безпеки авіації, є Чиказька конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 року, яка встановлює суверенітет держав над їхнім повітряним простором, а також передбачає міжнародні стандарти та рекомендовану практику (SARPs), що розробляються Міжна-

родною організацією цивільної авіації (ICAO). Проте Чиказька конвенція не містить чітких процедур для відновлення авіаційного руху в умовах збройних конфліктів, що створює правову прогалину у випадках руйнування інфраструктури та втрати контролю над повітряним простором [1].

ICAO розробила рекомендації щодо управління ризиками у зонах конфліктів, що включають оцінку загроз, координацію між державами та авіакомпаніями, а також розробку механізмів швидкого реагування. Одним із важливих документів у цьому контексті є Circular 330, який містить методологію аналізу ризиків для цивільної авіації в умовах конфліктів. Однак дотримання цих рекомендацій є добровільним, що може ускладнювати їх ефективну імплементацію [2].

На рівні національного законодавства держави розробляють власні правові механізми для забезпечення безпеки авіаперевезень у кризових ситуаціях. Наприклад, у США діє система обмеження повітряного простору (Temporary Flight Restrictions, TFR), яка дозволяє Федеральному управлінню цивільної авіації (FAA) оперативно реагувати на загрози та змінювати правила використання повітряного простору. В Європейському Союзі функціонує Європейське агентство авіаційної безпеки (EASA), яке координує заходи безпеки на рівні всіх країн-членів. Однак у державах, що безпосередньо постраждали від збройних конфліктів, таких як Україна чи Сирія, відновлення авіаційної галузі потребує не лише національних ініціатив, а й широкої міжнародної підтримки [3].

Відновлення авіаційного руху після збройних конфліктів вимагає комплексного підходу, який охоплює відбудову інфраструктури, сертифікацію безпечних маршрутів, адаптацію правового регулювання до нових умов та забезпечення економічної життєздатності авіаперевезень. На практиці це означає необхідність розробки спеціальних правових режимів, які б враховували потреби держави у швидкому відновленні транспортної інфраструктури та відповідали міжнародним стандартам безпеки.

Одним із найважливіших аспектів є відновлення аеропортів та навігаційних систем.

Руйнування злітно-посадкових смуг, диспетчерських центрів та радіонавігаційних станцій унеможлиблює безпечне виконання польотів. У зв'язку з цим держави мають розробляти чіткі правові механізми для залучення фінансування та регулювання процедур відновлення. Наприклад, міжнародні фінансові установи, такі як Світовий банк та Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), можуть виступати донорами для реалізації проектів з реконструкції авіаційної інфраструктури, що вимагає відповідного нормативного забезпечення на національному рівні [6].

Ще одним ключовим питанням є гарантування безпеки польотів у постконфліктний період. Після завершення активних бойових дій держави мають провести комплексну оцінку стану повітряного простору, виявити потенційні загрози, такі як міни, боєприпаси або інші небезпечні об'єкти, та розробити механізми їх нейтралізації. Наприклад, в Україні після початку повномасштабної агресії Російської Федерації у 2022 році було повністю закрито повітряний простір, а питання його поступового відкриття розглядається з урахуванням міжнародного досвіду та стандартів безпеки [5].

Крім того, важливим аспектом є відповідальність сторін за завдану шкоду авіаційній інфраструктурі та цивільній авіації під час збройних конфліктів. Відповідно до міжнародного права, зокрема норм Женевських конвенцій, сторони конфлікту зобов'язані уникати нападів на об'єкти цивільної інфраструктури, включаючи аеропорти та літаки. Проте на практиці ці положення часто порушуються, що вимагає розробки ефективних механізмів притягнення до відповідальності та компенсації збитків.

Технології, зокрема в галузі автоматизації, безпілотних систем, новітніх навігаційних технологій і цифрових платформ для моніторингу безпеки, мають значний потенціал для підвищення ефективності відновлення авіаційної інфраструктури та контролю за безпекою повітряного руху.

Однією з важливих інновацій є розвиток безпілотних повітряних суден (дронів), які можуть використовуватися для швидкого

моніторингу стану аеропортів, а також для оцінки пошкоджень інфраструктури у зонах конфлікту. Це дозволяє знижувати ризики для людських ресурсів та прискорювати процеси оцінки і відновлення. Такі технології також можуть бути застосовані для безпечного доставки вантажів та пасажирів у випадках, коли традиційна інфраструктура зазнала значних пошкоджень.

Крім того, впровадження новітніх навігаційних систем, таких як автоматизовані та гнучкі системи управління повітряним рухом, дозволяє зменшити залежність від наземної інфраструктури, що робить авіаційну галузь більш стійкою до наслідків збройних конфліктів. Наприклад, використання супутникових систем навігації для управління рухом у небі може значно підвищити точність і безпеку польотів, навіть у регіонах з пошкодженими або відсутніми традиційними навігаційними засобами.

Врахування таких технологічних аспектів у правовому регулюванні відновлення авіаційного руху є необхідним для адаптації міжнародних стандартів до нових реалій. Це створює передумови для більш швидкої і ефективної реакції на збройні конфлікти та мінімізує потенційні ризики для цивільної авіації. У цьому контексті важливим є також розробка правових норм, які б враховували новітні технології та їх використання у сфері безпеки авіаційних перевезень, що дозволить впроваджувати інновації без порушення існуючих стандартів безпеки [7].

Окрім технологічних інновацій, важливим аспектом відновлення авіаційного руху в умовах міжнародних збройних конфліктів є роль міжурядових організацій та приватного сектору. Програми відновлення інфраструктури часто потребують тісної координації між державними установами, міжнародними організаціями та приватними компаніями. Міжнародні організації, такі як ООН, ICAO, а також фінансові інститути (Світовий банк, ЄБРР), можуть відігравати важливу роль у мобілізації ресурсів, координації відновлювальних проектів та встановленні стандартів для забезпечення безпеки та ефективності перевезень [5].

Залучення приватного сектору є необхідним для забезпечення фінансування та тех-

нологічних рішень для реконструкції зруйнованої інфраструктури. Великі авіакомпанії, аеропорти та виробники авіаційного обладнання мають значний досвід і ресурси, які можуть бути використані для швидкого відновлення ключових елементів авіаційної інфраструктури, таких як злітно-посадкові смуги, аеропорти, а також для надання фінансової допомоги та технічної підтримки у відновленні повітряного руху.

Однією з головних проблем, яка виникає при відновленні авіаційної інфраструктури після конфліктів, є відсутність довгострокових стратегій для постконфліктного розвитку. Багато держав, що зазнали руйнувань, не мають достатнього досвіду у відбудові критичної інфраструктури, що потребує розробки спеціальних планів відновлення, які б поєднували технічні, економічні та правові аспекти. Ці стратегії повинні включати не лише відновлення інфраструктури, але й підготовку кадрів, розробку нових стандартів безпеки, а також моніторинг і оцінку ризиків у реальному часі.

На додаток, одним із перспективних напрямків є створення міжнародної системи для попередження зловживань та порушень прав міжнародної авіації під час збройних конфліктів. Це включає правові механізми для оцінки збитків, забезпечення компенсацій, а також гарантії безпеки для цивільних авіаперевезень. Проблеми, пов'язані з безпекою пасажирів і екіпажу, мають бути першочерговими у відновлювальних процесах, тому важливо створити систему моніторингу, яка б дозволяла на ранніх етапах виявляти потенційні загрози для цивільної авіації.

Також важливим є інтегрування національних законодавств із міжнародними стандартами щодо авіаційної безпеки в умовах конфлікту. Це дозволяє краще адаптувати національні правові системи до змін, які відбуваються на міжнародній арені, та забезпечує гармонізацію стандартів безпеки на рівні держав та міжнародних організацій. Важливим є також створення механізмів моніторингу та оцінки безпеки повітряного простору в постконфліктний період для оперативної реакції на загрози та невизначеність, які можуть виникнути через зміни в геополітичній ситуації.

Таким чином, правові механізми відновлення та безпеки авіаційного руху в умовах міжнародних збройних конфліктів мають базуватися на комплексному підході, що включає міжнародне співробітництво, удосконалення національного законодавства та впровадження сучасних технологій контролю за безпекою польотів. Важливим залишається питання інтеграції національних правових норм у загальну систему міжнародного авіаційного права, що сприятиме підвищенню рівня безпеки та ефективності процесів відновлення. У результаті проведеного дослідження встановлено, що існуючі міжнародні правові інструменти є недостатньо деталізованими для ефективного регулювання авіаційної безпеки в умовах військових конфліктів, що вимагає розробки нових механізмів та розширення міжнародного співробітництва у цій сфері [4].

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що забезпечення безпеки та відновлення авіаційного руху в умовах міжнародних збройних конфліктів є складним багаторівневим процесом, що вимагає ефективного правового регулювання на міжнародному та національному рівнях. Збройні конфлікти спричиняють серйозні руйнування авіаційної інфраструктури, порушують систему управління повітряним рухом та створюють загрозу для цивільної авіації, що, у свою чергу, потребує чітких правових механізмів для мінімізації ризиків та подальшого відновлення галузі.

Одним із ключових висновків дослідження є те, що існуючі міжнародні правові норми, зокрема Чиказька конвенція 1944 року та нормативні акти ICAO, встановлюють загальні принципи безпеки повітряного руху, проте не містять достатньо конкретних механізмів для регулювання ситуацій, що виникають під час та після збройних конфліктів. Це створює правові прогалини, які можуть ускладнювати відновлення авіаційного руху в постконфліктний період. У зв'язку з цим необхідне вдосконалення міжнародно-правових інструментів, зокрема розробка спеціальних положень, що регламентують порядок відновлення аеропортів, сертифікацію повітряного простору після конфлікту, компенсаційні механізми та відповідальність сторін за зруйновану інфраструктуру.

На рівні національного законодавства держави, що постраждали від збройних конфліктів, мають створювати адаптовані правові механізми для відновлення авіаційного сектора, включаючи заходи фінансування реконструкції аеропортів, створення спеціальних органів для управління процесом відновлення та впровадження міжнародних стандартів безпеки. Одним із перспективних напрямів є використання міжнародної фінансової та технічної допомоги, а також співпраця з міжнародними організаціями, такими як ICAO, Європейське агентство авіаційної безпеки (EASA) та Світовий банк, що дозволить ефективніше реалізовувати проєкти з відновлення інфраструктури.

Також встановлено, що важливою складовою безпеки авіаційного руху в умовах збройних конфліктів є управління ризиками та оцінка загроз. Це включає аналіз стану повітряного простору, виявлення потенційних небезпек, пов'язаних із залишковими наслідками військових дій, розробку системи оперативного реагування на кризові ситуації. Враховуючи, що відновлення авіаційного руху після військових конфліктів відбувається поступово, доцільним є створення перехідних режимів використання повітряного простору, які дозволяють поетапно відкривати авіаційні маршрути з урахуванням рівня безпеки.

Перспективи подальших наукових досліджень у цій сфері полягають у розробці нових міжнародних правових норм, що регулюють порядок відновлення авіаційного руху після збройних конфліктів, створенні уніфікованих стандартів сертифікації аеропортів та повітряного простору, а також у дослідженні механізмів міжнародної співпраці у цій сфері. Особливої уваги потребує питання розробки дієвих компенсаційних механізмів для держав, що зазнали втрат унаслідок руйнування авіаційної інфраструктури, а також визначення відповідальності сторін за порушення норм міжнародного авіаційного права під час військових конфліктів.

Таким чином, правові механізми забезпечення безпеки та відновлення авіаційного руху мають удосконалюватися з урахуванням сучасних викликів, а їхня ефективність залежить від тісної взаємодії держав, міжнародних

організацій та авіаційного бізнесу. Розвиток міжнародного права у цій сфері є необхідною умовою для створення надійної системи авіаційної безпеки, що дозволить оперативно реагувати на наслідки збройних конфліктів та сприятиме швидкому відновленню глобальної авіаційної інфраструктури.

Проведене дослідження засвідчило, що ефективне відновлення авіаційної інфраструктури неможливе без тісної координації між державами, міжнародними організаціями та приватним сектором. У сучасних умовах глобалізації повітряний простір не є ізольованою системою окремих держав, а функціонує на основі загальноновизнаних міжнародних стандартів безпеки та співпраці. Відповідно, відбудова зруйнованої авіаційної інфраструктури повинна здійснюватися з урахуванням загальноприйнятих міжнародних норм та рекомендацій ICAO, Європейського агентства авіаційної безпеки (EASA) та інших ключових регуляторних органів.

Особливу роль у цьому процесі відіграє використання технологічних інновацій, зокрема автоматизованих систем управління повітряним рухом, безпілотних літальних апаратів для оцінки стану аеропортів і контролю безпеки, а також сучасних супутникових навігаційних систем, які дозволяють забезпечити ефективність та точність керування польотами навіть у зонах зруйнованої інфраструктури. Це доводить необхідність адаптації чинного міжнародного права до реалій, у яких технологічний прогрес суттєво впливає на авіаційну безпеку.

Крім того, одним із ключових факторів успішного відновлення авіаційного руху є залучення приватного сектору, який може забезпечити фінансову та технічну підтримку реконструкції аеропортів, розбудови систем управління повітряним рухом та впровадження інновацій. У зв'язку з цим важливим завданням є створення сприятливого правового середовища для державно-приватного партнерства у сфері авіаційної безпеки та розвитку інфраструктури.

Окрему увагу слід приділити питанням довгострокового моніторингу безпеки повітряного простору у постконфліктний період. Це передбачає розробку спеціальних міжнародних механізмів для оцінки загроз, забезпечення контролю за відновленням аеронавігаційної інфраструктури та створення ефективної системи компенсаційних виплат для країн, авіаційна інфраструктура яких зазнала руйнувань унаслідок збройних конфліктів.

Таким чином, результати дослідження підтверджують необхідність удосконалення міжнародно-правових механізмів регулювання відновлення авіаційного руху після збройних конфліктів із врахуванням сучасних технологічних та організаційних можливостей. Подальші наукові дослідження у цьому напрямі мають зосередитися на розробці нових правових інструментів, що сприятимуть підвищенню стійкості авіаційної системи до наслідків збройних конфліктів, а також на вивченні ефективності існуючих механізмів міжнародного співробітництва у сфері відновлення авіаційного руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Чиказька конвенція (Конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 7 грудня 1944 року). Офіційний сайт ICAO. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.icao.int>
2. Міжнародна організація цивільної авіації (ICAO). Документ 10084: Управління ризиками для безпеки цивільної авіації в зонах конфліктів. Монреаль: ICAO, 2018. 52 с.
3. Європейське агентство з авіаційної безпеки (EASA). Звіт про безпеку повітряного простору в умовах збройних конфліктів. Кельн: EASA, 2020. 34 с.
4. Гнатенко О.М. Правові механізми захисту цивільної авіації в умовах збройних конфліктів. Юридична наука. 2022. № 4. С. 45–59.
5. Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. та Додаткові протоколи до них 1977 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ihl-databases.icrc.org/>
6. Світовий банк. Фінансування відбудови транспортної інфраструктури після збройних конфліктів: аналітичний огляд. Вашингтон: The World Bank, 2021. 72 с.
7. Іващенко В.О. Використання дронів у сфері авіаційної безпеки та їх правове регулювання. Вісник авіаційного права. 2023. № 2. С. 88–102.

Шуліка Є. Є.,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ

Анотація. Міжнародні стандарти формування та діяльності комерційних банків є важливою складовою глобальної фінансової системи, що забезпечує стабільність, прозорість та ефективність банківської діяльності. Вони охоплюють нормативні та організаційні принципи, які регулюють функціонування банків у міжнародному середовищі, сприяючи гармонізації фінансової політики різних країн.

Основним джерелом міжнародних стандартів для банківської сфери є вимоги Базельського комітету з банківського нагляду (Basel Committee on Banking Supervision – BCBS). Найбільш значущими є Базельські угоди (Basel I, Basel II, Basel III), які регламентують капітальну адекватність банків, управління ризиками та ліквідністю. Зокрема, Basel III передбачає підвищені вимоги до рівня власного капіталу, ліквідності та стійкості банків перед фінансовими кризами.

Крім Базельських угод, на діяльність комерційних банків впливають інші міжнародні регуляторні ініціативи, такі як принципи Міжнародної організації комісій з цінних паперів (IOSCO), рекомендації Фінансової дії з боротьби з відмиванням коштів (FATF) та директиви Європейського Союзу (CRD IV, CRR), що регламентують питання прозорості, фінансової звітності та відповідальності банківських установ.

Важливу роль у формуванні банківських стандартів відіграє Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк, які розробляють програми макроекономічної стабільності та фінансового розвитку, а також впроваджують інструменти оцінки банківських ризиків.

Застосування міжнародних стандартів дозволяє комерційним банкам підвищити свою конкурентоспроможність, зменшити системні ризики та забезпечити відповідність вимогам міжнародних фінансових ринків. Одночасно, адаптація таких норм до національних умов є складним процесом, що вимагає ефективної взаємодії регуляторних органів, комерційних банків та міжнародних фінансових інституцій.

Отже, міжнародні стандарти формування та діяльності комерційних банків є ключовим фактором стабільності світової банківської системи, сприяють запобіганню кризовим явищам і створюють єдині правила для фінансового сектора в глобальному масштабі.

Ключові слова: міжнародні стандарти, комерційні банки, Базельські угоди, банківське регулювання, капітальна адекватність, фінансова стабільність, ризик-менеджмент, ліквідність банків, фінансовий нагляд, глобальна банківська система.

Shulika Ye. Ye. International standards for the formation and operation of commercial banks

Abstract. International standards for the formation and operation of commercial banks are an important component of the global financial system, ensuring stability, transparency and efficiency of banking activities. They cover regulatory and organizational principles that regulate the functioning of banks in the international environment, contributing to the harmonization of financial policies of different countries.

The main source of international standards for the banking sector are the requirements of the Basel Committee on Banking Supervision (BCBS). The most significant are the Basel Accords (Basel I, Basel II, Basel III), which regulate the capital adequacy of banks, risk management and liquidity. In particular, Basel III provides for increased requirements for the level of equity, liquidity and resilience of banks to financial crises.

In addition to the Basel Accords, the activities of commercial banks are influenced by other international regulatory initiatives, such as the principles of the International Organization of Securities Commissions (IOSCO), the recommendations of the Financial Action Task Force (FATF), and the European Union directives (CRD IV, CRR), which regulate the issues of transparency, financial reporting, and responsibility of banking institutions.

An important role in the formation of banking standards is played by the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank, which develop programs for macroeconomic stability and financial development, as well as implement tools for assessing banking risks.

The application of international standards allows commercial banks to increase their competitiveness, reduce systemic risks, and ensure compliance with the requirements of international financial markets. At the same time, the adaptation of such norms to national conditions is a complex process that requires effective interaction between regulatory authorities, commercial banks, and international financial institutions.

Therefore, international standards for the formation and operation of commercial banks are a key factor in the stability of the global banking system, contribute to the prevention of crisis phenomena and create uniform rules for the financial sector on a global scale.

Key words: *international standards, commercial banks, Basel Accords, banking regulation, capital adequacy, financial stability, risk management, bank liquidity, financial supervision, global banking system.*

Постановка проблеми. Сучасна банківська система є одним із ключових елементів економічної інфраструктури будь-якої країни. Її стабільність, прозорість і ефективність значною мірою визначають рівень довіри до фінансової системи, сприяють залученню інвестицій і забезпечують сталий розвиток економіки. У цьому контексті роль міжнародних стандартів формування та діяльності комерційних банків є критично важливою. Вони створюють основу для гармонізації банківських практик, знижують ризики фінансової нестабільності та забезпечують прозорість діяльності банківських установ.

Метою статті є висвітлення міжнародних стандартів формування та діяльності комерційних банків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання діяльності комерційних банків були предметом дослідження Е.І. Гатаулліна, Л.М. Маршук, І.С. Благун, С.М. Ганзюк, Т.Д. Кадирус, М.В. Леськів, О.М. Дашкевич та ін.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні стандарти, розроблені такими організаціями, як Базельський комітет з банківського нагляду, Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, мають на меті регулювати основні аспекти функціонування банків. Це включає вимоги до достатності капіталу, управління ризиками, фінансової звітності та корпоративного управління. Завдяки таким стандартам банки можуть діяти у глобальному фінансовому середовищі, дотримуючись єдиних правил, що сприяє довірі між національними фінансовими системами.

Прийняття міжнародних стандартів також важливе для країн із перехідною економікою, таких як Україна. Інтеграція до світової фінансової системи потребує гармонізації нормативно-правової бази із загально визна-

ними принципами та підходами. Це не лише посилює конкурентоспроможність банківської системи на міжнародному рівні, але й сприяє впровадженню найкращих практик у внутрішні регуляторні процеси.

В основі функціонування банківських систем світу лежать міжнародні стандарти, розроблені такими організаціями, як Базельський комітет з банківського нагляду, Міжнародний валютний фонд та Світовий банк. Ці стандарти спрямовані на регулювання ключових аспектів діяльності банків, зокрема управління ризиками, забезпечення достатності капіталу, дотримання фінансової прозорості та забезпечення корпоративного управління. В основі цих стандартів покладено принципи забезпечення стабільності фінансової системи, запобігання банківським кризам та сприяння міжнародній інтеграції фінансових установ.

Особливу роль у формуванні міжнародних стандартів банківської діяльності відіграють вимоги Базельського комітету з банківського нагляду, які встановлюють рамки для забезпечення фінансової стійкості банків шляхом належного управління ризиками. Ці стандарти, які отримали назву Базель I, II та III, створені для гармонізації регуляторних підходів у банківській сфері, забезпечення прозорості та мінімізації фінансових ризиків у глобальній економіці.

Базель I, прийнятий у 1988 році, став основоположним стандартом, який вперше встановив мінімальний рівень капіталу для банків. Основна увага була приділена кредитним ризикам, а банкам було рекомендовано підтримувати співвідношення капіталу до ризикових активів на рівні щонайменше 8%. Цей стандарт сприяв уніфікації підходів до оцінки кредитних ризиків і підвищенню довіри до банківської системи в умовах глобалізації фінансових ринків[1].

Базель II, запроваджений у 2004 році, значно розширив вимоги до управління ризиками, включивши не лише кредитні, але й операційні та ринкові ризики. Стандарт базувався на трьох «стовпах»: мінімальні вимоги до капіталу, наглядовий процес і ринкова дисципліна. Особлива увага приділялася впровадженню сучасних моделей оцінки ризиків, які дозволяли банкам адаптувати регуляторні вимоги до особливостей їхньої діяльності. Водночас, Базель II стимулював банки до прозорості та публічного розкриття інформації про свої ризики та капітал[2].

Базель III, прийнятий у відповідь на глобальну фінансову кризу 2008 року, спрямований на зміцнення фінансової стійкості банків та підвищення їхньої здатності протистояти системним шокам. Основні нововведення включають підвищення якості капіталу банків, запровадження буферів капіталу, які дозволяють зменшувати ризик у періоди економічної нестабільності, та впровадження коефіцієнтів ліквідності. Зокрема, було запроваджено коефіцієнт покриття ліквідності (LCR) для забезпечення банків достатнім обсягом ліквідних активів на випадок стресових ситуацій та коефіцієнт чистого стабільного фінансування (NSFR) для стимулювання довгострокової фінансової стійкості[3; 4].

Інші інституції, такі як Міжнародний валютний фонд, надають рекомендації щодо політики стабілізації фінансових систем, а Світовий банк зосереджується на підтримці фінансової інфраструктури в країнах, що розвиваються.

Треба зазначити, що Міжнародний валютний фонд є ключовою інституцією у формуванні та впровадженні рекомендацій, спрямованих на стабілізацію фінансових систем у глобальному масштабі. Він є спеціалізованою установою ООН із дуже широкою автономією. Фонд було засновано у 1945 році для сприяння монетарному співробітництву та торгівлі, забезпечення фінансового зростання та збільшення зайнятості населення. До Фонду входять 189 держав, які керують організацією через Раду Директорів. Його діяльність охоплює широкий спектр завдань, зокрема моніторинг макроекономічної політики, надання технічної допомоги та розробку

рекомендацій для зменшення фінансових дисбалансів у країнах-членах. Міжнародний валютний фонд активно сприяє зміцненню валютної стабільності, зменшенню дефіциту платіжного балансу, а також допомагає країнам уникати кризових явищ шляхом впровадження ефективних монетарних і фіскальних заходів. У складних економічних умовах фонд надає країнам кредити, що дозволяють підтримувати їхні фінансові системи та запобігати соціально-економічній дестабілізації. Основними цілями співробітництва України з МВФ є стабілізація української фінансової системи, проведення структурних реформ та створення підґрунтя для сталого економічного зростання. Фонд допомагає Україні поновити свою фінансову спроможність, підказуючи, як найбільш ефективно впроваджувати програму реформ [5].

Світовий банк відіграє важливу роль у підтримці фінансової інфраструктури в країнах, що розвиваються, та у сприянні їхньому сталому економічному зростанню. Його діяльність зосереджується на реалізації довгострокових проектів у сфері розбудови інфраструктури, вдосконалення фінансових механізмів та підвищення доступу до фінансових послуг для населення. Світовий банк надає країнам кредити та гранти, спрямовані на підтримку розвитку банківської системи, реформування регуляторного середовища та створення умов для залучення іноземного капіталу. У багатьох випадках банк відіграє роль координатора міжнародних зусиль у боротьбі з бідністю, розширенні фінансової інклюзії та зміцненні стійкості банківських систем до зовнішніх шоків.

Світовий банк є другим, після Міжнародного валютного фонду, кредитором України. За роки співробітництва Світовий банк затвердив для України 92 позики загальним обсягом більш ніж 26,90 млрд доларів США та 2,3 млрд євро, з яких отримано 24,81 млрд доларів США та 2,26 млрд євро. Ресурси цієї організації використовуються для підтримки державного бюджету, здійснення інституційних та структурних реформ, підготовки та реалізації довгострокових інвестиційних проектів, які відповідають пріоритетним напрямкам економічного розвитку України. Станом на

01 грудня 2024 року портфель проєктів МБРР складається з 20 проєктів, з яких: 16 інвестиційних проєктів та 4 системні проєкти – знаходяться на стадії реалізації, серед них: позики на загальну суму: 12,23 млрд доларів США та 1,05 млрд євро, вибірка коштів за якими складає: 10,20 млрд доларів США та 1 млрд євро (83,40 % – в дол. США та 95,77 % – в євро від загальної суми позик). На стадії реалізації знаходиться 6 інвестиційних проєктів за рахунок грантових коштів на загальну суму 1 214,5 млн доларів США та 47,7 млн євро. (ARISE – 365,0 млн доларів США, HOPE – 224,5 млн доларів США, HEAL – 98,0 млн доларів США, Relinc – 280,0 млн доларів США, Re-POWER – 247,0 млн доларів США, Statcom – 37,7 млн євро). Зміцнення Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві – 10 млн євро[6].

Крім того, Світовий банк активно сприяє впровадженню передових практик і технологій у банківський сектор країн, що розвиваються. Він допомагає модернізувати інституційне середовище, підвищувати рівень фінансової грамотності населення та сприяти створенню сприятливих умов для розвитку малого і середнього бізнесу. Окремий акцент робиться на розбудову цифрової фінансової інфраструктури, яка забезпечує швидкість і доступність банківських послуг, що є важливим фактором для сталого економічного розвитку[7].

Важливим аспектом є те, що міжнародні стандарти не є універсальними у своєму застосуванні. Вони адаптуються до економічних, правових і соціальних особливостей кожної країни. Розглянемо детально міжнародну практику створення банківської системи та місця в ній комерційних банків.

Сполучені Штати Америки мають одну з найбільш розвинених та стабільних банківських систем у світі. Вона ґрунтується на багаторівневому підході до регулювання, що забезпечується федеральним і штатним законодавством. Основними нормативно-правовими актами, які регулюють діяльність банків у США, є Закон про національні банки (National Bank Act), Закон про Федеральну резервну систему (*Federal Reserve Act*), Закон про Банківські холдингові компа-

нії (*Bank Holding Company Act of 1956*), Закон про Додда-Франка (*Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act*) [8].

Комерційні банки займають центральне місце в банківській системі США. Вони здійснюють основну частину кредитно-депозитних операцій, обслуговують роздрібних клієнтів, підприємства та урядові органи. Комерційні банки відіграють ключову роль у фінансуванні економіки, оскільки забезпечують розподіл фінансових ресурсів між різними секторами економіки. Їхня діяльність спрямована на підвищення доступності кредитування, розвиток інфраструктури та стимулювання інновацій.

Регулювання комерційних банків здійснюється декількома органами. Федеральна резервна система забезпечує нагляд за національними банками, регулює грошово-кредитну політику, а також контролює діяльність банківських холдингів. Водночас банки, які діють на рівні штатів, регулюються відповідними банківськими департаментами штатів. Федеральна корпорація страхування депозитів відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності банківської системи, страхуючи депозити клієнтів і здійснюючи нагляд за фінансовими установами.

При дослідженні банківської системи Сполучених штатів Америки О.П. Буряк акцентує увагу на високому рівні конкуренції серед банків США, що забезпечує розмаїття фінансових послуг і покращення якості обслуговування клієнтів. Важливим є й те, що американські банки активно впроваджують інновації, зокрема цифрові технології, такі як мобільний банкінг і сучасні платіжні системи, що значно підвищує доступність фінансових послуг. Дослідниця також зазначає важливу роль малих і середніх банків у фінансуванні місцевих громад і малого бізнесу, що є основою економічної стабільності США. Крім того, вона звертає увагу на багатофункціональність американських банків, які, крім традиційних кредитних і депозитних операцій, займаються інвестиційною діяльністю, управлінням активами, страхуванням і консалтинговими послугами. Прозорість і відповідальність банківського сектору забезпечується регулярною звітністю банків перед Федеральною резерв-

ною системою, що зміцнює довіру з боку населення і підтримує стабільність фінансової системи[9, с. 47].

Треба також акцентувати увагу на тому, що особливістю банківської системи США є вимога до банків подавати детальні звіти про свою діяльність, включаючи інформацію про кредитні портфелі, рівень ліквідності, управління ризиками та фінансову стійкість. Ця практика забезпечує прозорість роботи банків і створює умови для своєчасного реагування на можливі фінансові загрози. Завдяки чітким стандартам звітності банки США можуть швидко адаптуватися до змін економічного середовища[10, с. 48].

Аналізуючи діючу банківську систему Сполучених Штатів Америки, ми вважаємо, що українська банківська система могла б запозичити кілька важливих аспектів із її практики. По-перше, доцільно розглянути впровадження більш жорсткої системи багаторівневого регулювання, яка включала б нагляд як на національному, так і на регіональному рівнях. Це дозволило б забезпечити більшу прозорість роботи банківських установ, уникнути монополізації фінансового сектору та створити конкурентне середовище. Також важливим є використання Федеральної корпорації страхування депозитів як прикладу для вдосконалення механізмів страхування депозитів в Україні. Це не лише підвищить довіру населення до банківської системи, але й мінімізує ризики втрати заощаджень у разі банкрутства банку.

Ще однією перспективною ідеєю для України може стати впровадження єдиної національної платіжної системи, аналогічної до тих, що діють у США. Такі системи дозволяють ефективно інтегрувати всі фінансові установи країни в єдину мережу, полегшуючи взаємодію між банками та створюючи зручності для клієнтів. Важливим аспектом є також запозичення практик звітності та оцінки ризиків. Вимога до банків подавати регулярні звіти щодо кредитних портфелів, фінансової стабільності та управління ризиками сприяє посиленню нагляду та створенню довгострокової стійкості фінансової системи.

Врахування американського досвіду може стати важливим кроком на шляху до інтеграції

української банківської системи в міжнародну фінансову спільноту, підвищення її стійкості та конкурентоспроможності. Запровадження зазначених підходів дозволить Україні наблизити свою банківську систему до сучасних стандартів і створити основу для економічного розвитку.

Банківська система Великої Британії вважається однією з найстаріших і найстабільніших у світі. Її основою є універсальний підхід до фінансового регулювання, високий рівень інтеграції з міжнародними ринками та адаптація до сучасних викликів. Система охоплює центральний банк, комерційні банки, ощадні установи, інвестиційні та спеціалізовані банки.

Центральним регулятором є Банк Англії, заснований у 1694 році, який виконує функції центрального банку, зокрема емітує національну валюту, регулює інфляцію та виконує роль кредитора останньої інстанції. Банку Англії надано широкі повноваження щодо нагляду за фінансовою стабільністю, управління резервами та здійснення монетарної політики відповідно до законів, таких як Акт про Банк Англії 1998 року [Bank of England Act 1998].

Банківська система Великої Британії складається з декількох типів фінансових установ. Найважливішу роль у фінансовій екосистемі відіграють комерційні банки, які забезпечують широкий спектр послуг, включаючи депозити, кредитування та розрахункові операції. Установи, такі як HSBC, Lloyds Banking Group і Barclays, домінують у банківському секторі країни, виконуючи як внутрішні, так і міжнародні функції. Інвестиційні банки, наприклад, Standard Chartered, спеціалізуються на фінансуванні великих проєктів та управлінні активами.

Контроль за діяльністю банків забезпечується за допомогою двох ключових регуляторів: Управління з пруденційного регулювання та Фінансового регулятора поведінки. Перша установа відповідає за фінансову стабільність і контроль ризиків банків, тоді як друга зосереджена на захисті прав споживачів і моніторингу етичної поведінки на ринку.

Особливістю британської системи є тісна взаємодія регуляторів із банками. Усі банки

зобов'язані надавати детальні звіти щодо капітальної адекватності, ліквідності та кредитних ризиків. Регулярні стрес-тести, проведені Банком Англії, дозволяють оцінити стійкість фінансових установ до потенційних криз.

Банківська система Швейцарії відома своєю стабільністю, надійністю та конфіденційністю. Її фундаментом є нормативно-правова база, яка забезпечує суворий контроль за діяльністю банків, ефективне управління ризиками та захист інтересів клієнтів. Основним регуляторним органом є Швейцарський орган нагляду за фінансовими ринками (Swiss Financial Market Supervisory Authority, FINMA), який відповідає за дотримання законодавства та забезпечення прозорості операцій на фінансовому ринку.

Система банківського сектору Швейцарії має багаторівневу структуру, яка включає кілька типів фінансових установ, що забезпечують її ефективність і стабільність. Основними, найвідомішими швейцарськими банками є: UBS (Union Bank of Switzerland); Credit Suisse; Julius Baer; Zurich Cantonal Bank (ZKB); Swiss National Bank (SNB). Ці банки виконують ключові функції не лише у внутрішній економіці, але й на глобальній арені, зокрема, у сфері управління приватними активами, інвестиційного банкінгу та корпоративного фінансування[11].

UBS Group AG, широко відома як UBS (Union Bank of Switzerland), є однією з найбільших і найвпливовіших фінансових установ світу, зі штаб-квартирою у Цюриху, Швейцарія. Заснована в 1862 році, вона має багату історію та значний вплив на глобальний фінансовий ринок. UBS – один з найбільших і найвпливовіших банків у Швейцарії та світі. Він спеціалізується на послугах управління активами, інвестиційному банкінгу та приватному банкінгу. UBS славиться своїм високоякісним обслуговуванням клієнтів та широким спектром фінансових продуктів.

Регіональні банки Швейцарії, зокрема кантональні банки, функціонують у межах кантонів, де часто підтримуються місцевими органами влади. Їхньою головною перевагою є близькість до клієнтів і висока якість обслуговування, що сприяє стабільності фінансової системи.

Zurich Cantonal Bank (ZKB) – це один з найбільших кантональних банків у Швейцарії, заснований у 1870 році. Банк знаходиться у власності кантону Цюрих і його місія полягає в сприянні економічному розвитку регіону. ZKB надає широкий спектр фінансових послуг як приватним особам, так і корпоративним клієнтам. Основні напрямки діяльності: приватний банкінг, корпоративний банкінг, роздрібний банкінг, інвестиційні послуги.

Спеціалізовані фінансові установи є важливим елементом банківської системи Швейцарії, забезпечуючи її гнучкість та здатність реагувати на різноманітні потреби клієнтів у різних секторах економіки. Ці установи, серед яких окреме місце займають банки, орієнтовані на управління активами, та ті, що спеціалізуються на обслуговуванні транснаціональних компаній, відіграють ключову роль у підтримці стабільності та конкурентоспроможності фінансової системи країни.

Банки, орієнтовані на управління активами, пропонують широкий спектр послуг, спрямованих на збереження, примноження та ефективне використання капіталу клієнтів. Вони обслуговують як приватних осіб з високим рівнем статків, так і корпоративних клієнтів та інституційних інвесторів. Послуги цих банків включають управління інвестиційними портфелями, фінансове планування, консультації з питань податкового структурування та спадщини, а також розробку індивідуальних стратегій для досягнення довгострокових фінансових цілей клієнтів.

Щодо банків, орієнтованих на послуги для транснаціональних компаній, їх основна діяльність спрямована на забезпечення комплексних фінансових рішень для великих міжнародних корпорацій. Це включає такі послуги, як корпоративне фінансування, організація злиттів і поглинань, управління міжнародними грошовими потоками, надання консультацій щодо структурування боргових інструментів та фінансових стратегій. Такі банки також відіграють роль фінансових посередників у складних міжнародних операціях, надаючи експертизу в галузі законодавства, оподаткування та регулювання в різних юрисдикціях.

Спеціалізовані установи також активно залучаються до впровадження інновацій у сфері фінансових технологій. Вони використовують сучасні рішення для автоматизації процесів управління активами, аналізу ризиків, прогнозування ринкових тенденцій та створення цифрових платформ для взаємодії з клієнтами. Це дозволяє їм залишатися конкурентоспроможними та відповідати високим стандартам якості обслуговування, характерним для фінансової системи Швейцарії.

Швейцарія активно впроваджує інновації у банківській сфері. Зокрема, розвиток фінтех-компаній, таких як Revolut і N26, сприяє підвищенню конкуренції та вдосконаленню

банківських послуг. Також розвиваються технології блокчейн і криптовалюти, що робить країну одним із лідерів у галузі цифрової фінансової інфраструктури.

Висновки. Вищевикладене дає можливість стверджувати, що для української банківської системи корисним є досвід Швейцарії у впровадженні ефективного нагляду за банками та мінімізації ризиків. Використання моделей універсального банкінгу дозволить покращити конкурентоспроможність українських банків. Крім того, адаптація швейцарських підходів до впровадження цифрових технологій сприятиме розвитку фінансової системи України та підвищенню її інтеграції до міжнародного ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Науменкова С. Базель I, II, III: розвиток підходів для зміцнення регуляторної основи. *Економіка*. 2015. № 12(177). С. 39–47.
2. Покращення структури Базеля II. Базельський комітет з банківського нагляду, липень 2009 р. URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs157.htm>.
3. Базель III: Глобальна регуляторна структура для більш стійких банків та банківських систем. Грудень 2010 року (оновлено в червні 2011 року): Базельський комітет з банківського нагляду, 2010 р. URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf>.
4. Базель III: Коефіцієнт покриття ліквідності та інструменти моніторингу ліквідності. Січень 2013 року: Базельський комітет з банківського нагляду, 2013 р. URL: <http://www.bis.org/publ/bcbs238.pdf>.
5. Міжнародний валютний фонд URL: <https://mof.gov.ua/uk/mvf>
6. Світовий банк URL: <https://mof.gov.ua/uk/svitovij-bank>
7. Світовий банк URL: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-diyalnist/spivrobotnytstvo-z-mizhnarodnymy-organizatsiyamy/svitovij-bank/>
8. Dodd-frank wall street reform and consumer protection act URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-111publ203/pdf/PLAW-111publ203.pdf?utm_source=chatgpt.com
9. Буряк О.П. Банківська система США. // Вісник Львівської комерційної академії Серія економічна Львів Львівська комерційна академія 2015 № 12 С. 45-53.
10. Пастухевич О. Б. Сучасний стан, тенденції розвитку та вплив на світові фінансові ринки банківської системи США / The current state, development trends and impact on global financial markets of the US banking system: спеціальність 072 Фінанси, банківська справа та страхування, освітньо-професійна програма Банківська справа. Кваліфікаційна робота. Тернопіль, 2021. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/44254>.
11. Дибченко О.І. Роль Швейцарії в світових фінансах URL: http://www.rusnauka.com/11_NPE_2013/Economics/1_133239.doc.htm

НОТАТКИ

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

Випуск 1

Художник обкладинки *А. Юдашкіна*
Верстка *Ю. Семенченко*

Підписано до друку 25.04.2025.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 19,30. Обл.-вид. арк. 21,18
Замовлення № 0425/298. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.